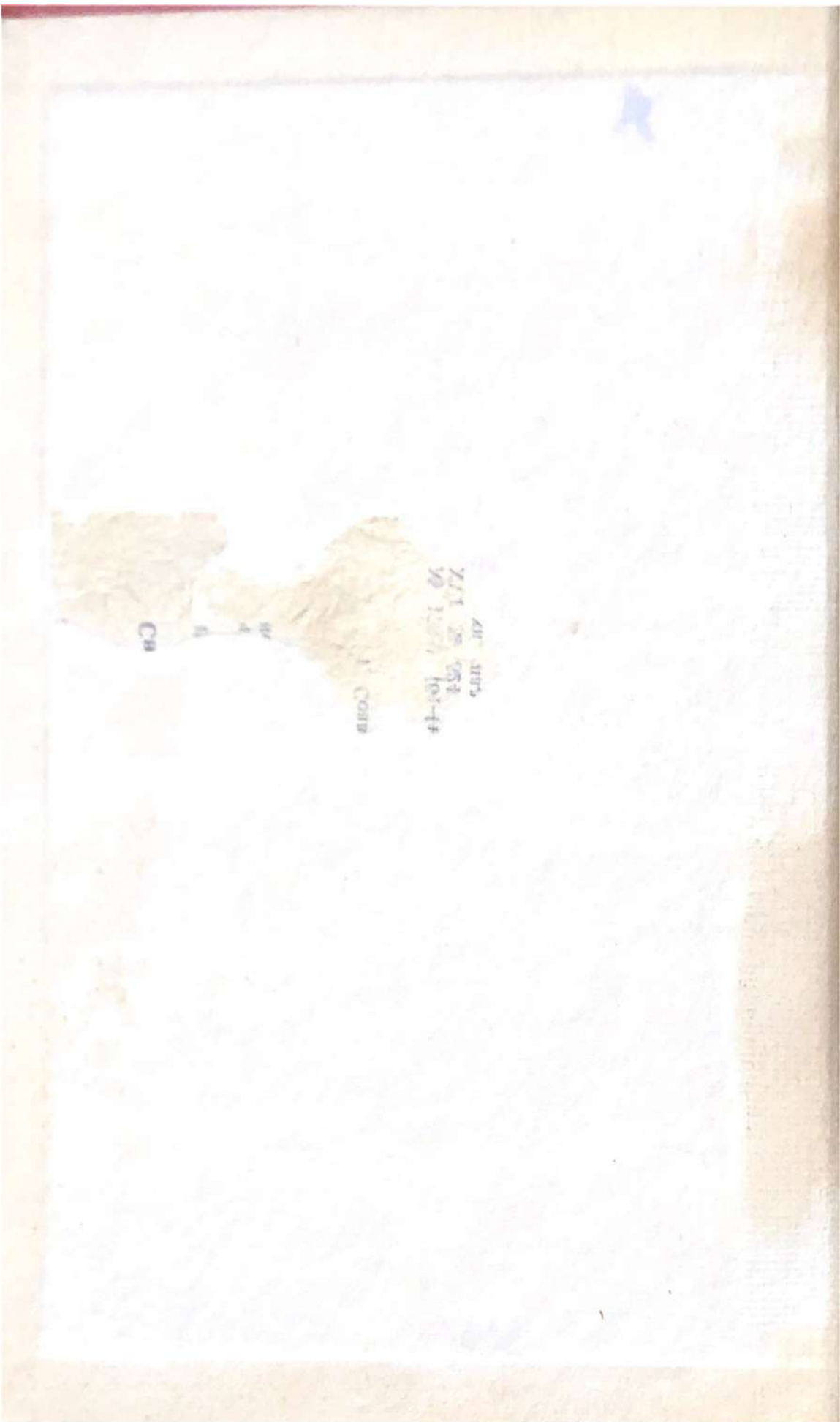

Тарас
Григорович

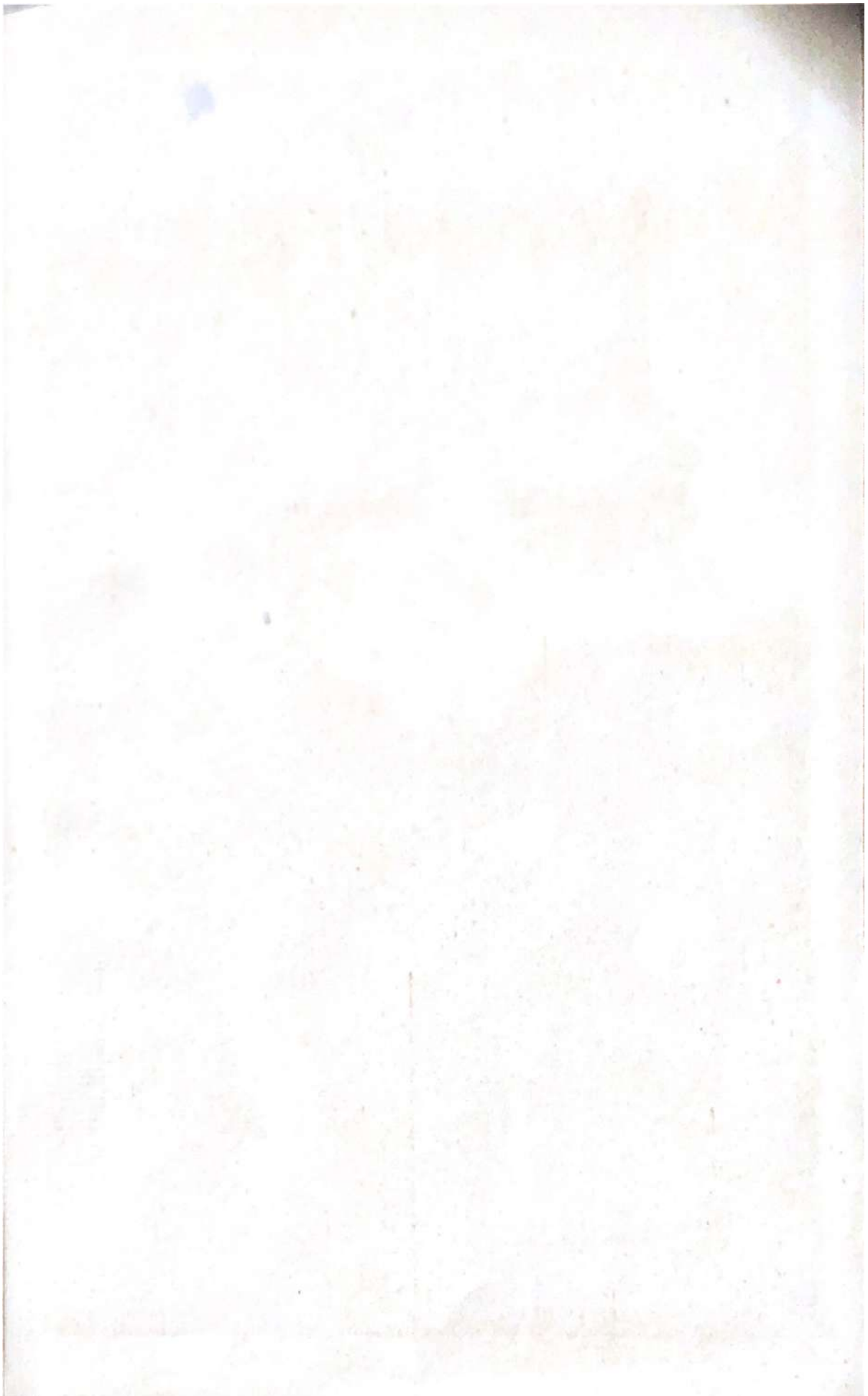

AN INTS
No 1000
10-14

COND

Ca

І. Франко. Фото. 1903.

854 (092)

Ф - 83

Тарас Франко

ПРО БАТЬКА

СТАТТІ. ОПОВІДАННЯ. СНОГАДИ

*Видання друге, доповнене
і перероблене*

420222 818

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Державне видавництво і середньої освіти

Львівський державний університет

СТУДЕНТСЬКА БІБЛІОТЕКА

8У1
Ф83

«Був середнього росту, а йшов — як велетень, не на людську міру ставив кроки, мало хто встигав за ним, а головою сягав хтозна-як високо.

Спокійної вдачі, а вибухав — як порох, коли йшлося про добро трудящих, і кидав громи, щоб Русь не спала...» — так розпочинається книга сина І. Франка — Тараса.

В статтях, оповіданнях, розповідях і спогадах, з яких складається ця книга, автор у популярній формі говорить про полум'яну творчість, громадсько-політичну діяльність великого Каменяра, малює світлий образ Франка-людини.

Книга розрахована на широке коло читачів.

НЕВТОМНИЙ РОБІТНИК

Був середнього росту, а йшов, як велетень, не на людську міру ставив кроки, мало хто встигав за ним, а головою сягав хтозна-як високо.

Спокійної вдачі, а вибухав, як порох, коли йшлося про добро трудящих, і кидав громи, щоб Русь не спала.

Сіяв зерна соціалізму, виполював кукіль націоналізму. У зелених сходах нового соціалістичного життя є й його праця.

З війська відпустили за слабкий зір, а бачив краще від інших, з низин далі сягав оком, ніж інші згори. Крізь дим воєнних пожеж доглянув ясний ранок дня трудящих.

Сам сумирний, кликав молодь і старших до бою за народні права.

Влада гнобителів не пустила його викладати у вищій школі, а він став учителем усього народу.

Напрацював за десятьох, а життя йому було дано лиш одне, та й те недовге.

Противники гудили його і твердили, ніби він декадент, далекий від життя, а він був сам з життя і жив для нього.

Помер поет, а твори ж то живуть. Заснув співець, а твори житимуть віки.

Таким був Іван Франко, робітник пера, Каменяр, чарівник слова.

ВЕЛИКИЙ КАМЕНЯР

Народ з пошаною згадує своїх видатних синів, борців за нове життя. З великою повагою згадує він і про Івана Франка. Багато вистраждав він на своєму віку. Його могли кинути в тюрму, але духу свободи в ньому не вбили. Великий революціонер-демократ не піддався катам, навіть трикратний арешт не зламав його, і він залишився вірним сином народу. Пережив буржуазну облудну австрійську конституцію і тільки один рік не дочекався Великої Жовтневої революції, неминучий прихід якої гостро відчував. Все життя працював для нового суспільного ладу, для соціалізму, боровся з реакцією, ніс у маси революційне слово.

Його твори перестали бути власністю одного народу, з якого він вийшов. Перекладені на різні мови, вони стали доступними численним масам читачів. І біографія його дуже повчальна. Народився 27 серпня 1856 року на селі, в родині селянсько-ремісничій, йому близьким був світ трудівників. Коли був дитиною, мати співала йому чимало пісень народних, сумних і зворушливих. Тоді зацікавився фольклором, пізніше став знаменитим етнографом, а в своїй письменницькій творчості часто опирається на пісні, перекази і легенди народні. Оповідання хлопців-ровесників розбуджують його фантазію, шум лісу приховує тайну, могутній Діл (гірський хребет) лякає своєю величчю, манить до себе і відштовхує. Перебування на квартирах у ремісничих родинх під час навчання в школі відкриває йому життєву правду.

Як і в Тараса Шевченка, замолоду померли його батько й мати. Довелося йому спиратися на власні сили.

Змалку став працювати, заробляв на прожиття уроками. Дуже потерпав, не маючи грошей на купівлю нових книжок, яких був великим любителем. Читав багато, пам'ять мав незвичайну. Шкільні завдання виконував нерідко прозою, віршами і в драматичній формі. Його тонка, неспокійна, вразлива натура часто зазнавала гіркого розчарування дійсністю. В нижчій, народній, або, як тоді звали, нормальній школі надивився, як учителі за будь-що б'ють учнів, і з того часу в його душі залишилася огида до таких диких методів виховання; в середній школі теж зустрів багато прикростей: мав сутички з катехетом (попом), який підозрював його в вільнодумстві і безвірстві. І все ж, незважаючи на ненависть катехета і йому подібних вихователів, малий Франко перемагав своєю допитливістю і розумом усіх в класі.

Творчий шлях пройшов Іван Франко у складних умовах тогочасного життя в Західній Україні. Поневоле українців шарпали в усі боки — з одного боку правлячі реакційні кола, з другого — відступники націоналісти, які продавали свій народ і обманювали його.

Оглядаємо життєву путь Каменяра — і що бачимо? Ось у 1875 році він вступає до Львівського університету і студіює класичну філологію і славістику. Але навчання було перервано. Обвинувачений в приналежності до тайного соціалістичного товариства, він був арештований і довго пробув у тюрмі. Вийшов звідтіль уже свідомим соціалістом. Читав і перекладав на українську мову твори Карла Маркса.

Вдавшись до журналістики, писав багато статей різними мовами на актуальні теми — політичні, економічні, літературні. Знайомство з творами Маркса допомагало йому при писанні статей.

Франко був пристрасним оборонцем трудового народу і розумів все більше і більше закони розвитку суспільства.

Йому перервали університетське навчання, але він здобув освіту, пізніше відвідував університетські лекції в Чернівцях, а закінчив у Відні, де здав у 1893 році докторат філософії. Зробив спробу у 1894 році стати викладачем у Львівському університеті, але внаслідок протидії реакційного табору не був допущений до викладання. Визнаний володар дум народу, він не мав змоги доносити свої ідеї студентам.

Позбавлений можливості викладати в університеті, Іван Франко працював десять років (1887—1897 рр.) в редакції польської народної газети «Кур'єр львовський» і цим самим показав себе інтернаціоналістом, людиною, якій чужі націоналістичні забобони.

Його поважали в прогресивних колах. Люди праці, користуючись з кущих прав тодішньої конституції, тричі висували кандидатуру Франка на виборах у галицький сейм і австрійський парламент. Але знов реакціонери, буржуазія і їхні прислужники не допустили обрання Франка депутатом. Багато ударів довелося відчути йому, але він не скорився злосливій долі, а продовжував працювати; з-під його пера виходили нові й нові твори, він подарував в дев'яностих роках ряд високоцінних творів для дітей і молоді, між ними «Лиса Микиту», виступав на полі драматургії з невмирущим «Украденим щастям», в ліриці дає перлини — «Зів'яле листя».

Він не відривав літературної роботи від громадської. Навпаки, громадська робота наснажувала його на творчість. Вже юнаком працює в робітничих товариствах, пізніше їздить по краю, освідомлює трудящих, кличе до організації. Притім словом і письмом поборює реакціонерів, різних мастей націоналістів, проти яких завжди гостро виступає.

Партії, які існували в той час, здебільшого дрібнобуржуазні, не були йому до душі. Його відштовхує демагогія, нечесність лідерів цих партій, їхня облудність, опортунізм. Він не погоджується з їхньою ідеологічною лінією. Складні були умови тогочасного політичного життя в Галичині. Франкові довелося розбиратися в справжніх цілях цих партій і говорити своє слово людині з народу, слово революціонера-демократа.

В 1898 і 1899 роках відбувся величавий ювілей 25-літньої творчості Івана Франка. Передова громадськість відзначила його громадсько корисну роботу. Тоді йому дали змогу працювати в Науковому товаристві імені Шевченка. Згодом, у 1905 році, написав він свою найкращу поему, найглибший епічний твір «Мойсей», видав ще кілька збірок поезій («Semper tiro», 1906), писав наукові праці. В 1913 році громадськість відсвяткувала ювілей його 40-літньої літературної праці. Це було відзначенням великої плідної роботи поета-громадянина.

Вже багато писали дослідники про творчість І. Фран-

ка. Вони вірно відзначали, що творчість його зв'язана нерозривно з передовою російською і українською літературами.

Ще в молоді роки, в гімназії, він читав з запалом твори наддніпрянських письменників, зразу відчув геніальність Шевченка і його «Кобзаря» вивчив напам'ять. Цінив його передусім як непохитного борця за визволення селян з кріпацтва і непримиренного ворога гнобителів, ворога царя і його прибічників. В поширенні творів Шевченка бачив не лише найкращий засіб для пропаганди прогресивних ідей серед заскорублого тоді й відсталого галицького суспільства, але й найпевніший шлях до об'єднання двох штучно розрізнених частин одного великого народу.

Він пильно приглядався до життя в Росії і на Україні. Його захоплювала боротьба проти реакції, він з радістю сприймав розквіт культури і літератури в Росії. Уважно читав і вивчав усе нове, прогресивне, шанував оригінальні таланти Чернишевського, Добролюбова, Герцена, Белінського. Зачитувався їх творами, перекладав, популяризував. Пропагував потребу зв'язку літератури галицько-української не тільки з літературою наддніпрянською, а взагалі з демократичними напрямками інших європейських літератур. Сам писав багато і перекладав, збагачуючи українську літературу.

Багато зробив Франко, ім'я його чимдалі проникало в кола передових людей на Україні.

Але тільки Радянська влада в цілій повноті оцінила велетенські заслуги Івана Франка. Його твори друкуються величезними тиражами, їх перекладають на численні мови народів СРСР, про них пишуть дисертації, учені досліджують його творчість, пояснюють. Його ім'я присвоюють фабрикам і колгоспам, вулицям багатьох міст. Університет у Львові носить тепер почесне ім'я Франка, якого колись не допустили до викладання в ньому.

Нині хочеться в загальну відзнаку пам'яті великого поета-революціонера внести і свою скромну частку, розповісти окремі епізоди з його життя, сказати дещо про його творчість. Ці спогади і записи людини, близької до нього, можуть прислужитися нашому висококультурному читачеві, нашим науковим інституціям.

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ФРАНКА

Громадська діяльність великого письменника, революціонера-демократа Івана Франка була багатогранною. Його не можна уявити окремо від громадського життя.

Є відомості, що вже в нижчих класах гімназії Іван Франко належав до самоосвітнього гуртка учнів, що збирався в шкільному будинку. Що саме робив він там, ми докладно не знаємо, але з тих матеріалів, які є в нашому розпорядженні, можна догадуватися, що завдяки своїй обізнаності, кмітливості і енергійності Франко був душею гуртка.

Коли переїхав у Львів, знайшов тут два студентські українські товариства: «Дружній лихвар» і «Академічний кружок». Франка привабив останній, бо мав свій власний друкований орган «Друг». Маючи громадські навантаження — будучи бібліотекарем, Франко цікавився не тільки справами редакції, але й діяльністю всього товариства. Не без його впливу багато молодих людей почали усвідомлювати собі, «хто вони, яких батьків, ким, за що закуті». Поступово сталося так, що частина прогресивно настроєних студентів здобула перевагу над реакційно мислячими москвофілами і серед членів товариства, і в редакційнім комітеті. Франко відіграв у цьому неабияку роль, і не його вина, що пізніше ті успіхи були ліквідовані.

Зате велика і безперечна заслуга Франка була тоді, коли після занепаду «Друг» ожив у новій, далеко кращій формі, наскрізь прогресивній, вже як «Громадський друг», і величезними кроками, що звалися «Дзвін» і «Мо-

лот», наблизився до наукового соціалізму. Але цілком зрозуміло, що журнал чи альманах з таким яскраво соціалістичним обличчям в тих скрутних обставинах не міг удержатися.

Тоді Франко з величезним завзяттям береться проводити соціалістичні ідеї на практиці. Він кидається в робітничу масу, виступає з полум'яними промовами на зборах гуртків, працює в редакції робітничої газети, вивчає твори Карла Маркса і Енгельса і перекладає їх, складає підручник політичної економії і допомагає написати програму соціалістичної партії. Його метою було: згуртувати робітників Львова і краю, незважаючи на національну різницю, в одну цілість. Це було справді цілком нове в тодішніх умовах. Ідеям інтернаціоналізму Франко підпорядковує всякі менші вимоги практичного життя. Він не може спокійно бачити, що буржуазія перетягає деяких робітників, особливо верхівку, в свій табір, що єврейські трудящі дуже прив'язані до своєї релігії. Не вина Івана Франка в тім, що робітнича організація ще за його життя розпалася, що робітники гуртувалися за національними ознаками і тим способом відразу зменшили свої сили на радість буржуазії.

Згодом Франко стає до праці в журналі «Світ». Щоб довше зберегти існування журналу, співробітники вдавалися до спокійного викладу думок, аби тільки поліція не конфіскувала номерів. Редактором журналу був тихий Белей, що здавався прокуратурі менш небезпечним; прокуратура була вдоволена, що грізний для неї Франко сидів на селі і возив не заборонену літературу, але гній і снопи, організував не молодь, а коней. Але це тільки про людське око Франко був ніби далеко, і прокуратура не повинна була знати, що Франко фактично з села керував виданням, вів широку кореспонденцію з прогресивними діячами краю і закордону, вислав на різні адреси свої полум'яні статті, а невинною на перший погляд і безперечно художньою повістю «Борислав сміється» освідомлював читачів-робітників і ширив між ними революційні ідеї суворої організації, взаємодопомоги, страйку, боротьби.

Не витримав і журнал «Світ», але гурт однодумців Франка невпинно зростає. Офіційно відсунений від широкої суспільної праці, переслідуваний цісарською владою і її націоналістичними посіпаками, Франко не

покидає агітаційної і публіцистичної діяльності. В кінці 80-х і в 90-х роках минулого століття Франко виступає як один з організаторів і керівників радикальної партії. У виробленій ним програмі Франко старається перенести соціалістичні ідеї на український селянський ґрунт. Франко кидається у вир передвиборчої агітації, їздить по містах і селах, виступає на численних зборах, вічах, нарадах. Промовляє до селян передусім розумно і до-тепно, без дешевого пафосу і афектації, не обдурює лю-дей порожніми обіцянками, заохочує до організації й освіти, орієнтує трудящих на їх власні сили.

Великі ідеї, які ніс Франко в народ, дали чудові плоди, а той факт, що він не був обраний депутатом, не був поразкою. Широка громадськість бачила, що бур-жуазія на виборах шахраювала і не допускала депута-тів від трудящих.

Робота Івана Франка в Науковому товаристві ім. Шевченка теж була громадською діяльністю. При-йнятий туди під тиском публічної думки, за наполяган-ням прогресивних членів товариства, Іван Франко, як активний соціаліст і радикал, зустрічав там вороже став-лення до себе. Але як би не ставились до нього зубри націоналізму, він вважав, що і праця в товаристві є для нього трибуною, з якої він має змогу виступати перед народом. Його численні статті і наукові дослі-дження є визначним вкладом у боротьбу прогресивних сил проти старого світу.

Багато допоміг Франко польській демократичній лі-тературі, виховував і підтримував прогресивні кадри. Ця справа чекає ще свого дослідника. Вона була не приватною, а громадською роботою Івана Франка і принесла користь обом народам.

Коли в 1898 році громадськість відзначала 100-річчя «Енеїди» Котляревського, Франко виголосив тоді видат-ну віршовану промову «Великі роковини», повну глибо-ких і дуже актуальних думок.

Невсипущою, високоцінною науковою і редакторською працею Франко швидко здобуває собі симпатії серед мо-лодих науковців. Він наполегливо залучає до письменства і науки молоді сили, вишукує між ними талановиті і ске-ровує їх на правильний шлях серйозних дослідів у науці і народнього реалізму в письменстві. Одночасно Франко словом і письмом виступає проти імпортованого з-за кор-

дону модернізму, гостро викриває представників декадентства і символізму, що гуртувалися в організації «Молода муза» і випускали немічні і формою і змістом збірки віршів і прози.

Все життя своє Франко присвятив громадській діяльності, яка органічно поєднана з його письменницькою і науковою працею. Тому його літературна спадщина є близькою і дорогою народові.

ІВАН ФРАНКО – РЕВОЛЮЦІОНЕР

Малим хлопцем Івась наслухався розповідей літніх селян і рідних про страшну панщину, що віками висмоктувала соки з людей. Ці оповідання викликали в його чутливій до всякого горя душі ненависть проти панського свавілля. Свої симпатії до безправних кріпаків виявив він згодом у поемі «Панські жарти», в брошурі «Знесення панщини» і в повісті «Великий шум» (1902).

Щоб успішно перемагати класового ворога, треба його всебічно вивчити. З цією метою І. Франко в брошурі про скасування панщини досліджує історію панщини, як шляхта поступово, крок за кроком, обмежує права вільних колись кметів, перетворює їх у рабів, прикріплених до землі. Буржуазні письменники любили хвалитися, що сама польська шляхта добровільно хотіла відмовитись від привілеїв і надати селянам громадянські права. Франко доводить всю фальш таких тверджень. Австрійський уряд скасував панщину, примушений до цього загальноєвропейською революцією. Але скасування панщини мало принесло користі селянам, що в більшості були малоземельні і не мали знарядь виробництва, бо треба було заплатити панам за звільнення великі викупи. Крім того, сільські трудівники багато терпіли від всіляких шахрайств урядовців. Важко було передати словами всю безправність селян, які були позбавлені лісів і пасовиськ. Все це викриває Франко в своїй праці про панщину і при цьому, дуже характерно, посилається переважно на польські джерела. Зміст цієї книжечки, історично правдивої, налякав редакторів «Просвіти», вони вважали її настільки революційною, що журі не прийняло цієї праці на конкурс.

Часто бачачи вузькі, убогі селянські ниви, помічаючи нескінченні суперечки і тяжкі бійки «за межу», що призводили нерідко до затяжних судових процесів, Франко дійшов до висновку, що саме оцей злочасний поділ землі на щораз менші смужки спричинює злиденність селян. Тому-то в вірші «Гадки на межі» (1881 р.) він пропагує спільність землі і колективний обробіток, і ця ідея на той час була дуже революційна.

Навчаючись у польських школах Дрогобича, Франко зазнавав частих принижень з боку вчителів, що садили його на «ослячу парту» і ненавиділи передусім за те, що він був мужицькою дитиною. В школах цих мали привілеї лише панські синки. Проти таких порядків бунтувалась чутлива душа Івася, він обурювався проти диких методів буржуазно-попівської школи й осудив їх в циклі оповідань «Малий Мирон», «Schönschreiben», «Отець гуморист», «Олівець».

В цих школах вчилися лише одиниці з трудівників. Неписьменність селян була великим злом. Цією темнотою простого народу користувались паразити: корчмарі, попи, судді й адвокати, дрібні пройдисвіти. Конституція на папері відкрила селянам доступ до шкіл, але не по всіх селах були навіть нужденні школи найнижчого типу, а до міських шкіл селянським дітям було важко потрапити, бо багато було перепон. Це відчув Франко на власній шкурі.

Довго довелося Франкові боротися проти цього всенародного лиха — неписьменності. Він гостро виступає проти звичної у селян покірливості і страху перед паном, проти попівського дурману і забобонів.

Як студент університету Франко мимоволі був втягнений до мовних та правописних суперечок між народоцями і москвофілами. Його дуже образило, що редакція «Друга» замінила його фонетичний правопис на етимологічний. Але не в правописі була суть справи.

Боротьба за правопис була тільки однією з ланок дальшого просування вперед. Під впливом читання творів Помяловського, Решетникова, Успенського, Салтикова-Щедріна Франко вступає на шлях реалізму. Ще більше закріпився він на цьому шляху після першого арешту в 1877 році. Франко починає вивчати твори соціалістів і в першу чергу твори Маркса і Енгельса, і вони розкривають йому очі на дійсність. Він виступає проти неспра-

ведливого суспільного ладу. Його літературні твори цього періоду мають різко викривальний характер. Дрібно-міщанське суспільство, звикле до слащаво-сентиментальних і романтичних творів, злякалося страшною правдою про буржуазне пекло. Автор домігся, як він сам пише, скандального успіху, а в редакції були неприємності за видрукування його новел. Тупі, вузьколюбні міщани відсилали на адресу автора номери газет з образливими часто написами. Малодушні земляки уникають свого колишнього товариша — кримінальника, бо знайомство з ним може зашкодити їхній кар'єрі. Але є однодумці, невеликий гурток молоді йде з ним.

Бажаючи детальніше пізнати життя, побут, працю і стремління робітників, Франко входить в робітничу гуцу, працює у Львові в робітничих товариствах, виголошує реферати, складає короткий «катехізіс соціалізму» і стає співробітником редакції газети «Ргаса». Там вміщує ряд статей під назвою «Питання робітників». В самому заголовку таїться прихована полеміка проти буржуазних і напівсоціалістичних писак. Цим людям здавалося, що коли вони писатимуть про робітниче питання і даватимуть на нього відповідь на письмі, то болюча справа буде полагоджена. Всупереч їм Франко ставить декілька питань, наприклад: «Хто є робітником?» — і дає на них чіткі відповіді в дусі вчення марксизму. Письменник не вводить в оману робітників, ніби деякі реформи, зміна законодавства, профспілки, каси взаємодопомоги можуть докорінно допомогти їм. Навпаки, ясно каже, що виною злиденного становища робітників є не поодинокі підприємці, але весь суспільний лад з його поділом на класи і цей несправедливий лад треба змінити. В цій же газеті були надруковані латинкою, але по-українськи, два найреволюційніші вірші І. Франка «Каменярі» (1878 р.) і «Вічний революціонер» (1880 р.). Каменярі прокладають дорогу правді, а щастя всіх прийде по їхніх аж кістках. На шляху до поступу вони лиш — каменярі. Ще більш революційним був величний шлях Вічного революціонера. Тут автор вічним революціонером визнає людський дух, що кличе народ до боротьби за своє щастя і волю. Проти цього революціонера безсилі попівські тортури і тюрми. Революційне полум'я охоплює найширші маси трудящих, і жодна

сила не може спинити прихід дня визволення робітників з-під ярма капіталізму.

Під каменярми слід розуміти революціонерів, які об'єднувалися для боротьби проти існуючого ладу.

І всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт,
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостиниць і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

Але бойові заклики не могли доходити до людей праці, бо люди були темні і затуркані, не було у них керівників, пройнятих передовими ідеями.

Щоб розбуркати свідомість робітників, І. Франко вкупі з Павликом береться видавати революційний місячник «Громадський друг» в яскраво виявленому соціалістичному дусі. Вміщує там статті, вірші, оповідання викривального характеру, звернені проти експлуататорів. Зрозуміло, що серед відсталого і роз'єданого галицького суспільства, серед робітників і селян, мало знайшлося передплатників. Безперервні утиски чинила і цензура, чіплялася до кожного номера журналу. Не допомогла і зміна заголовка місячника на «Дзвін», а потім «Молот». Уряд не міг миритися з тим, щоб революційні ідеї вільно ширилися друком.

Щоб нести освіту в селянські маси, Франко вдається до створення серії «селянської бібліотеки», видає дешеві брошури, оригінальні і перекладні. Деяким з них, як наприклад «Страйк чи бойкот», довелося надати форму вигаданого оповідання. Оповідання «Свинська конституція», що викривало, по суті, гнобительську монархію, наробило великого шуму і могло з'явитися в друку тільки після запиту депутатів в парламенті. Ідея цього сатиричного твору така: навіщо здалася конституція, яка забороняє в'язати свиню на возі, а дозволяє кувати в кайдани людину і гнати її босоніж по твердій дорозі? Це був справжній виклик існуючому ладові.

Революційним на свій час був атеїзм Івана Франка. Поет не відвідував церкви, вимагав, щоб дітей у школі звільнили від релігії. Такою своєю «неприпустимою» поведінкою він, на думку клерикальних кіл, ширив небажаний вплив між «овечками». Цей атеїзм був однією з причин, що Франка не допустили до читання лекцій в університеті.

В 70-х роках Франко написав вірш «Ех nihilo» — сповідь атеїста, де стверджує дві важливі тези: світ не міг повстати ні з чого, отже, не був створений; не бог створив людину, а людина бога. Не менше атеїстичним є твір «Страшний суд», витриманий у дещо сатиричному тоні.

Проти різних соціальних болячок тодішнього суспільного життя Галичини виступає І. Франко з гострою зброєю сатири, що перегукується з творами Салтиков-Щедріна, викликаними тими ж самими обставинами. Відсталих обивателів Франко глузливо називає ботокудами, висміює реакційних русофілів під прозорими псевдонімами Маледикта П л о с к о л о б а, Наума Безумовича. На твердження деяких реакціонерів, ніби українська мова не самостійна, а тільки діалект, відповідає посланням Антошкові П. і пише — коли діалект матиме багато визначних літературних творів, він стане літературною мовою.

Іван Франко використовував для боротьби проти гнобителів різні можливості, всілякі легальні шляхи. Коли його друзі висунули його кандидатуру в депутати до віденського парламенту і тисячі виборців підтримали це, він погодився. Але панам, як польським, так і українським, мужицький посол був вкрай непідходящий. Вони пустили в хід все, що було в їхньому розпорядженні, і підкупам та провокацією і, зрештою, явним розбоям тричі провалили кандидатуру Франка.

Письменник намагався брати участь в політичних партіях, був одним із засновників українсько-руської радикальної партії. Протягом короткого часу примикав до націонал-демократичної партії, але, побачивши продажність і зрадництво верховодів цієї партії, порвав з нею. Він не міг бути в тій партії, яка не обстоювала інтересів народу.

Складність обстановки обумовила й деякі невірні погляди на марксизм, помилкові висловлювання про шляхи боротьби проти національного гніту. Але ці хитання Іван Франко переборює. Невтомно дбаючи про визволення трудящих, він вірив в те, що зоря свободи зійде в Росії.

В 1897 році Франко гостро виступив проти польської шляхти, яка монополізувала культ Міцкевича і його полум'яну творчість використовувала в своїх власних інтересах.

Свою принциповість і непримиренність Франко пока-

І Франко. Фото. 1875.

Фотодрукована вищої і середньої спеціалізації
освіти УРЕР
Львівський державний університет
ім. Івана Франка
СТУДЕНТСЬКА БІБЛІОТЕКА

420282

зав у ставленні до ідеолога націоналізму М. Грушевського. Тоді, коли в Галичині авторитет цього націоналіста був дуже великий, Франко сміливо заявив, що його історичні концепції в своїй більшості помилкові. В ті часи, часи особливого розгулу націоналістичної брехні, так могла сказати лише людина, яка викривала носіїв націоналізму, яка чесно обстоювала інтереси народу. Не треба багато говорити, яку роль відігравав Грушевський. Слова Франка викривали його буржуазну суть.

Всім відомо, які глибокі коріння пустив тоді католицизм в Західній Україні, огорнув темрявою серця трудящих, тож і не дивно, що Франко, викриваючи облудність католицизму, був ненависний клерикалам.

Перед смертю вони навідувались до нього і умовляли його висповідатися. Це був маневр ворогів у чорних сутанах. Якби їм вдалося здійснити замислене, вони кричали б про це на всіх перехрестях. Їм треба було дискредитувати поета-революціонера в очах трудящих. Але Франко відповів, що коли давав собі раду на цьому світі, то й на тому не зіб'ється з пуття, відкинув попівську протекцію до «царства небесного» і залишився вірний своїм переконанням.

Ідеї великого Каменяра, сміливого борця і невтомного трудівника живуть, його твори стають надбанням не лише народів Радянського Союзу, але й всього прогресивного людства. В гарячій і впертій боротьбі за мир Франко як послідовний антимілітарист має особливу ціну, і пророчо звучать його слова:

Бо коли народи в згоді
Враз працюють, щоб природі
Вирвать тайну не одну,
В тьму життя влить світла досить,
Горе тому, хто підносить
Самовільную війну.

ІВАН ФРАНКО — ПОБОРНИК МИРУ

Іван Франко ненавидів війну, але це був не взагалі пацифізм, який своїм слухняним непротивленством нічого не міг вдіяти проти озброєних до зубів мілітаристів. Ні, Франко знав, що там, де йдеться про оборону свободи, треба бути хоробрим воїном. Знаємо, як прекрасно він показав у «Захарі Беркуті» опір наших предків татаро-монгольським завойовникам.

Може, я трохи перебільшую свої припущення, але гадаю, що маю підстави сказати — якби Іван Франко жив зараз і був здоровий, то він так само, як сотні інших радянських письменників, пішов би в Радянську Армію в роки Великої Вітчизняної війни. Нехай дарує мені читач такий хід думок, але думаю, що інакше він, мій батько, і не міг би діяти. Бо він безмежно любив свій народ і за нього віддав своє життя.

А от щодо ненависної йому австрійської цісарської армії, яка була засобом гноблення трудящого люду, — це вже інша справа. В цій армії Іван Франко не хотів бути, бо вона викликала в нього почуття огиди.

Хочу розповісти про маловідомі факти з життя Франка, зв'язані з перебуванням його в цісарському війську. Багато навіть близьких людей не знали про це. Покійний академік В. Щурат, добрий знайомий Івана Франка і компаньйон по спільній квартирі у Відні, хвалився, що знає біографію Франка достеменно. Коли його питали, чи не був І. Франко в армії, він впевнено відповідав:

— Не був Франко при війську! Ми ж його життєпис знаємо весь знаменито! Немає в ньому місця на військову службу.

Насправді ж Іван Франко служив у війську, але зовсім мало, кілька тижнів. В суді під час свого першого процесу І. Франко заявив, що в 1877 році був «асентирований» (тобто визнаний військово-лікарською комісією придатним до військової справи) до австрійської армії і одержав відстрочку до закінчення університетського навчання. Такі відстрочки діставали майже всі студенти, хто клопотався про це. Щоправда, не всі студенти просили відсунення початку служби: дуже вигідно і корисно було йти на екзамени, маючи військову службу за собою, а не перед собою.

І. Франка нормально повинні були покликати до чинної військової служби 1 жовтня 1880 року. Притягнули, однак, 1 жовтня 1879 року. Чому — невідомо. Можна тільки здогадуватися, чи не внаслідок соціалістичного процесу і карного присуду?

Отже, Франко почав військову службу як однорічний доброволець і був приділений до піхотної військової школи. Ця частина розквартирована була у Львові в казармах по вулиці Курковій (нині вул. Лисенка).

Однак нічого путнього не вийшло. Вояком Франко не став. Звичайно, що нездарою він не був, але не мав ніякого бажання бути безголосою муштрованою істотою, скованою ненависним мілітаризмом.

Безперечно, його не поважало начальство за розум, велику пам'ять і вроджений критицизм. Сьогодні у нас в Радянській Армії ці прикмети зовсім не заважають, але тоді для австрійського війська цісареві були потрібні бездумні манекени, які б уміли стріляти. На першому місці стояла муштра і дисципліна з допомогою палки. «Держати писок і далі служити», — як казали бувальці.

Франко в чужій народіві австрійській армії не бачив нічого хорошого. Правда, в перші дні після того, як одягнувся в військовий мундир, радів, що відпаде йому журба за насущний хліб. В листі до Павлика від 10 жовтня 1879 року, Франко пише:

«Я — також з недостачі утримання — вступив до війська і «зицирую» тепер так, що аж за десяту межу стидно. З мене тепер альтер Гриць Турчин і оферма, як це мож[на] було надіятись».

Але муштра Франкові дуже швидко набридла, знання німецької мови нітрохи не полегшувало виконання вправ.

В листі до Павлика від 18 жовтня 1879 року Франко пише, що часу має мало, а як і пускають, то тоді, коли годі потрібну людину в місті застати.

«А тут ще мені це військо зв'язало руки, треба пильнуватися, не швендатися та не рипатися. Я з свого боку стараюся зовсім не думати нічого о тім, та й не до того мені за вічним: «Габт ахт! 1 Ін ді штелюнг! 2 Шультерт! 3 та Доппельрайге рехст ум! 4».

В листах до інших адресатів Франко не згадує про свою військову службу. Власне, й хвалитися йому не було чим, й не всі листи того часу збереглися.

Раптом після трьох з половиною тижнів військової служби Франка покликано до спеціальної військово-лікарської комісії, суперарбітріум, або «супровіт», як казали солдати, і несподівано безнадійного рекрута було звільнено. З яких причин — про це є тільки здогади. Кажуть, ніби за те, що Франко не віддав честі якомусь офіцерові, ідучи по місту, як звичайно, замислений. Незрозуміло тільки, як Франко міг вирватися в місто, бо рекрутів, як правило, перший місяць не випускали з казарми. Але це не так важливо. А може, Франко справді на подвір'ї казарми не салютував якомусь офіцерові, і військова влада розміркувала зовсім просто: мовляв, солдат, який не бачить зблизька свого, і то високого рангу офіцера, чи на війні бачитиме він ворога, і то здалека? Ясна річ, буде обстрілювати своїх офіцерів, та, може, й інших кращих стрільців до цього намовлятиме. Такий солдат не тільки не корисний, а, навпаки, шкідливий і кари гідний.

Усунення І. Франка з війська було покаранням за недисциплінованість. Шевченка ж десять років держано при війську, що було теж покаранням.

В листі до Павлика Франко пише про це, як звичайно, образно і з гумором:

«Мене з війська, як кажу і знаєш, усунули силою засуду комісії суперарбітраційної, як мені написали в відлучці, і десь незадовго одержу «абшит». Це

1 Струнко!

2 До постави!

3 На плече рушницю!

4 В чвірку праворуч!

здаєсь мені, єдине щастя, яке мені в життю без власного старання спало, мов сніг на голову»¹.

І все ж, мабуть, причиною була не тільки недисциплінованість. Влада вважала небезпечним дальше перебування «соціаліста Франка» у війську. Він таки ввижався їм небезпечним «державним злочинцем».

В листі до Федора Вовка, без дати, писаному приблизно в листопаді 1879 року, Франко потверджує, що вийшов з війська:

«Не писав досі ніщо до Вас, хоч і мав адреси від д. Сл., бо служив оце в війську. Вислужившись — не жартую — мене по 3¹/₂ тижня увільнили «за неспособностею» — пишу с прозьбою...»

Такий солдат, як І. Франко, не був потрібний цісареві, і цього солдата, як на полі бур'ян, випололи і викинули з війська. Про цей «урочистий» акт серед паперів І. Франка збереглося три документи, не зовсім згодні між собою.

В паспорті загального ополчення № 61 написано, що Франко Іван, народжений в Магуєвичах, служив при піхотнім полку № 77, в магістраті міста Львова з'явився і прописався 22/X 1895 року і 19/X 1896 року.

В другому документі з заголовком «Абшід» від 16/XI 1879 року сказано, що Іван Франко ц. к. однорічний доброволець на державний кошт вірно і чесно прослужив в 55-му полку піхоти 2 роки 9 місяців і 10 днів і був усунений з війська із-за цілковитої непридатності до служби. Дано в Бережанах.

В цьому документі про звільнення є деяка нелогічність: інфантерист чесно і вірно прослужив при війську несповна три роки, раптом, мов шило з мішка, вилізла наверх його нечувана непридатність до служби, і до того ж така непридатність, в зв'язку з якою рекрута негайно усувають зі служби.

Чи так було з кожним солдатом і завжди?

Нічого подібного! Віками в буржуазних арміях вироблявся «дріль» в поведінці з рекрутами; підстаршини завжди вмiли переламати погані, на їхню думку, звички простої людини чи інтелігента, звички, принесені з «цивіля», а самого носія звичок так «наламати», що він

---

¹ Лист від 8 листопада, писаний з квартири: Галицька, 6, третій поверх.

себе не запам'ятає. Всі ці знущання приводили до того, що бідолаха, доведений до відчаю, кінчав самогубством.

Для військової влади було байдуже: став чи не став «делінквент»¹ предметом депутатської інтерпеляції в парламенті, чи опозиційна преса погавкала трохи та й затихла, чи зробила вигляд, що не помітила, — однаково гострого підстаршину ніхто ані не думав лаяти, ані переводити в інше місце. Такою була рекрутська каторга, яка дала цікаві теми для новел таким письменникам, як Федькович і Яцків, що самі перенесли жахливий тягар солдатчини.

В третьому документі, також «Абшіді», виданому в Самборі 1 січня 1899 року, сказано, що інфантерист ім'я рек був 16/XI відпущений з ц. к. війська через непридатність до служби, а 1/XII 1898 року виконав обов'язок крайового ополчення № 61.

Як же вийти з цих суперечностей?

1. Магуєвичі написано помилково замість Нагуєвичі.
2. Іван Франко належав до військової комендатури в Самборі і до полку піхоти № 77, служив, одначе, у Львові при 55-му бережанському полку піхоти.

3. Справді він прослужив тільки неповний місяць, але по шаблону або з іншої причини² записано йому тої служби два роки з гаком від моменту, коли був асентирований, десь в лютому 1877 року.

Ось коротенько про епізод з військовою службою Івана Франка. Після того Франко ніколи не був в армії.

Коли в 1915 році мені довелося востаннє бачитися з батьком, він перебував тоді на лікуванні в військовому госпіталі у Львові на вулиці Петра Скарги. Яка іронія долі! Людина, яка не бажала служити військовій машині гнобителів, останні дні свого життя перебувала серед військових.

Коли я сказав йому про це, він не відповів нічого, лише гірко усміхнувся.

Між статтями Івана Франка є одна, що безпосередньо стосується нашої теми, — «Війна і військо в наших часах»³.

¹ «Делінквент» — той, що покидає, розумій, життя (лат.).

² Може, земляк підстаршина записав Франкові так, щоб не шкодити йому в дальшій урядовій кар'єрі.

³ «Світ», Львів, 1882, стор. 290—296. На кінці статті стоїть (Д. б.), але продовження не було.

Стаття починається словами Гегеля:

«Світова історія проходить поза чесністю, пороком і справедливістю».

В розділі «Загальні причини» Франко пише, що в світі протягом останніх тридцяти років було 21 велика війна і десятки менших, так що на кожен рік припадало по дві і по три війни. Європейські народи стогнуть під гнітом мілітаризму, котрий чим далі, тим дужче збільшується і з котрого на сьогодні і виходу не видно.

Причини воєн автор подає, цитуючи в перекладі висловлювання французького публіциста Лероа Боліе, і викриває його як ліберала. Франко запевняє, що в Європі половина національного діла вже зроблена і наступні війни будуть мати завдання виключно соціальне. Зараз бачимо, які цікаві, глибокі думки він висловив майже вісімдесят років тому.

Розібравши етапи розвитку мілітаризму, І. Франко на закінчення цієї незавершеної статті пише промовисто: «Що буде далі, побачимо». Людство побачило, що було далі. В результаті двох воєн мілітаризм зазнав смертельного удару від прогресивного світу. На великій території земної кулі будується нове життя, якого так прагнув поборник миру — невтомний Каменяр.

* * *

В оповіданнях Івана Франка є згадки про війну, але баталії не описуються. Наприклад, в оповіданні «Сойчине крило» є згадка про російсько-японську війну 1902—1903 років.

Аж в оповіданні і поемі «Поединок» є описана правдива новочасна війна із страшенною стріляниною, вибухами гранат, густими димами, пожежею, але це війна бутафорна, описана загальними фразами, як тло для чудернацької сцени, де Франко-пацифіст зустрічається з Франком-мілітаристом і після гострого обміну словами убиває свого двійника.

Мирон гукає:

Лиш на тирана в обороні жертви,
На кривду в обороні правди стане
Правдивий Мирон, не злякаєсь смерти.
«А ти, що йдеш під стягами тирана,

Облятий кров'ю праведних героїв,
Ти смієш Мирона (м'я поганить).
Він стрілив. Я між трупи повалився...
(1883)

Тут Іван Франко ясно показав, як ставиться до мілітаризму. Він убиває ніби в собі, а власне в українському воякові, самі воєнні помисли і намір проливати кров за чужу справу, виступаючи зі зброєю проти бунтарів-революціонерів.

«Поединок» в письменській творчості Івана Франка хронологічно був один з найраніших; в інших творах з баталістичними тенденціями ще яскравіше проявилася миролюбна тенденція автора.

Як бачимо, в статті про війни є дві основні думки:

1. Суперечки, особливо між народами, не вдасться вирішити ні арміями, хоч би й великими, ні війнами.

2. Майбутні війни будуть соціальні.

В «Захарі Беркуті» невеличкий загін Максима загинув, бо вихопився сам і необережно почав битву; перемогла агресора об'єднана громада тухольців, що діяла під розумним проводом.

Отже, у всіх баталістичних сценах, описаних Франком, пробивається миролюбність письменника, його протест проти війн, які ведуться гнобителями. Не всяку війну осуджує і відкидає Іван Франко. Про це свідчить гарний вірш:

Супокій — святе діло
В супокійні часи.

Та сли в час війни та бою
Ти зовеш до супокою —
Зрадник або трус еси.

(1883)

Коли народ захищає себе, то той, хто кличе до «супокою», є зрадником, боягузом. В слово «бій» вкладається ширше поняття. Це не сутичка армій військових, це бій соціальний, класова боротьба, що ведеться засобами ніби й мирними, як страйк, бойкот, часом підпал, убивство, розгром маєтку чи фабрики. Але ця боротьба так само має закони, ті самі, що й воєнні, і той, хто кличе до «супокою», хто стає штрейкбрехером, — той є зрадник і боягуз.

БОРИСЛАВСЬКИЙ ЦИКЛ

Іван Франко перший з українських письменників узявся до зображення тяжкого життя і боротьби бориславських робітників, званих ріпниками. Він знав Борислав змалку. Оповідають, що коли в Нагуевичах, рідному його селі, лютувала епідемія холери, заможні батьки вивозили дітей в Борислав, куди ніби випари нафти і воску не допускали холери. Разом з іншими дітьми тоді саме побував в Бориславі і маленький Івась Франко.

В 60-х роках минулого століття в Бориславі починається посилена експлуатація земних багатств. До невеликого підгірського села (бо таким був Борислав довгі десятироки років) напливають різні спекулянти, відкривають підприємства. Це викликало прихід голодних селян, які шукали будь-якого заробітку, щоб врятувати себе і сім'ю від голодної смерті. Не дивно, що неорганізовані селяни ставали жертвою нелюдського визиску. Івась, сидючи з братами в батьківській кузні, часто чув оповідання місцевих селян і заробітчан про страшне життя в Бориславі, про нещастя копачів під землею, про знущання з робітників і явні злочини експлуататорів та їх прислужників. Все це хвилювало молодого Франка і збуджувало його зацікавленість життям робітників.

Пізніше Франкові не раз доводиться бувати в Бориславі особисто. Про перебування в центрі нафтових промислів оповідали багато в Дрогобичі на квартирах, в яких Франко жив під час навчання в гімназії. Він часто відвідував знайомих у Бориславі, листувався з учителем Степаном П'яткою, що десятки років учительював в Бориславі і, за замовою І. Франка, в численних розповідях описав бориславське життя, визиск і злочини.

Але Франко не тільки чув про бориславські історії з чужих уст. Він зблизився з бориславськими робітниками, був у їхніх халупах, розмовляв з ними і їхніми родинами, знав їхнє життя, працю і боротьбу. Капіталісти пускали побрехеньки про величезні заробітки бориславських ріпників, про їх нечесне життя, пиятику і нещасливі випадки з власної вини. Кажуть, що Франко сам виві пробував працю ріпника: переодівся в робітничий одяг, спустився в шахту, працював кайлом і особисто переконався, яка це важка і небезпечна праця під землею, як трудно витримати її і як мало платять капіталісти за ту працю. Франко пильно придивлявся також і до побуту робітників, знайомився з місцями, де вони сплять, побував у їхніх «кошарах», спостерігав бешкети в шинках. Все це спонукало його написати широке полотно про Борислав і його героїв.

Головною метою Франка було своїми творами допомогти бідним робітникам, звернути увагу читаючої громадськості і урядових кіл на беззаконня, що день у день діялися в Бориславі, підкошували силу робітників. Щоб твори могли мати певний вплив, вони повинні були не тільки вірно, по-мистецьки відображати життя в Бориславі, але мали бути сильними своєю правдою і одночасно цікавими. Так писали російські революційні демократи, і сам Франко визнає, що вони мали на його письменницьку манеру неабиякий вплив. А в творах Маркса і Енгельса Франко побачив, що становище робітників зовсім не безнадійне, що вони можуть і повинні боротися з лихом експлуатації, що капіталісти зовсім не всемогутні, але робітникам для боротьби з капіталістами потрібна організація. Ось з таким знанням, досвідом і намірами взявся Франко за бориславський цикл. Повертався він до нього протягом тридцяти чотирьох років, виправляв мову, переробляв, друкував, перекладав на чужі мови, і ми можемо не сумніватися, що твори про Борислав він цінував дуже високо.

До цього циклу входять 16 художніх творів (13 прозою і 3 вірші) і 5 статей. Центральною повістю, довкола якої групуються інші оповідання і картини, є «Борислав сміється». Вони всі об'єднані тематично й ідейно, в деяких виступають ті ж самі особи. Статті були теоретичною підготовкою, матеріалом, на якому мав бути споруджений величний гімн Бориславу — повість «Борислав

сміється». Обставини склалися так, що твір залишився ніби незакінченим. Франко сказав своє слово, закінчити треба було ділом. Бориславські оповідання до певної міри є бориславськими трагедіями. Бориславська епопея мала творити трилогію: 1. «Воа constrictor» — мандрівка Герша, що збирає капітал. 2. «Борислав сміється» — бої робітників, що збирають сили. 3. «Андрусь Басараб» — який мав дати робітникам огонь до знищення будівлі капіталістичного рабства.

Бориславський цикл охоплює всі згадані твори Івана Франка про Борислав і, крім того, три ескізи, досі не друковані. Разом 24 твори.

Розглянемо, як працював Іван Франко над бориславським циклом.

Як відомо, на це в нього пішло три десятки років. Одночасно зароджувались у нього плани інших праць, як про це він згадує в листах до друзів. Письменник починав багато творів, більшість закінчував, але деякі залишилися в уривках і частково були опубліковані після смерті автора, а деякі й досі знаходяться в архіві. Справа в тім, що великий майстер слова, перебуваючи в скрутному матеріальному становищі, змушений був братися за різноманітні літературні справи. Поруч з художніми творами писав до газет і журналів статті на злобу дня, репортажі, займався науковими працями, перекладами. Крім цього, довгий час був редактором або коректором. Перескоки з однієї теми на другу, перевантаженість спричинилися до того, що не всі твори бориславського циклу стоять на однаковій художній рівні. Відчував це і сам письменник і пізніше переробив два твори циклу: «Ріпник» і «Воа constrictor», самі по собі непогані. Важко сказати, що саме спонукало Івана Яковича переробляти якраз ці речі, бо мета і підхід в обох редакціях неоднакові. В «Ріпнику» він хотів поглибити психологію персонажів, загострити соціальні протиріччя і побільшити силу трагізму. Повість «Воа constrictor» доповнив прекрасним епізодом з життя іншого спекулянта, і з огляду на це довелося місцями змінити загальну композицію. І все ж можна вважати, що кінець повісті авторові не вдався. Це визнають усі літературознавці. У мене склалося враження, що тут на авторі помстився відступ від реалізму. Але, з другого боку, не мають рації ті видавці, що без змін передрукують перше видання.

Для повноти бориславського циклу бракує закінчення «Борислав сміється» і в цілості «Андруся Басараба».

В листах Івана Франка до друзів, редакторів і знайомих читаємо цікаві подробиці про життєві умови, в яких автор писав твори бориславського циклу. Франко згадує про те, яке враження на публіку мали його твори і які неприменності переживав він у зв'язку з появою деяких творів. Немало прикrostі завдав йому М. Драгоманов, який ухилився від розмови про твори Франка на робітничу тематику і всіляко викручувався, щоб не читати найкращого твору бориславського циклу «Борислав сміється».

В одному з листів від 1878 р. І. Франко пише:

«*Voа constrictor*» (дальший цикл Борислава) я ледве вчора вирвав із суду,— треба ще перероблювати і кінчити. Якби вдалося, то пішло б це в Росію, не знаю тільки, чи мож слати по-малоруськи».

В іншому листі автор стверджує, що його твір — повість, не оповідання. Реалізм новел між ними, очевидно, також бориславських оповідань, посвідчує Франко в автобіографії:

«Про свої новели скажу тільки одно, що майже всі вони показують дійсних людей, котрих я колись знав, дійсні факти, на котрі я дивився або про котрі чув від свідків, малюють крайобрази тих закутків нашого краю, котрі я, як то кажуть, переміряв власними ногами».

Є відомості, що І. Франко хотів первісно обробити повість «Борислав сміється» далеко ширше та подати типи нових людей, подібних тим, яких значно раніше змалював Чернишевський у своєму романі «Что делать?». Повість «Борислав сміється» була призначена для журналу «Нова основа», як про це читаємо в листі І. Франка до Ольги Рошкевич від вересня 1879 р.¹

«Аж при самім кінці вакацій почав оце писати свою повість до «Нової Основи» — «Борислав сміється». Це буде роман трохи на ширшу скалю від моїх попередніх повістей і побіч життя робітників бориславських представить також нових людей при роботі,— значить, представить не факт, а, так сказати, представить у розвитку те, що тепер існує в зароді. Чи вдасться мені така робо-

¹ Цитовано з книги М. Возняка «Титан праці», Львів, 1946, стор. 59.

та, — не знаю, але я взявсь до неї сміло, — треба буде трохи понатужитись, ну, і ачень дещо вийде. Головна річ представити небувале реально серед бувалого і в окрасці бувалого. Для того-то я й відложив набік «Івася Новотного» до кращої пори»¹.

Типи нових людей дуже гарно змалював Чернишевський. Як відомо, І. Франко захоплювався його повістю й очевидно бажав представити подібних людей в бориславській повісті. Прийшлося нових людей розшукувати серед робітничої маси. Мужчини знайшлися, але паралелі для Вірочки з роману Чернишевського не вдалося побачити. Типом «нової людини», інтелігента, зв'язаного дещо з робітничим рухом, можна б уважити Хому з серцем революціонера-мрійника. І сама новела «Хома з серцем і Хома без серця» має посереднє відношення до бориславського циклу.

Як дуже дбав Франко про свою повість «Борислав сміється», видно хоч би з його листів до Белея, редактора «Світу». В кожному листі є якась, іноді доволі коротенька згадка про повість. В архіві збереглися три листи І. Франка до Белея. Всі вони чомусь не датовані, всі сердечні, починаються словом «коханий», у всіх, крім інших справ, порушується справа друкування повісті «Борислав сміється», яку автор коротко називав Борислав, навіть без лапок. В одному листі на початку четвертої сторінки стоять слова:

«Оце біда моя. Сего тижня як приїхав, так і зовсім нічогосінько не міг робити. Зачав писати Борислава, написав трохи не цілий розділ і побачив, що г і п с, мушу переробляти наново».

І далі нижче:

«Борислав пришлю на другий тиждень, може, буде дещо готове на четвер, а решту аж через тиждень».

Тут мова йде, мабуть, про XIV розділ повісті.

В дальшому листі на сторінці п'ятій І. Франко пише, між іншим:

«Що діється з «Світом»? Чи друкуєш далі? Пришли перший аркуш, скоро буде готовий, бо я мав би гадку дописати тобі ще до сего н-ру один розділ Борислава, а до сего потрібно б мені мати перед очима розділи XIII і XIV».

¹ Збережений початок повісті був пізніше надрукований у львівському журналі «Культура», 1929, № 4.

І на сторінці 6-й:

«Весною тутечки,— значиться, не пишу нічого. Через свята також трудно буде, а треба буде ладити Борислава, чи як».

Великі труднощі мав І. Франко при писанні свого «Борислава». Вже саме перебування у глухій закутині, далеко від міста, а ще більше важка селянська праця відбирали письменникові час і охоту до літературних занять. А все-таки знаходив час і писав, та не тільки самого «Борислава», а й багато інших праць рівночасно.

Щодо генезису повісті «Борислав сміється», то з листів виходить, що твір писався від номера «Світу» до номера, що рівночасно письменник працював над іншими речами, що коли кінчав повість, проживав у сільській глуші в Нагуевичах, зайнятий селянською роботою та виконуючи обов'язки пастуха.

Пише про це виразно в листі до І. Белея (без дати) від 1882 року:

«У мене тепер робота йде лихо: треба пасти коні, а часом худобу (в лісі) — тож очевидно годі що-небудь робити, навіть читати».

І в іншому листі до того ж адресата:

«Поганеньке тут моє жите, небоже,— раз у раз робота, котра вбиває мислі і томить мене так, що годі відтак забратися з силою до якої-небудь духовної праці. Так і чую, що моя «письменська снага» щезає, що мені чимраз трудніше приходить що-небудь написати, що чимраз менше речей мені удаєся. У мене тут багато позачинаного, а ще більше позадумуваного, так що ні часу, ні сили кінчити. А тут ще й недостача хоч скільки-небудь оживляючого товариства, недостача всего, що будить в чоловіці думки і дає які-небудь враження, одностайне, справді худоб'яче жите. А паче всего цілковита безнадійність на те, що в будущім воно б могло бути як-небудь інакше. От, приміром, я бажав би на зиму прибути до Львова, та що, відай, се так і останєся».

Дуже цінний матеріал для вирішення деяких проблем повісті і для її генезису знаходимо в дальших листах до Белея. На жаль, у листах і картках І. Белея, які збереглися, адресованих Франкові, немає згадки про «Борислав сміється». Зате в листах Франка до Белея є першорядні вказівки про повість, писані насвіжо, в момент, коли робота над повістю наближалася до кінця. Шкода,

що обидва листи І. Франка до Белея не датовані, і лист явно пізніший вміщений попереду, на сторінці 6-й.

Так, у першому листі на початку І. Франко пише:

«Посилаю кінець Борислава на слідуєчий н-р і одну «Веснянку».

І ні слова більше про «Борислав». А в другому листі, сторінка 77-а, при кінці стоять дивні слова:

«Ти чень здогадаєшся прислати мені Борислав хоч в коректурі, щоб я міг писати далі, бо при повільнім способі мого теперішнього писання мені прийдешь попріти над ним пару неділь».

Тут нагадуємо на суперечність між словами «Посилаю кінець Борислава» і перспективою посидіти над повістю ще кілька тижнів. «Світ» перестав виходити восени 1882 р., в останнім номері було надруковано закінчення повісті і під ним, помилково, стоять слова («к. б.») — кінець буде, хоча Франко сам виразно посвідчує кінець «Борислава». Виникало б з цього, що другий лист написаний раніше. Як же він попав на дальше місце в папці, складеній самим Іваном Франком? Причина ясна: обидва листи були не датовані, і Франко, не прочитуючи їх докладно, механічно переплутав у збірці, як не раз траплялося.

Якби навіть переставити обидва листи і дослівно розуміти речення «Посилаю кінець Борислава», проблема залишається ніби нерозв'язаною з огляду на слова в «Нарисі», що повість тоді залишилася незакінченою. Може, було й так з формального боку, бо з ідейного боку розділ, надрукований в останнім номері «Світу», можна вважати кінцевим. Франко в цитованім листі називає той номер журналу «слідуєчий». Очевидно, не знав ще тоді напевно, що «Світ» взагалі перестане виходити і не доведеться йому друкувати ще якийсь закінчення повісті ані в журнальних номерах, ані в книжковім виданні.

І все-таки невибагливий читач хотів, щоб повість мала пристойний кінець, як в інших романах і давніх літературах. Ті, однак, що хотіли знати, що сталося з Бенедьом, побратимами, Мортком, Готлібом, забували, що це — типізовані особи, а не фотографії, недобачали, що вони живуть під іншими прізвищами, поки живе капіталістичний лад, і що йдеться про долю робітництва і ка-

піталізму, а не про долю окремих, напіввигаданих персонажів.

Можна і таке припустити, що згодом Іван Франко поставився до своїх юнацьких творів критично і в повісті «Борислав сміється» визнав закінчення не згідним з вимогами жанру і не відповідаючим тодішньому його літературному смакові. Повість перейменував на оповідання і назвав незакінченою, може, в значенні — не опрацьована, не відшліфована.

Але слід зважити ще на одну обставину. Чи справді опис початків робітничого руху і наростання конфлікту між працею і капіталом конечно потребує епілога, хоч би такого, як у «Петріях і Довбущуках»? Там був світ давноминулий, тут не тільки сучасний, але й до певної міри майбутній. І тому-то дороблене, не авторське закінчення повісті було б чистим непорозумінням. Воно нітрохи не збільшувало б художньої вартості твору. А ця повість стоїть куди вище від інших повістей Франка, загально признаних закінченими.

Впливає ще одне застереження. Пишучи «Нарис історії українсько-руської літератури», Франко випустив з уваги на швидку руку ним самим колись накиданий план продовження повісті «Борислав сміється». Очевидно, та картка десь засунулася між паперами, і Франко, певно, вже неясно уявляв собі, як колись гадав закінчити повість, і навіть не з'ясував причин, чому не виконав наміченого плану.

В архіві Івана Франка в рукописному відділі Інституту літератури Академії наук УРСР в Києві зберігаються цінні рукописні матеріали бориславського циклу¹. Так, під № 487/31 є аркушик старого, вилялого паперу, де з одної сторони почерком Івана Франка написаний уривок якогось оповідання з бориславської тематики, а на другій стороні — граматичні вправи; писано олівцем, дуже густо і надзвичайно маленькими літерами, так що навіть з допомогою збільшувального скла (лупи) важко прочитати. Писано, мабуть, у тюрмі. Зміст уривка приблизно такий.

Починається розмовою чоловіка (ріпника) з жінкою Анною. Чоловік п'яний тягне жінку в бічну вуличку вно-

¹ Були друквані у журналі «Вітчизна», 1954, № 8, стор. 143—146.

чі і допитує настирливо, чи вона кохає його. Коли ж та щиро каже, що ніколи його не любила, чоловік у гніві штовхає її до ями, де вона топиться. До цього автор додає рефлексію, що сотні і тисячі українського народу падають із затроєною совістю від п'янства, мов трава у покоси, і стелять дорогу багачам до ще більших багатств, а «глухі стовпи», що себе інтелігенцією називають, дбають тільки про себе, а не про бідних, безталанних робітників. В шинку Керницького ріпники обступають Василя, але той пускається в танок з першою-ліпшою дівчиною. Якийсь Микита допитується, де Анна, але ніхто з гостей не знає, куди вона пішла...

Як видно із змісту уривка, мотив утоплення був уже раз використаний автором в оповіданні «Ріпник», але ледве чи на тій підставі можна признати збережений уривок одним з варіантів «Ріпника». На всякий випадок, дія уривка відноситься до тих же років, що й дія «Ріпника», тобто до 70-х.

Уривок варіанта XVI розділу повісті «Борислав сміється». Рукопис без дати, але в порівнянні з друкованим розділом версія в нім поправніша: дрогобицьких приходящих, себто штрейкбрехерів, провадить до Борислава не Леон Гаммершлаг (що було неправдоподібно), але Мортко, вірник Германа, злий дух повісті. Сторінки автор не позначив. Уривається рукопис в середині речення:

«Гурра. Наша взяла,—радувались робітники і вже почали розходитись, хто ід кітлови, а хто до Борислава, коли втім із-за річки, що плила коло Леонової фабрики черезіни, із-за кручі, через котру вела до Борислава бокова стежка, де...».

Можна здогадуватися, що розділ був закінчений, але картки загубилися.

Зміст уривка такий. Спершу Леон Гаммершлаг висилає Мортка по Бенедя. Коли муляр прийшов, Леон на різні способи пробує намовити його, щоб повернувся до праці. Бенедьо заявляє, що до роботи не піде, бо громада наказала покинути всяку роботу, він не може виламуватися з-під громадської волі, бо для компанії циган дався і повісити. Леон благає, грозить, вкінці викидає Бенедя з кімнати. Потім ходить гнівно по приміщенню, «проклинаючи на чім світ стоїть усіх соціалістів, комуністів і прочих того роду розбійників, котрі ось уже і до

нашого краю дібралися і збаламутили мирний бориславський народ». Остання надія бориславських підприємців була на допомогу з Дрогобича. І дійсно, Мортко привіз з Дрогобича дві сотні усякого безробітного зброю. Але вже по дорозі зустрічні селяни охолодили дружніми розмовами тих, ласих на ренського, міських неробів. Пізніше, вже в Бориславі, промовив до них Матій, і вони з окликом «Гурра» і словами «Ми не ваші вороги» звернули назад до Дрогобича. В сутичці побитий був Мортко...

В друкованому тексті цю історію розповідає Гаммершлаг, що особисто провадив дрогобицьких страйколомів і в бійці сам найбільше потерпів.

Там же під № 172/2 є початок XXI розділу славетної повісті «Борислав сміється»:

«Мортко, Германів вірник, проспав ніч дуже неспокійно, мав неприємні сни... йому уперто нагадувався чомусь Іван Півторак, котрого він підпоїв, обдер з грошей і втрутив до глибокої ями; згадка тотя займала йому дух, немов хтось холодною рукою стискав його горло і коліном давив його груди...»

І все ж він зібрався і пішов до ям, при яких був добре оплачуваним денним касиром. Пішов завчасу, бо хотів ще захопити нічну шихту, що тривала 12 годин. Якраз кінчався термін відправки великої кількості воску віденським фабрикантам, і Мортко аж упрів, бігаючи, щоб усього доглянути. Притім накричався на робітників і налютувався. Вкінці все було доведене до ладу. Три величезні магазини були повні воску. Ось заторохтіли з Дрогобича дві пишні карети: в одній Герман з ВанГехтом, а в другій — два повноважні від спілки визискування воску.

Уривок кінчається реченням:

«Тільки Германа одного якось не радували ті величезні піраміди воскових брил; нині перший раз він радісно глянув на них, коли був певний, що за хвилю всі ті маси і брили переміняться в паку банкнотів, котра безпечно спочине в його залізній вертгаймівській касі»¹.

Можна догадуватися, що радість Германа була дещо передчасною. Робітники підпалили Борислав, і маси во-

¹ Уривок надрукований повністю в книзі: І. Франко, Повісті, «Радянська школа», К., 1951, стор. 131—312.

ску, добутого на їхній крові, обернулися не в банкноти, а в дим і згарища.

З уривків ясно виникає:

Франко високо цінив свою повість-шедевр «Борислав сміється»;

не раз брався переробляти¹ і шліфувати. На жаль, далі ми нічого досі не знаємо, бо не всі рукописи збереглися;

хотів дати гідне закінчення повісті, але життя не підказало достатніх тем, та в той час і не могло підказати, а вигадувати і фантазувати автор не хотів, не міг, не годилося. Повість, мабуть, не мала б тоді належного впливу на читачів-робітників.

Соціальна загостреність і навіть революційна спрямованість твору утруднювала б або й прямо унеможливила видання друком переробленої і закінченої повісті (бо цензура б не дозволила).

Є ще в архіві І. Франка під № 459 переписаних на 100 сторінках різним почерком (не Франковим) 15 розділів повісті «Борислав сміється». В однім місці зазначено, що переписані зі «Світу». Відпис зроблено без змін, невідомо для якої мети, робота не закінчена. Рукопис не являє собою інтересу.

В тім же архіві зберігся клаптик паперу, формату поштової карточки. На одному боці є писана рукою Франка пісня:

Повій, вітре, на Україну, де покинув я дівчину.
Де покинув карі очі, повій, вітре, з полуночі.

На другому боці, праворуч, написані заголовки семи розділів продовження повісті «Борислав сміється». Письменник планував продовження повісті ось як:

- XXI см[ерть] Леона
- XXII см[ерть] Матія
- XXIII Unf² Бенедя
- XXIV Дальше пожар
- XXV
- XXVI Андрусь в суді
- XXVII Рифка і Фанні.

¹ В листі до Белея від 1881 р. свіжонаписаний розділ повісті Франко називає «гіпсом» і говорить про намір переробити.

² В XXIII розділі стоїть на початку нерозбірливе слово, щось як німецьке Unf., яке можна читати Unfall, себто нещаслива пригода, нещасливий випадок, каліцтво.

Тут у цілій повноті підтверджуються слова Франка, висловлені в «Нарисі історії українсько-руської літератури», 1910 р., що повість «Борислав сміється» тоді не була закінчена, а слова в листі до Белея: «Посилаю кінець Борислава» треба розуміти так: з огляду на те, що журнал перестає виходити, посилаю тимчасове закінчення. Запланованих розділів Франко до кінця життя так і не встиг дописати. Епілог, написаний Петром Франком, не збігається з поданою вище диспозицією. Як скомпонував би І. Франко сам закінчення повісті, важко сказати.

Уважніший аналіз наведених розділів показує, що це тільки продовження повісті, а ніяк не дійсне закінчення. Трудно припустити, щоб Іван Франко хотів визначну повість завершити маловажною розмовою напівбожевільної Рифки з панською лялькою Фанні.

Скоріш можна догадуватися, що повинні були знайти розв'язку всі три тематичні лінії. Після смерті, а може, загибелі Гаммершлага¹, ніби ліберала, а по суті легкодухого ризиканта, керівництво купкою капіталістів силою факту переходить в руки розважного і практичного Гольдкремера, що завжди любив рахуватися з дійсністю. Він пережив першу криваву сутичку між працею і капіталом. В таких випадках бере участь не тільки жандармерія, якої в Бориславі було мало, але й викликане війсьсько, яке не жаліє набоїв. Але й робітники згарячу мстяться над ненависними надзорцями², палять вишки, бараки і шинки, пошкоджують машини і заводи. Отож обидві сторони виходять з бою зі втратами. Наслідком того мусила змінитись тактика промисловців.

Становище робітників навіть після зовсім невдалого страйку повинно було покращати. Після року посухи і голоду настали в сільському господарстві Галичини нормальні роки, навіть з підвищеними врожайями, і тим самим автоматично зменшився наплив робочих рук із села. Факт кривавих сутичок у місті також у ніякім випадку не має притягаючої сили для тих, хто пішов з села.

В XXIII розділі мав бути описаний якийсь, ближче невідомий нещасливий випадок з Бенедьом. Можли-

¹ Тим самим відпадала головна перешкода шлюбів Готліба з Фанні.

² Тут міг знайти закінчення довготривалий процес (покійного вже) Матія з Мортком: надзорця або запроторено-таки в тюрму, або самі робітники зробили йому «короткий процес».

во, що Синиця відсунувся на деякий час від робітничого руху, але знайшлися інші на його місце.

В епілозі Франко міг описати суд над керівниками страйку, як були поповнені лави побратимів, які люди висунулись на чоло руху, як відновлено касу взаємодопомоги і зроблено ще один крок вперед — заложено споживчий кооператив, що хоч трохи поліпшував би матеріальне становище робітників.

Бориславські ріпники, певне, радилися у Франка, хоч він тоді був іще молодий: «А що, якби ми одного дня не пішли до роботи і підпалили промисли з усіх боків?» В повісті «Борислав сміється» Франко показує, що з цього вийшло б. Ні одиниця, ні клас, ні народ не можуть перескочити етапів розвитку. Революція дуже добра річ — сам Франко все життя був революціонером, — але залежно від обставин, від фактичного розташування суспільних сил і етапу історичного розвитку змінюються форми і засоби класової боротьби.

Така розв'язка справи, такий епілог був би згідний з усім розвитком дії і з планом повісті.

В архіві І. Франка під номером 406 є початок недовкінченої повісті з тюремного життя під заголовком «Івась Новітний»¹. Новітний не значить тут «новочасний», це скоріше зукраїнізоване чесько-польське прізвище Новотни. Герой повісті — львів'янин. Як епіграф наведена арештантська пісня на десять рядків, з якої подаю тут два рядки:

Кому світить місяць, я й сонця не бачу,
У тюрмі сидячи, нарікаю й плачу.

І. Івась — це шістнадцятилітній хлопчина, коминарський учень, що за якусь крадіжку попадає в тюрму. Спершу його держать в клітці під сходами карного суду, разом з двома іншими «цуваксами», себто новими арештантами — старим євреєм Кеслером і сильним молодиком Владком Завадовським. II. Керкермайстер перевіряє їхні документи, велить обмити Івася і визначає їм казню № 27. В III розділі ключник обшукує нових арештантів і у Владку пізнає давнього знайомого, що колись кинув у нього мискою. Його найретельніше обмацує і лютиться, що не міг при нім нічого знайти. IV. Владко

¹ Архівний уривок повісті був надрукований під редакцією М. Возняка в місячнику «Культура», Львів, 1925, № 6, стор. 18—25.

ходить по казні туди й назад, два інших куняють на ліжку. V. Ключник перевіряє арештантів і замикає камеру на дві колодки. VI. Івась думає про дім. Його батько ливвар, двоє дітей зовсім не вдалися ні в батька, ні в матір. Крім того, були ніжні й слабовиті. Батько підозрівав жінку в невірності, з гризоти перестав працювати, потім розпився.

На цьому повість уривається; в п'яти збережених розділах вона нітрохи не в'яжеться з бориславським циклом. Як було плановано далі, — не знаємо. Одно певне: автор не докінчив її тільки тому, щоб узятися до писання повісті «Борислав сміється». Як закінчення хотів написати повість «Андрусь Басараб», також з тюремного життя (в основному).

В початку повісті, який зберігся, автор змалював п'ять виразних типів: трьох в'язнів і двох начальників. За що саме арештанти попали в тюрму, з уривка невідомо. Старий єврей, що багато пережив, що не одне бачив на своєму віку, мусив ще і в тюрмі побувати — для комплекту вражень. Можливо, що в повісті, в її дальших, ненаписаних частинах, призначене йому було місце, як Ісакові Блайбергові в повісті «Петрії і Довбушуки»: пропагатора єдності покривджених людей праці без огляду на релігійну і національну різницю. Молодий силач Завадовський — свободолюбивий і неспокійний дух, що в умовах капіталістичного ладу не може знайти поля для застосування своїх сил і здібностей. В тюрмі він бував уже і тепер роздумує лиш над тим, як обдурити начальство, зав'язати контакт з іншими в'язнями і «світом» і вибратися з неволі. По тій лінії могла проходити дія повісті.

Яку ж роль призначав автор головному героєві? Івась Новітний — це молоденький хлопець з ремісничої родини, з ніжною і чутливою душею, що соромиться життєвого бруду і має вищі устремління. Доля призначила йому скромний фах коминарського помічника, та й на цьому становищі не може вдержатися, бо попадає в конфлікт із буквою закону, а в дальшій послідовності — за тюремні ґрати. Не інакше було і з Іваном Франком, якого батько також був ремісник, коваль, і Івась також мав душу, вразливу на людський біль, і допитливий ум. Вибрав собі також скромний фах учителя, але через несподіваний і незаслужений арешт його

кар'єра була зламана. Франко також не міг спокійно працювати, бо пани три рази тягали його в тюрму. Яку ж роль хотів І. Франко призначити Новітному в повісті? Як головний герой, він не міг бути тільки помічником сильнішого, старшого і практичнішого Завадовського і виконавцем його планів. Здається, він повинен був грати роль, подібну до ролі Бенедя Синиці в повісті «Борислав сміється». І там серед побратимів були одиниці сильніші, активніші і старші, і все-таки розумний, тихий Синиця був душею товариства. Обидва типи — і Новітний, і Синиця — мають у собі дещо з вдачі Франкової. Як Бенедьо мусить боронити свої погляди супроти інших побратимів і входить у конфлікт із капіталістами, так, певно, й Івась поступав у тюрмі.

Хто ж було його начальство? Сильний тілом, але брутальний і малоінтелігентний керкермайстер і ключник, жорстокий, мстивий, а притому ще дурніший за начальника тюрми.

Догадуємося так, що Іван Франко перервав повість про Івася Новітного, але тип героя ожив у постаті Бенедя Синиці і дістав у Бориславі ширше поле праці, а саме пропагандиста поступових ідей і організатора робітничих мас. Таким трибуном був, очевидно, Іван Франко, і з того погляду обидві повісті мають елементи автобіографічні.

Франко хотів написати ще одну повість з бориславського циклу «Андрусь Басараб». Можливо, що Завадовський був якраз прототипом того сильного, незляканого ріпника, що, викинений з нормального сільського побуту, переходить на міську, фабричну працю і стає на революційний шлях боротьби проти визиску. І яка шкода! Лиш уривок «Новітного», незакінчений «Борислав», непочатий навіть «Басараб». Скупа доля замало дала часу титанові праці для виконання його грандіозних намірів.

Ще про «Андруся Басараба». В архіві І. Франка в одному томику, складенім самим письменником, зберігся лист до Івана Франка якогось добродія із села, мабуть попа, з нечітким підписом, розшифрування якого не становить інтересу. Лист з 80-х років минулого століття. І. Франко щойно планував тоді написати повість — продовження твору «Борислав сміється» під заголовком «Андрусь Басараб». Але автор листа прочув десь про той намір письменника і поспішив внести від свого

імені кумедне застереження... В його розумінні Андрусь Басараб був тільки «старий злодій». Піп і просить, між іншим, Франка, щоб він зволив змінити прізвище героя, бо в його селі єсть багато Басарабів, самих чесних і порядних господарів; вони — річ ясна — образились би і книжки не купували б, отож видана повість втратила б декілька читачів.

Немає сумніву, що згаданий лист не міг застрахати І. Франка, не через це відмовився він від написання задуманої повісті. Письменник був сміливий зроду і не такі напасти видержував і відбивав. Певне, були причини інші.

В листі до М. Павлика Франко пише¹, що цього року закінчить серію своїх бориславських образів, а епілогом до них буде широка повість п. з. «Андрусь Басараб», опис життя в львівських тюрмах.

В примітці на стор. 60-й М. Возняк пише:

«По всякій правдоподібності «Андрусь Басараб» не те саме, що «Івась Новітний»².

При розгляді бориславського циклу треба мати на увазі, що рік видання друком не завжди тотожний із датою написання твору. Для історика літератури важлива дата розповсюдження, для характеристики творчості більшу вагу має дійсний рік, навіть місяць, коли твір народився.

В світовій літературі цикли здавна відомі. В старогрецькій письменстві були епічні цикли, головний троянський із геніальним ядром «Іліадою», повернення (Ностой), між ними «Одіссея». В англійській літературі Шекспір прославився циклом королівських трагедій, у французькій — Золя циклом повістей про Ругон-Маккарів. Франків бориславський цикл виділяється від них різноманітністю форм, багатством жанрів і мотивів, реалізмом, революційністю і високою ідейністю.

До бориславського циклу належать також епізоди про Борислав, між ними оповідання «Гава і Вовкун». Титулові імення двох братів — єврейські, причім Вовкун перекручене із Елькуне. Обидва брати — чисті контрасти: старший Вовкун — велетень, силач, але мало розсудливий, молодший Гава — мізерний, слабкий, але

¹ М. Павлик, Переписка, т. IV, Чернівці, 1910, стор. 94.

² М. Возняк, З життя й діяльності Івана Франка в рр. 1881—1884, в журн. «Культура», Львів, 1925, № 1, 2.

дуже рухливий і здатний до торговельних інтересів. Рано осиротівши, брати беруться до самостійного заробітку, щоб прожити. Однак їм не щастить. Особливо не поталанило в Бориславі. Про це пише І. Франко:

«А тоді Борислав тільки що розцвівся, розпаношився. Тисячі спекулянтів маєтки поробили на нафті. Гук і шум від Борислава ішов на все Підгір'я, що кажу — на весь край. Не було такого спекулянта, котрому б та кип'ячка в ніс не вдарила. От і не диво, що ми оба, немов зговорившись разом, завели річ про Борислав».

Гава гарував 12 років, заробив дві тисячі гульденів, Вовкун мав півтори тисячі ошадності, і всі ті гроші пішли марно на купівлю нафтового участка і на копання ям. Почали відразу п'ять закопів, але ніде не добилися ропи. Брати примушені були продавати частинами ґрунт, а потім і самі закопи. До останніх шибів з тяжкою бідною притягли до спілки Германа Гольдкремера, самі стали у себе за дешевих робітників та й доробились так, що мало смерті не пожили¹. Вовкун і Гава пускаються пізніше на іншу спекуляцію, мають широкі плани, як би їм прибрати до рук природні багатства бойківської землі, як би ошукати легкодушного поміщика. Їхні мрії перериває раптовий постріл. Молодий панич «на жарт» пускає набій шроту Гаві в ногу. Стрілець з погордою ставиться до євреїв, його брат дещо гуманніший. Вкінці обидва брати відходять, поранений одужує і вирішує піти з братом до поміщика.

Бориславський епізод змальований у формі діалога між обома братами. Вони обидва хотіли б швидко збагатитися: старший уповає на свою величезну фізичну силу, Гава ж довіряє більше своєму розумові і вродженому хистові. В класовій боротьбі вони обидва стоять на базі експлуататорів, хоча замолоду бідували і не раз були биті, а потім і самі були копачами при ямах. Все-таки вони радніше ідуть домовлятися з поміщиком, як би їм краще визискати темних і безпорадних бойків.

Спекулянти рідко тратили гроші, вкладені в бориславські промисли, переважно дороблялися. Ще в «Полуйці» описаний винятковий випадок, де спекулянт тратить життя в ямі з кип'ячкою.

¹ З повісті І. Франка «Не спитавши броду»; уривок був написаний у 80-х роках, друкований в «Батьківщині», Київ, 1911, стор. 88—103.

Подібні втрати спекулянтів гіперболізує автор статті про Борислав в Польському словнику Географічній і з виняткових випадків робить типові явища в бориславському промисловім русі.

Принагідну згадку про Борислав знаходимо в віршованім описі «Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 р.»¹. У вступі «З Дрогобича до Східниці» читаємо:

Борислав поезії повний куток.
Оглянуть не жалуйте ходу.
Досить ріпників там, як і жидів, жидівок,
І нужди, і бруду, і смроду.

В легко-іронічній манері писання, а навіть у віршовім розмірі не важко відчуті деякий вплив сатиричних поем Гейне. Але специфічно галицькі були «нужда і бруд» у великім нафтовім центрі.

В одному із Франкових «Тюремних сонетів» (1889 р.) є згадка про Борислав:

Колись в Бориславі були землею
Два ріпники присипані: три дошки
Над ними стали скісною кривлею.
Лиш люльку мали і вода сльозила
В кутку: сей воду ссе, той курить трошки...
Сім діб. І нас того ж тюрма навчила.

А саме: келія (казня) вузька, а в'язнів у ній аж три, отож два ходять, а один сидить, потім той встане, а з тих двох один сідає. Автор не пише, чи ріпників тоді врятовано від смерті, чи загинули, подібно як Максим Цюник. Але й так вони через недбайливість адміністрації копальні зазнали неабияких мук.

«Хома з серцем і Хома без серця» (1904 р.) — політична сатира², яка теж зв'язана з бориславським циклом. Автор відображає тут відвічну суперечку між розумом і почуванням під символічним виглядом двох однопітків на ім'я Хома. Один з них — Хома Галабурда — був великого росту, сильний і здоровий, другий — Хома Бідолаха — малий і слабкий; перший по фаху правник (юрист), по вдачі скептик, практичний розум, без серця;

¹ Цитовано зі збірки «Давне й нове», Львів, 1941, стор. 231.

² Спершу вміщено в недільному додатку віденської газети «Zeit» № 626 від 19/VI 1904 р., пізніше перероблене автором і надруковано в збірці «Місія», «Чума», «Казки й сатири», Львів, 1906, стор. 183—210.

другий — студент філософії, мрійник, з серцем, завзятий соціаліст і навіть революціонер. Сатира кінчається так:

«Хома з серцем після гарячої суперечки з Хомою без серця і після відходу товариша якимсь зламаним ходом поволокся також до міста. А коли по кількох днях одержав телеграму про велику пожежу в Бориславі, про скликання компанії війська і про криваві розрухи, то поблід іще дужче, ніж звичайно, і почув, немовби щось закололо його в серці. Другого ранку знайшли його неживого в ліжку. Обдукція виказала розрив серця».

Тут автор натякає на славний бориславський страйк 1904 року, описаний, між іншим, Гармашем і поданий також у цій праці на іншому місці. Того ж року написана була теж сатира, і поштовхом до цього послужив знов же таки Борислав.

Іван Франко про свої твори, і між ними про бориславський цикл, пише в «Нарисі українсько-руської літератури» (1910). На сторінці 246 сказано дуже коротко:

«В р. 1877 у «Друзі» почали друкуватися мої «Бориславські оповідання»... До «Громадського друга», «Дзвона» і «Молота» я дав більше оповідання «Боа конструктор», четверте в ряді «Бориславських оповідань».

Але воно хоч би своєю величиною більше скидається на повість, а тоном мало підходить до основного настрою «Бориславських оповідань», бо в «Боа конструктор» є переважно погідні сцени, попадаються ідилічні образки, пригодницькі епізоди, і навіть ефектний, не позбавлений гумору кінець з описом смерті двох промисловців, до речі, зовсім не справляє трагічного враження. Чи справді в тих часах, коли Ван-Гехт був у Бориславі (1873—1880 рр.), загинули в копальні воску одночасно два нафтарі, трудно дослідити. Можна, однак, сумніватися, щоб такий великий багач, як ним представлений Герш Гольдкремер, особисто, без інженера, так часто спускався у воскові штольні.

Там же на стор. 361 читаємо:

«Я був головним робітником у обох річниках «Світу» і друкував у ньому протягом усіх чисел обох річників просторе оповідання «Борислав сміється», яке, однак, тоді не було докінчене. Се була проба представити саморідний робітницький страйк бориславських ріпників, що закінчився великою пожежею Борислава восени 1873».

І все.

Тут впливають численні проблеми.

Чому автор велику повість називає оповіданням? Чому так коротко згадав твір, який тепер загальнопризнають найкращою його повістю? Чому не докінчив пізніше? А може, докінчив, на що вказувало б слівце «тоді», та, може, закінчення вийшло незадовільне і знищив рукопис? Але про це ніде нема згадки. Найшвидше треба припустити, що видавці і критики недооцінювали значення повісті, автор, зайнятий іншими працями, не хотів чи не мав часу повертатися до давньої теми, тим більше, що і спогади затерлися з часом і зблідли. Але й так повість виглядає завершеною, заокругленою. Переважає вона всі інші Франкові повісті своїм ідейним змістом, яскравими контрастами і подиву гідною майстерністю степенування дії, що спадає, як у великій трагедії, перед самою катастрофою. Бенедьо після наради побратимів, де вирішено підпалити Борислав, сплакнув і вийшов надвір. Це він прощався зі своїми золотими надіями.

Непохитний борець за визволення пролетаріату залишився при своїх переконаннях, але ідея була безсмертна і мусила перемогти пізніше, спершу на сході Європи в 1917 р., а потім, завдяки Жовтневій революції, і в Західній Україні в 1939 році.

Опис найбільшого спалаху гніву робітників — підпалу промислового центру Борислава міг бути ефективним, але з мистецького й ідейного боку він не дав би повісті нічого.

І. Франко в листі до М. Павлика від 30/XII 1879 р. пише: «Незадовго, може, сяду до писання п'ятої повісті бориславської, котра закінчиться періодом історії Борислава до 1868 року, тобто до великого пожару, після котрого уряд вмішався більше в бориславські діла, і відносини уладилися інакше».

Не сказано тут, чи та пожежа була випадковою, чи свідомий підпал, як наслідок страйку. Не підтверджують також інші джерела, що при кінці 60-х років відносини в Бориславі змінилися на краще.

Переробки. Твори Івана Франка були багато разів видавані ще за життя автора¹. Письменник мав

¹ Дивним винятком є чудова повість «Борислав сміється», що вийшла тільки раз і не була перевидана.

звичку для дальших видань переробляти майже кожну річ. Зміни були двоякого роду: формальні і змістові. Передусім отож етимологічний правопис був змінюваний на фонетичний. В другу чергу Франко виправляв мову, намагаючись наблизити її до наддніпрянської, загальнолітературної мови. Чужомовні діалоги, характерні для персонажів і згідні з дійсністю, перекладає на українську мову, діалектні форми заміняє загальноприйнятими, малозрозумілі провінціалізми (бойківської говірки) заступає словами книжної мови. Але найважливіші зміни були — змістові. Автор так іноді переробляв також сюжет, що виходив інший твір. В усякому разі, надрукований текст, як правило, поширювався, а не скорочувався¹. Так, наприклад, «Лис Микита» з 9 первісних пісень розрісся до 12.

З бориславського циклу найбільших змін зазнали дві речі: «Ріпник» і «Воа constrictor». В «Ріпнику» Ганкарозлучниця дістала роль значнішу, ніж Фрузина. Після здійснення злочину муки совісті вбивниці, її моральний і фізичний занепад змальовані докладно. В першій редакції нещасний Іван із сином покійної (замерзлої) Фрузітікає з Борислава на село, в гори, і починає господарювати. В другій редакції — він гине в ямі. Обидва мотиви: нагла смерть робітника на місці праці і поворот з міста на село — в тодішніх бориславських відносинах були в однаковій мірі типові. Як же було в дійсності? Автор сам свідчить, що події, описані в його новелах, узяті з дійсного життя. Не міг же Іван і на село піти, і в шахті загинути. Виглядає так, що перша редакція, за свіжої пам'яті написана, вірніше відображає дійсність. Кому ж потрібна була смерть Івана? Для більшого трагізму? Здається, до поширення твору надихнуло автора бажання використати ще два мотиви: надмірної заздрості у Ганки, що топить суперницю, і вітриюлю, яким пошкоджують канати (линву). Тим способом автор збільшив у читача ненависть до експлуататорів.

В «Воа constrictor'і» дописаний кінець, де показано смерть двох підприємців. Мотив виглядає штучно причепленим до повісті, художньої вартості не підвищує, до того ж прикро нарушує зв'язок з дальшою повістю «Борислав сміється».

¹ Скорочена була проти першого видання повість «Петрії і Довбушуки».

В першій і другій редакції повість мала чотири розділи, два перші широкі, два останні — короткі. В третій редакції 1907 року автор додав V розділ, але не механічно, а викидаючи дещо з першого видання, додаючи нові епізоди, інакше грубуючи матеріал. В останньому радянському виданні (1951 р.) повість поділена на три розділи, більш-менш рівні розміром.

Які ж зміни поробив автор проти першого видання? Передусім правописні і мовні. Німецькі розмови деяких персонажів були замінені українськими з двох причин: спекулянт з вірником ледве чи говорив би німецькою мовою, скоріш місцевим жаргоном, для ріпників, вихідців із села і так незрозумілим; але момент таємничості в цьому випадку не грає ролі: робітники, присутні в канцелярії при виплаті заробітку, могли все слухати й розуміти. Тому що розмови по-німецьки не відповідали б вимогам реалізму, а також не мали мети затаєння, автор спокійно замінив їх українськими. Зробив також інші численні зміни дрібнішого характеру. Так, пишучи про походження нафти, Франко подав у першій і другій редакції народну легенду про те, що там, де тепер Борислав, кипіли колись братовбивчі війни і поховано багато невинно вбитих людей; в третій редакції сказано, що війни були татарські, поховано і своїх людей, і безліч песиголовців (розд. II).

На 46—86 сторінках 3-го видання доданий прекрасний епізод, як Герман був баришником і скільки він заробив на спілці з Вольфом, торговцем худобою. Через це змінилось місце про одруження Германа з Рифкою. Одного разу Герман вирятував з рук розлючених фірманів тяжко побитого чоловіка. Це був батько Рифки. Після видужання він виявився нездатним до «гешефту». Герман перебрав по ньому постачання для війська, замешкав у його хаті, а той, помираючи, намовив Германа, щоб він оженився з його дочкою Рифкою. Свіжо теж додана розмова Германа з фабрикантом Домсом у Бориславі (стор. 104). Далі, в третій редакції, автор викинув нереалістичний сон Германа, його марення, метаморфозу вужа, гидку сцену, як Готліб душить батька, переверот у душі спекулянта та його щедрість до бідної робітниці. В третій редакції Герман спокійно розмовляє з сином Дувідком (стор. 120—121). Садизм і ідіотизм дегенерата Готліба Дувідка проявляється в тому, що

той нероба для іграшки підпалює нафтовий закіп і має немалу розкіш бачити, як один робітник спросоння падає в палаючу яму (стор. 123). Неправдоподібним виглядає епізод, ніби Герман сам особисто спускається декілька разів у воскову штольню і відкриває багатющу матку (жилу) воску. Важко також назвати вдалим закінчення повісті, що, крім трагічного змісту, не позбавлене гумористичної закраски.

З переробки видно, що повість була піддана глибоким змінам, які необхідно взяти до уваги при нових виданнях.

В повісті «*Voas constrictor*» вжито на диво багато дат. Так, сказано, що пам'ятний ярмарок у Лютовиськах відбувся в 1847 році, отож за рік до скасування панщини в Галичині. Але опис такий наглядний, що автор мусив його і сам бачити, тому змалював інший ярмарок, пізніший. Коли Герман став уже багатцем, від часу ярмарку минуло 15 років, через те головна дія повісті означена роком 1862. Домса, фабриканта в Бориславі, відвідав Герман в 1859 році. Ті роки не так важливі і вміщені для того, щоб підкреслити реалізм.

Ще більше почуття дійсності викликають у читача численні приповідки, деякі немов живцем вихоплені з народних уст, наприклад:

«Та й то гроші»,— каже селянин, коли купець пропонує йому за товар смішно малу ціну.

«Вовка боятися, в ліс не йти»,— каже Герман, щоб заохотити себе до небезпечного баришівництва.

Винятково багато в доданих частинах арготичних (злочинських) висловів як ремінісценцій з перебування Франка в тюрмі.

«П'ять двайцять» — з німецького «*фюнф унд цванціг*», себто 25 ренських пропонує спекулянт селянинові за «ялівку», фактично порядну корову.

«Невипарений писок» — себто рот, здібний без упину божитися і брехати.

«Гершко у всіх тих штуках з'їв муху» — себто був великий практик і психолог.

«Почислити кості» — тяжко побити.

«Споневіряти фаціяту» — до крові побити по обличчю.

«Перейти до товару, що сам пішки ходить» — замість дріб'язком — торгувати скотиною.

«Спекулянти занюхали письмо носом» — зміркували, до чого йде справа.

«Чорта з'їдять, заки пізнають його» — переодягнуто і обмащеного важко впізнати.

«З кожного гешефту Герман умів зробити золоте дно» — витягнути якнайбільше користі.

Порівняння вжиті переважно для характеристики Германа і його спілвника, наприклад:

Вольф і Герман по ярмарку кидалися, як муха в окропі.

Герман станув від ходу мокрий, як митка.

Герман впав, мов горстка під ялицю.

Шукають нас (Вольфа і Германа), як пси.

Вольф скочив до ліса, мов сполошений дикий кіт.

Голод і холод, мов олов'яна шапка,гнули голову Германа додолу.

Вольф зашелестів між корчами, мов дикий звір, що продираєсь між гушавину.

Свист у лісі був для Германа, мов батіг для коня.

Людському житлу Герман урадувався, мов рідному батькові.

Герман стояв, мов остовпілий.

Є також інші порівняння, наприклад: хмара наближається, мов якась люба загадка; або — вода бризкає, мов розтоплене скло; наплив людей і худоби в Лютовиськах на ярмарок порівняний з повінню; з куряви ішов клекіт, мов від великого водопаду; цікава є онома-топея про скрип возів: м а-а-а-з и-и-и.

На загал можна сказати, що поетичні засоби в дописаних частинах нітрохи не гірші від тих, що були в першій виданні.

Який був вплив бориславських оповідань на читачів, про це читаємо в газеті «Вільна Україна» за 1940 р. (червень). Вміщені там спомини старого шахтаря Іллі Бадинського, родом з Нагуєвичів, що 35 років працював на бориславських промислах забійником у шахтах, а потім ковалем.

Оповідав він так:

«Не тямлю, якого року вдалось мені роздобути славні Франкові бориславські оповідання. В цих оповіданнях була така в і р н а і безпосередня п р а в д а життя бориславських робітників, що я, читаючи їх цілими ночами, бачив у них себе, своїх товаришів, усі наші борислав-

Яко їм селамна, виторуванні іберє
їм мунимьким хісом, я втупав себе
я обварку бізгаи мюмо врісно мїа
тому проістоіу карозуби. Духованні
у ібергїї іконі а біг чакку завів
вбі гві жовдії. Терма, то був ваче
впугї тоо обварку, а гріла, то мюне
міїть нематанні мунї. а бачав
біг мачерку, чо камаму селамно в
їно не вріхозїть а без бачкї мча
її; мїрїїбе а мїрїав, чо і чачу
їм єкко кєрїї мїмо не мріїге за
гармо, чо кам ~~бу~~ мї біг воо мїа
лакм не кагіян а. Пїївоко те, чо про
будею своєю мрамю, те бже счє

ські злигодні. Потім я роздобув у Дрогобичі повість «Борислав сміється». Цю повість ми, робітники, читали всі гуртом. Під впливом цієї книжки ми тоді організували страйк на озокеритних шахтах у Східниці і навіть його виграли».

Про перебування І. Франка в Бориславі оповідав О. І. Солюк — старий ріпник, що вже 12-літнім хлопцем крутив млинком при ямі в Бориславі. «Іван Франко, як був у Бориславі,— говорив він,— заїздив завжди не до готелю, а до мого батька ріпника, що мав хатину над Тисьменицею, напроти церкви. На тім місці стоїть тепер величезний дощаний бак на ропу, давно нечинний, а з хати ані сліду немає. Франко розпитував про життя робітників, записував перекази і приповідки, цікавився організацією заробітчан, давав вказівки, як боротися з капіталістами, як поводитися з надзорцями. Приїхав раз з двома товаришами, просив батька, щоб постарався йому про три робочі одяги, перебрався всі три, пішли «під гору» найматися. Та гора була колись дійсно в центрі міста, потім там найбільше копали віск і гора запалася. Надзорець узяв усіх трьох на роботу. Франко спустився в шахту, два другі крутили корбою. Франко хотів особисто спробувати, як працюється під землею, чи велика там задуха. Але не видержав довго, дав алярмовий дзвінок, і його витягнули наверх. Надзорець був лютий і вдарив Франка. В його обороні станули товариші і віддали надзорцеві з причинком. Збіглися інші надзорці, робітники, роззяви, зчинився рейвах і крик. Прийшов жандарм. Франко показав йому якусь легітимацію, жандарм віддав йому честь і наказав надзорцеві, щоб усім трьом виплатив повну зарплату. Пізніше пущено поголоску, що ті три робітники були переодягнені архікнязь Рудольф і два заграничні принци, що хотіли пізнати працю бориславських шахтарів».

Бенедьо Синиця — на думку Солюка — був сам Іван Франко. Він організував страйк ріпників. Робітники дійсно підпалили Борислав з усіх кінців, попеклися при тім сильно спекулянти і кривдники, але коли це було, в котрім році, точно сказати не може. Промисловець Крайсберг доробився на бельгійському винахідникові до того, що пізніше трагічно «втопився» в розтопленім воску, а може, його попхнули.

Коли відкинути деякі легендарні елементи в оповіданні простого робітника, все-таки залишається правдиве ядро про перебування Франка в Бориславі. Передусім важливе те, що письменник не зупинявся в готелях, а заходив у хату знайомого робітника. По-друге, Франко не задовольнявся оповіданнями ріпників і записом фольклорного матеріалу. Він не тільки особисто оглядав брудні норы, де спали купами ямарі і робітниці, заглядав до шинків, але й особисто випробував важку і небезпечну працю ріпників. Це є джерелом життєвої правди, художнього реалізму його «Бориславських оповідань».

Пишучи бориславський цикл, І. Франко подбав про велику різноманітність і форми, і змісту. Проза чергується з віршами, оповідання — з науковими статтями, серед яких є статистично-соціальні студії, репортажі, етнографічна розвідка, спогади. Між оповідання вклинені дві більші повісті, третя, «Андрусь Басараб», що за планом мала належати до трилогії, на жаль, не була написана.

Змістом оповідання серйозні, вірші навіть трагічні, але тут і там вміло вкомпоновані сатиричні описи, постаті, комічні прізвища (напр., Цаншмерц — біль зуба). Головний контраст усього циклу творить світ праці і світ капіталу, маса робітників і жменька спекулянтів. Письменник не приховує своїх гарячих симпатій до робітників. Він майстерно показує, до чого прагнуть ріпники і до чого — підприємці, як наростають між ними протиріччя і доводять до сутички дві головні вирішальні сили сучасного світу.

Моменти класової боротьби поставлені всюди на перше місце. Робітники змушені працювати, хоч праця у власних закопах не дає успіхів, а праця на капіталістів є страхітливою; робітників немилосердно експлуатують.

Ритм праці переплітається з ритмом життя, боротьба за опанування природи — з класовою боротьбою, нужденність побуту опромінена надіями на краще майбутнє. Бориславські робітники, так, як їх описав І. Франко, ще не усвідомлюють собі єдності світового пролетаріату і його колосальних сил, але вагу організації вже бачать і знають, які є способи самооборони проти жорстокого натиску капіталу, проти визиску.

ІВАН ФРАНКО ПРО ЛІТЕРАТУРНУ ТВОРЧІСТЬ

В статтях і листах Івана Франка містяться надзвичайно важливі його висловлювання про літературну творчість, критичні зауваження та теоретичні міркування.

Листовні поради Франко давав в основному молодим письменницям — Ользі Рошкевич, Юлії Шнейдер, Климентії Попович. Переважна більшість цих листів збереглася. Однак, на жаль, зникли листи Івана Франка до Лесі Українки, що, певно, були дуже цікаві. Так само не знайдені листи до всіх трьох «покутських» новелістів: Леся Мартовича, Марка Черемшини і Василя Стефаника — і до деяких інших адресатів, що просили поради або допомоги.

Зауваження, хоч би й дуже авторитетні й оперті на багатющій досвід, мало допомагають, коли перо у початківця слабе. Іншими словами — коли автор позбавлений таланту, не помічає життя (і своїх хиб), не вміє відрізнити речі важливі від дрібних і нецікавих і нездатний переливати свої враження і спогади на папір так, щоб читач мав з цього насолоду і користь. Найгірше, коли автор намагається повчати читача або накидає йому ідею, що сама не впливає з твору. Такі думки висловлює І. Франко в своїх листах.

Молодим початківцям не зашкодить знати погляди великого Каменяра на літературну творчість.

Ясна річ, теоретичне знання ні в якій мірі не може замінити таланту, але вимога Івана Франка до авторів — студіювати життя, стояти близько до трудящих мас — завжди має свою вартість і може зберегти багатьох від прикрих помилок.

В листі до Ольги Рошкевич (1878 р.) І. Франко так визначає талант: «Талант се, властиво, більша вразливість нервова на певні враження, більша спосібність задержувати ті враження і викликати їх наново. Треба передусім уміти обсервувати життя, бачити більше, живіше, ніж другі, — а відтак треба вміти відживити і упорядкувати ті враження на папері. На тім пункті поняття таланту сходиться з образуванням, працею, в певнім напрямі і довшою вправою».

Початкуючу письменницю Уляну Кравченко (Ю. Шнейдер) Франко повчав (1883 р.), що для написання доброї повісті треба не тільки сили почуття, але такої ж сильної і ясної фантазії, яка б усе, що там докладно описується, представила авторові перед очі, треба ще й тої сили, яка б раз представлений образ так довго тримала ясним і виразним перед очима фантазії, поки перо не зможе його описати, треба домагатися того, що називається «наочністю», «пластикою», треба виробленого методу і великого запасу знання. Франко заохочував Уляну Кравченко, щоб писала не прозою, а віршами, щоб поглиблювала свої загальноосвітні знання і студії над світовою поезією, щоб не повторювати невдало те, що вже давно краще сказали інші поети. Іван Франко не радить писати холодні, поверхові вірші, насичені пустою фразеологією.

В листах до К. Попович (1884 р.) письменник каже, що в ліричній поезії повинна на перший план висуватися особа автора і його світогляд, як він сприймає та оцінює події і явища зверхнього і внутрішнього світу. Читача цікавить відображення особи поета, та частина його серця, його живої крові і його нервів, яку він вкладає в свою поезію. Така поезія лиш тоді може мати на нас вплив, коли поза нею ясно уявляється нам інтересна, непересічна особистість її автора чи авторки.

В одному з листів до М. Павлика (1882 р.) Франко пише, що писати реалістично не значить ідеалізувати людей, але змальовувати їх з добрими і злими боками, а головне представляти типи, котрі б відбивали думи і змагання даної епохи, представляли розвиток суспільства. Павлик у своїх повістях і оповіданнях «Юрко Куликів», «Ребенщукова Тетяна», «Пропавший чоловік», «Вихора» критикував австрійську воячину, показав розклад родинних відносин в галицькому селі, висміював

відсталість і хапливість духовенства, але як письменник був середньої сили. Так само й згадані письменниці не вибилися понад міру пересічності.

Критичний хист І. Франка виявився вже в молодості. В студентському журналі «Друг» (1876 р.) Франко оцінює збірку творів Корнила Устияновича і засуджує її за нежиттєвість і нереальність ситуацій, типів і образів.

«Ми дивимось на людей, там представлених, як на великі, але мертві ляльки, які рухаються по волі автора, що сам багато про них говорить, оздоблює їх високопарними епітетами, як «величезний», але їх «величезних» діл ми якось не бачимо. З тим усім вони подібні до величезних пузирів, які автор понадував. Вони, щоправда, займають багато місця, але ми знаємо, що їх нутро порожне і нежиттєве».

Критикуючи бліді вірші галицько-буковинського поета Сидора Воробкевича, Франко зауважує, що така поезія нікого не гріє і не морозить, натомість поезія М. Шашкевича ішла з серця чистого, з темпераменту оригінального і вельми симпатичного і тому чарує і завжди буде захоплювати читача.

Хвалить також Франко збірку оповідань М. Коцюбинського «Для загального добра», називає його талант широким і міцним.

«Його оповідання ведуть нас на ґрунт новий і досі не торканий нашою белетристикою, бо автор малює розкішними фарбами життя селян, бессарабських молдаван».

Захоплено висловився Іван Франко про творчість Лесі Українки, яку назвав чи не самотнім чоловіком на всю соборну Україну (1898 р.). Як нові і дуже сильні, Франко відзначив у її творчості соціальні мотиви, могутній вогонь любові до людей, до батьківщини, непохитну віру в перемогу правди і краще майбутнє трудового народу. Франко перший підкреслив революційно-демократичний напрям творчості Лесі Українки, багатство і свіжість її художніх засобів, її вмільсть знайти сильний, яскравий вислів для свого почуття.

З похвалою поставився І. Франко до творчості Ольги Кобилянської, незвичайний талант якої швидко розвинув крила, знайшов свою власну дорогу і здобув симпатії публіки.

Про покутян Франко писав, що вони в центрі уваги ставлять внутрішній світ героїв, у всій складності і багатогранності, «відразу засідають в душу своїх героїв і нею, мов магичною лампою, освічують все оточення».

Зате не злюбив І. Франко Б. Грінченка (Василя Чайченка), що перемелює ліберальні ідеї і шаблонно малює дійсність.

Гостро осудив Франко Верлена і всю декадентську літературу за її беззмістовність, ідейну вбогість, художню нікчемність і в зв'язку з цим передбачав її недовговічність.

В статті «З чужих літератур» (1898 р.) писав з великою іронією:

«Продукція писарських машинок, хоч би й найновішої конструкції, все ще не є літературою, а бездарність, одягнена в філософію всіх песимістів та «надчоловіків», у туманні фрази та звуки всіх символістів, сатаністів та декадентів накупі, все ще не здобуде собі нічого більше, крім хвиливого ефекту».

У зв'язку з цим Франко викриває послідовників декадентів в українській літературі, що гуртувалися під шумною назвою «Молодої музи». Франко засуджує їхні збірки «Розсипані перли», «Привезено зілля з трьох гір на весілля», «Сон української ночі», «Маніфест Молодої музи» (1907 р.) за беззмістовність й ідейну порожнечу, ворожість до інтересів трудового народу і проголошує вимогу реалістичного мистецтва, міцно зв'язаного з народним життям. Погоня за чужою модою, писанина, часто позбавлена здорового глузду, як у галицького попа Зробека, не могла довго вдержатися на поверхні української літератури.

Про літературні справи Франко часто висловлює свої власні, глибоко продумані міркування, багато з яких і тепер не застаріли і мають велику цінність. Вже в першій великій статті «Література» (1878 р.) молоденький, 22-літній критик висловлює думки, до яких навіть старші майстри не могли додуматися. Франко не визнає ніяких вічних законів естетики і єдиним естетичним кодексом вважає — життя.

«Що воно зв'яже, те й буде зв'язане, а що розв'яже, те й буде розв'язане. Література, так як і наука сьогочасна, повинна бути робітницею на полі люд-

ського поступу. Її тенденція і метод повинні бути наукові. Література громадить і описує факти щоденного життя, вважаючи тільки на правду, не на естетичні правила — а разом аналізує їх і робить з них виводи,— се її науковий реалізм. Усувати хиби в читачах.— се її поступова тенденція, а сама ціль літератури — служити народові».

Бойове, революційне значення художнього слова Франко висловив у славнім, загальновідомім вірші:

Сучасна пісня не перина,
Не госпітальне лежання,—
Вона вся пристрасть і бажання,
І вся вогонь, і вся тривога,
Вся боротьба і вся дорога
Шукання, досліду й погоні
До мет, що мчать на небосклоні.

Слова — полова,
Але вогонь в одежі слова —
Безсмертна, чудотворна фея,
Правдива іскра Прометея.

В статтях і листах Франко гостро критикує буржуазний націоналізм. Націоналістів називає ворогами трудящих, захисниками експлуататорського класу, паразитами на тілі народу. Їхні суперечки про літературу письменник називає гнилим багном, пліснявою затхлого льоху. Франко виступає проти формального штукарства у віршах, проти надавання переваги блискучій формі перед змістом, звичайно дуже вбогим. «Спеціально у нас, українців, поезія повинна бути великою часткою тієї культурної, поступової праці, до котрої всі ми покликані, до котрої всі ми рук прикладаємо». Франко признався, що літературна робота дається йому досить легко, бо, змалку пишучи, вложився в те писання, як віл в ярмо. «Форма не робить мені труднощів, але творення само, композиція стоїть мені дуже дорого, вимагає тяжкої внутрішньої праці». Про свою поему «Каїн» пише в листі до Драгоманова від 1889 року:

«З обробкою, сміло скажу, намучився я щиро: цільність перероблював два рази з ґрунту так, що з первісно написаного ледве чи осталося нетиканих зо 200 віршів, деякі часті я перероблював два, три і чотири рази, майструючи зовсім на холодно, по-столярськи».

Франко зазначає, що справжня поезія, дійсний вислів

людського почуття не любить балакучості, штучності, манери, шаблонів, він з обуренням висловлюється про холодні, надумані вірші, неправдиві риторичні зліпки фраз, не пережитих, не відчutih серцем і нервами. Така поезія, неприродна і силована, залишається безплідною і родить мертві, холодні маски замість живих облич. А дійсній поезії властивий простий, ясний та сильний вияв почуття, що йде від широкого розуміння життя і його явищ, від освіти і опанування поетичної техніки.

Франкові погляди на літературу, її значення і найважливіші прикмети, на секрети поетичної творчості, його боротьба за реалізм і проти декадентів мали великий вплив на підростаюче покоління письменників. Не його вина, що протеговані і консультовані ним письменниці не вибилися на значніші місця в літературі. Не винен він так само, що й видана ним посмертна збірка віршів передчасно згаслого поета Козловського «Мирти й кипариси» не знайшла признання у широкої публіки.

Зате з-під його руки вийшли правдиві майстри-новелісти, найбільший між ними Василь Стефаник, котрого Франко назвав «абсолютним паном форми». Ми добре також знаємо, як завдячують Франкові письменники революційного напрямку, які в тяжкі дні реакції, що панувала на Західній Україні до вересня 1939 року, сміливо прорубували «вікна на Схід». Ідейності і високої письменницької майстерності вони вчилися у Франка.

ІВАН ФРАНКО ПРО ШЕВЧЕНКА

Про Шевченка І. Франко написав найбільше. Про нього він писав не лише ґрунтовні статті, але й короткі влучні завваги, розкидані у різноманітних розвідках, часом призначених іншим письменникам. Шевченку Франко присвятив понад 20 статей, біля 300 згадок.

Шевченкового «Кобзаря» позичив Іванові Франкові тоді, коли той був ще в нижчій класі Дрогобицької гімназії, Іван Верхратський, його учитель, за спеціальністю біолог і мовознавець. Вдумливому учневі ця книжка дуже сподобалася, він носився з нею, аж поки адміністрація його не спіймала і книжку забрала. Але дух революційної поезії на все життя окрилив Франка. Що ж зближує, ріднить Франка з Шевченком? Спільна в творчості обох поетів не лише щиро демократична тенденція, незмінна прихильність до трудящих, співчуття до бідних і нещасних, ненависть до гнобителів, настоженість супроти нероб і народних п'явок, але також полум'яна любов до України і незламна віра в безмірні сили українського народу.

Є відомості, що Франко часто читав селянам невмирущі твори великого Кобзаря. В одному з листів до Белея (січень 1882 р.) Іван Франко виразно пише про поему «Марія», що справила на селян Нагуєвичів потрясаюче враження. Вже студентом університету Франко глибоко задумується над ідеями Шевченка і над їх реалізацією.

Постать велетня, могутнього співця, якого жорстоко переслідували, не раз приваблювала до себе Івана Франка, що також багато натерпівся і якому доля

також судила стати володарем у царстві духа. Франко передусім, ще як гімназійний учень, вивчає всього «Кобзаря» напам'ять, роздумує, чому вогнисті вірші наддніпрянського поета були заборонені в Галичині, хоч він ні словом ніде не виступав проти Австрії. Пізніше Франко береться за ґрунтовне дослідження творчості Шевченка.

Досліджуючи форму Шевченкових поезій, Франко був здивований колосальним багатством художніх засобів і їх різноманітністю. Мелодійність вірша Шевченка нагадувала дечим народну пісенну творчість, зате образна Шевченкова мова, оригінальність і краса тропів, вжитих непримушено, не має пари в фольклорній творчості. Метою дальших дослідів Франка стало історичне, суспільне і товариське тло, серед якого виростав і формувався талант Шевченка. Поет відразу став недосяжним зразком, яким міряли інших поетів. Але не всім читачам однаково сподобалися твори Шевченка. Темне царство гніту мало численних прихильників, які, де могли, принижували українського поета, цензура псувала текст, не пускала гострих поезій до друку. Знайшлися й між земляками людя, ворожі Шевченковій музи. Франкові не раз доводилося брати Шевченка в оборону, боротися проти фальсифікації і перекручень, добиватися повних видань «Кобзаря», самому працювати над ними, домагатися адекватних перекладів на інші мови тощо. Паралельно з цими заходами Франко виступає часом із вступним словом на зібраннях у честь Шевченка.

Франко один з перших серед критиків стверджує, що ідейністю і революційним пафосом Шевченко стоїть значно вище своїх попередників і сучасників. Він не тільки щиро народний співець, але і геніальний поет світового масштабу, майстерність якого давно загальноновизнана. Про неї і Франко сказав своє, ще й досі важливе слово. Шляхом кропітких досліджень Франко вірно оцінив надзвичайне значення Шевченкової поезії для української літератури і визначив її місце у світовій літературі.

Серію досліджень над Шевченком розпочав Франко роботою «Темне царство» (1881 р.), в якій розглядає «Гайдамаки» і «Кавказ», потім у 1889 р. випускає «Передне слово до «Перебенді», пізніше, 1890 р., аналізує «Тополі», «Наймичку» (1895 р.), «Марію» (1913 р.), в

якій висловлює думку про те, що «духовна сила українського поета в киргизьких степах зовсім не ослабла, а навпаки, лишила йому можливість серед кращих обставин піднятися на недосяжну перед тим висоту».

Вивчаючи творчість Шевченка, Франко радився з іншими ученими, такими, як Пипін і Драгоманов. Окремі неточні відомості про Шевченка і висновки про його твори треба пояснювати тодішнім станом шевченкознавства, а не злою волею чи недбайливістю дослідника. Дуже гостро виступив Франко проти Куліша за його невдалу статтю «Хуторна поезія», в якій Куліш намагався доповнити славне Шевченкове «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам...». Франко спростовує фальшиві думки Куліша.

Франко гаряче популяризував в Галичині Шевченкові твори. Декламував їх в гуртках однолітків, читав вголос поеми Шевченка, організовував дискусії. Він прагнув донести революційне слово Кобзаря до широких мас трудящих, насамперед українських селян. Разом з цим він завжди пам'ятав, що визначні твори будь-якого письменника повинні бути перекладені на інші мови, бо лише літературні твори, поширені в перекладах серед різних націй і признані ними, можуть вважатися класичними, світовими. В першу чергу Франко займається перекладами Шевченкових творів на німецьку, потім на інші слов'янські мови. Довго турбувався він про видання «Кобзаря» без купюр і сам видав в 1907 році зразковий однотомник.

В архіві І. Франка збереглися різні конспекти, начерки, сторчат, мов скелети без м'яса і крові, контури нездійснених планів. Як відомо, Франко декілька разів зміняв тему своєї докторської дисертації. Спершу хотів написати про політичну поезію Шевченка («Перегляд дотеперішніх студій над Шевченком. Відзиви східноукраїнські, галицькі»). Пізніше задумав відтворити жіночі образи в творах Шевченка і з цієї праці надрукував розділ про жіночу неволю в народних піснях. З інших розділів збереглися заголовки і частина розвідки про поему Шевченка «Марія». Є рецензія на переклади творів Шевченка Ружени Єсенської і Йозефа Коллара. Зберігся також уривок з промови Франка з нагоди 70-літніх роковин народження Шевченка. Ось він:

«Нешасливий той народ, котрий на кождім своїм кроці оглядатися мусить не на те, чи той крок для його духового чи матеріального розвою потрібний або хосенний, але на те, чи той крок спеціально якомусь сусідньому народові прийде до вподоби».

Про жінку-матір в архіві зберігаються три одиниці. Остання «Женщина-мати в поемах Шевченка» містить цікаві думки, не застарілі й сьогодні:

«Коли правда те, що ступінь освіти і цивілізації кожного народа можна означити з того, як той народ відноситься до жінщини в житті і в пісні, то безперечна правда й те, що для оцінення поетичної творчості Шевченка і впливу на громадське життя нема ліпшого пробника, як його відношення до жінщини в життю і в пісні».

Як відомо, засіб порівняння є душею поезії! В науці він теж дає добрі наслідки. Його часто вживає І. Франко не стільки в статтях, посвячених Шевченкові, як в коротких відгуках, заувагах. Так, наприклад, пишучи про перше видання «Кобзаря», Іван Франко співставляє його з появою перших пісень «Енеїди». В статті про Старицького Франко порівнює його вірші з Шевченковими і стверджує: «Українські мужики розуміють усі вірші Шевченка, а Старицького не второпають». Під кінець ще одне порівняння з української літератури. А саме, розглядаючи «Маніфест Молодої музи», Франко наводить Шевченка як на зразок, що «поетові неможливо замкнути уста навіть під рекрутським ранцем і капральським буком, ото ж ніхто і молодомузцям не забороняє виступати перед читачами». Бо якраз модернисти звинувачували Івана Франка в тому, що нібито він, безсердечний, заступає їм доступ до слави.

Про майстерність Шевченка-поета Франко говорить в статті «Із секретів поетичної творчості». В «Естетичних основах» Франко розглядає Шевченкові образи, досліджує, в чім полягає музикальність Шевченкової поезії.

В статті «Література, її завдання і найважніші ціхи» Франко говорить про Шевченка як про самотнього автора, якого в ті часи (1878 р.) можна ставити українській молоді як зразок духовного велетня, генія літератури. Франко ставить поруч Шевченка Добролюбова, Чернишевського, що «ясно бачили перед собою ідеали і до-

роги до їх осягнення», називає Шевченка «апостолом кращої долі України». В статті «Інтернаціоналізм і націоналізм в сучасних літературах» славить Шевченка, як поета «близького всім народам». А в «Нарисі українсько-руської літератури» (1910 р.) Франко так пише про «Кобзаря» Шевченка:

«Ся маленька книжечка відразу відкрила немов новий світ поезії, вибухла мов джерело чистої, холодної води, зяснила невідомою досі в українськiм письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову» (стор. 108).

Між віршами Івана Франка є три, темою яких є оспівування величі Шевченка. Це «В 23-і роковини смерті Шевченка», «На могилі Тарасовій», і «В 25-і роковини смерті Шевченка», «Присвята» (1914 р.), написана прозою, але по своїй красі і силі рівна найдобрішим віршам. У ній лише вісім фраз, переважно антитези. Неперевершений лаконізм. Цілість серйозна, видержана в високім, піднесенім тоні.

Шевченко і Франко. Не тільки творчість Івана Франка, але і все життя щільно пов'язане з Шевченком.

Іван Франко за допомогою Шевченка бажав дістатися на високі пороги університету. Для докторської дисертації намітив собі тему «Політичні поезії Тараса Шевченка, зокрема «Сон». Таку тему реакційний професор відкинув і примусив Франка-студента обробити релігійну тему. Свій габілітаційний виклад (пробну лекцію) Франко виголосив в 1895 році на тему Шевченкової «Наймички».

Висновки. У Франкових оцінках Шевченка видно виразний розвиток. Після молодечого запалу і зв'язаних з тим помилок приходить доба дозрілого віку — дослідів, аналізів, рефлексій, і при кінці життя глибина синтезу. Міняється теж стиль праць. Всі три традиційні роди бачимо у Франка: буденно-розмовний стиль, замітний в листах до Белея, в яких спосіб писання відзначається сердечністю і фамільярністю, впадає в очі маса побутових деталей, разить декуди різкість вислову. Змужнілий Франко пише врівноважено, обороняючи Шевченка, духовного вождя народу. Франко-критик часто «сокрушає», як сам признається, своїх противників іронією.

Для висвітлення проблеми велике значення мають

архівні матеріали. Деякі з них не були призначені до друку, інші не дочекалися публікації. Знаходимо там, звичайно, речі, вільні від цензури, не лише офіційної, але і внутрішньої.

Найкращим показником вартості будь-якого твору є час. Високоцінні літературні твори в наших поняттях довго не старіються. Гірше видержує пробу часу критика: надто швидко змінюються її компоненти. Про вдумливість і бистроумність Франка свідчить, між іншим, той факт, що його оцінки поезій Шевченка ще й сьогодні в повній силі.

ІВАН ФРАНКО — ПЕРЕКЛАДАЧ І ПОПУЛЯРИЗАТОР ТВОРІВ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Ще навчаючись в гімназії, Іван Франко взявся перекладати твори античних авторів: «Антигону» і «Електру» Софокла, переробляв строфічними віршами частини з «Одіссеї» Гомера. Великого шуму наробив в 20-х роках минулого століття ніби нововідкритий краледвірський рукопис, що мав бути з того ж часу, що і «Слово о полку Ігоревім» і не меншої вартості. Іван Франко переклав на українську мову частини з цього твору. (Пізніше виявилось, що рукопис був фальсифікований).

Ці роботи були лише першою спробою молодого перекладача, не були надруковані і не вийшли поза тісний гурток знайомих і приятелів. Навіть у виборі тем Франко не завжди був щасливий. Ці невдачі стали для нього повчальними уроками, треба було глибше розбиратися в літературі, щоб визначити, які твори є справді цінними.

Згодом уривки з перекладів Івана Франка потрапляють на сторінки журналів. В 1875 році в «Друзі» був надрукований уривок з «Фауста». В збірці своїх перших поезій «Баляды и рассказы» (1876 р.) Іван Франко помістив переспіви віршів Гейне, О. К. Толстого, Пушкіна. Пізніше видав оповідання Е. Золя «Повінь». Далі вміщує в «Правді» «Нариси про бурсу» Помяловського, знов два вірші Гейне в «Друзі» і «Громадським друзі» і «Пісню про сорочку» Гуда Томаса в «Молоті».

В 1880 році Франко видає в «Дрібній бібліотеці» збірку «Думи і пісні найзнатніших європейських поетів». Багато праці вклав Іван Франко в переклад «Фауста», що виходив частинами, спершу в «Правді», а потім і

окремою книжкою (1-а частина в 1882 р.), де перекладачем допущені були діалектні слова і форми, які дещо знизили вартість перекладу. І все ж думка оригіналу схоплена була Франком надзвичайно вірно.

Чим далі, тим більше нових авторів і більше творів перекладає Іван Франко, а саме: Ленау, Некрасова, Помяловського. З більших творів слід згадати переклад «Мертвих душ» Гоголя, виданий редакцією «Діла» без підпису перекладача, але зроблений майстерно і з глибоким по змісту вступом.

Із перекладацьких робіт 1883 року помітним є вірш «Похорони» з Гейне, що його Іван Франко назвав «наслідуванням» з Гейне, бо в переспіві подає він двічі назву карпатської гори Зелемінь, що височить над західно-українським містечком Сколе. Очевидно, такої назви в оригіналі немає. Так само поширюється коло нових творів: Байрон, Брет Гарт, Марк Твен, Врхліцький, Достоевський та інші. Переклади стають кращими. Хоч твори ці й невеликі розміром, але оригінальні, сильні.

До таких хороших перекладів належить «Ліс» Бернштерна, «Бичування» В. Гюго, «Премудрий в'юн» Салтикова-Щедрина, «Скрипач» Сватоплука Чеха.

Мало котрий рік буває без друкованих перекладів, як-от роки 1887, 1889, 1893.

В наступні роки Франко дає в перекладі твори меншої вартості Гавлічка-Боровського, із болгарських пісень, із єврейської жаргонної поезії, Я. Неруди.

В 1890 році помітний переклад «Космічних пісень» Неруди і в наступному році більші речі — «Бідний Генріх» Гартмана, «Пригоди Дон-Кіхота» Сервантеса — віршована переробка з прози в строфах іспанського типу, неримованих: це був майже оригінальний твір, так само як «Ліс Микита», неслухно зачислюваний до переробок. Іншим способом чисті переклади Івана Франка двох віршів швейцарського поета Дранмора (Шмідта) зараховано до його оригінальних поезій: «Понтіфекс Максимум» і «Папі Пію IX».

На 1894 рік Іван Франко на просьбу редактора К. Лучаківського дає для шкільного підручника «Взори поезії і прози» цілий ряд творів оригінальних і перекладних. Серед останніх метричні переклади античних авторів Горація, Овідія, Піндара. Okремо видав Франко Софоклового «Едіпа-царя» в чудовому перекладі чистою

українською мовою; хорові частини передані зміненням розміром, місцями римовані.

Заохочений успіхом «Лиса Микити» і «Дон-Кіхота», Франко дає вільний переклад арабської казки про нещасного скупердягу Абу Казема (1895 р.), а пізніше про безжурного коваля Бассіма. Тоді ж береться до Анастазія Грюна, модного тоді німецького поета, до Майєра К. Ф., Міцкевича, Чернишевського. Повертається до Гавлічка, впроваджує до української літератури поезії Роберта Бернса, Брахмана, а з зовсім незначних авторів перекладає для шкільної читанки частину латинської поеми Кльоновича «Роксолянія» про старовинний Львів. До Бернса, В. Гюго, Золя й індійських легенд повертається ще в 1897 р.

Коли ж Іван Франко облишив службу в «Кур'єрі львовському», зростає кількість авторів і перекладів з них, роблених дуже дбайливо. В 1898 році перекладач передусім вибирає твори модних тоді авторів, сьогодні у нас майже забутих, як Верлен, Гайденштам, Йовович, Лілієнкрон, Ракоші, Рішпен, з визначних — А. Доде.

Кілька років Іван Франко друкує в різних українських журналах і видавництвах ряд казок, теми яких запозичував з іншомовних літератур, але обробляв зовсім оригінально, надаючи їм часто українського народного колориту. Видав їх нарешті збіркою «Коли ще звірі говорили» (в 1899 р.) на велику радість дітей та й дорослих, любителів байок і казок. Принагідне значення мали переклади з д'Аннунціо, Асника, Гомулицького, Люїса, Майєра, Мореаса, Немюєвського, Оссіта, Річчі Мауруса, Роденбаха, Шербарта; і тих слабших письменників хотів Іван Франко випробувати і представити українській публіці, щоб не потребувала купувати іншомовні переклади.

На 1900 рік, крім менших праць, припадає початок більшої перекладацької роботи «Пекла» Данте, що пізніше знайшла завершення в капітальній книзі «Середні віки і їх поет» (1907), між перекладами фігурують староруські оповідання, колись дуже популярні, тепер перероблені і нововидані з огляду на їх історичну вартість. Не забуває Іван Франко улюбленого Марка Твена і подає читачам його студії і нариси. Не цурається і маловідомих письменниць, як Янічек Марія, і репродукує її «Подорож на Гарц» і «Хлопського сина».

В 1902 році Франко видає заокруглену працю «Вибір поезій» Гавлічка-Боровського, з портретом, життєписом поета і своїм листом до Масарика. Поруч з тим презентує в своїм перекладі уривок із драми В. Гюго «Торквемада», прекрасне оповідання Е. Золя «Напад на млин», а з Генріка Ібсена зовсім підрядну його річ «Чи знаєш, брате, як учать медведя танцювати?». Дивне враження робить не так переклад Курцієвого «Фільотаса», як передмова до нього. Варто ще тут згадати двох менших, але претензійних письменників — Мультидулі і Соловйова, твори яких Франко теж перебрав в український одяг.

На 1902 рік, крім старих прізвищ, виступає ще Стефаник, цим разом перекладений на німецьку мову, а саме його «Скін». Відігріта виступає «Вандейська» справа в оповіданні Фолей Шарля. З перекладів 1903 року замітна Клейста «Маркіза О.», «Скарбничка цїсаревї» Сельми Лагерлеф, «Історія осла» (гумореска) Ракоші Віктора, особливо ж мистецькі переклади на німецьку мову віршів Шевченка «На Аральськїм озері» і «Заповіт».

В подальших роках переважають переклади давніших речей. Десь-колись попадеться й нове прізвище авторське, як Біргер Август, що презентується баладою про «Цїсаря й ігумена», марширують велично «Два гренадери» Гейне. Дивно звучить комбіноване німецько-слов'янське прізвище Еренкранца-Збаразького, що виступає з вибраними віршами. Краще презентується Махар з «Оріяною» і М. Твен з «Ескізами».

З давніх віків відкопав Іван Якович польського гуманіста Яна Брожека і пустив його вірші «Даром» між українську публіку. Йй, певно, більше подобалися «Флорентійські ночі» Г. Гейне і твори ще трьох інших німецьких письменників — Каллера, Лессінга (уривок з «Натана Мудрого»), Поппера. Не пропустив також Іван Франко Мільтона і дав уривок з його драми «Самсон Борець».

1907 рік був для Франка критичний і повний потрясінь. Грушевський переніс «Літературно-науковий вісник» у Київ, чим позбавив Івана Франка постійного заробітку, та все ж перекладацька його продукція не ослабла. Щораз нові твори, не самих тільки прогресивних письменників, виходять з-під його рук. Тут і Бер-

нард із Вентадур, і Бертран де Борн, і Боян Білі, Гард-
раді Гаральд, Кавальканті Гвідон, Франческо з Ассізи,
Гілен. З велетнів літератури треба згадати Данте, урив-
ки з його «Божественної комедії», Адама Міцкевича,
«Господарський вечір» з його «Пана Тадеуша» і три
сонети Шекспіра.

Занедужавши в 1908 році, І. Франко в зв'язку з хво-
робою зменшує оригінальну творчість, що зводиться пе-
редусім до передруків, але переклади з'являються щораз
нові і нерідко дуже вартісні, такі, як Курта Лясвіца —
«Блискавки з неволі», Менандра — «Право дитини», Міц-
кевича — «Буря» (з «Пана Тадеуша»), «Втека», «Пісні
Сапфони», староісландські новели, сонет Шекспіра.
З античних класиків друкує ще Франко чудову казку
Апулея «Амур і Псіхея» і ряд менших речей, частково
передруків.

В 1910 році з далекої Австралії Іван Франко витягає
новеліста Девіса Артюра, дає інші незначні прізвища, а
давній його талант заблищав у староруських легендах
«Про три святі грішниці» і в індійських — «Про царя й
аскета» та інших.

На 1911 рік з нових речей припадають «Спомини з
еміграції» Герцена і, як правдива екзотика, «Моя пісня»
Розенфельда Моріца — із німецької збірки «Lieder des
Ghetto», пишно в єврейським стилі ілюстрованої. З важ-
ливіших праць 1912 року слід відзначити переклади вір-
шів Афанасьева-Чужбинського, канцон Данте. Якийсь
Каро Яків, німецький письменник, написав оповідання
«Беата і Гальшка», і воно своєю темою привернуло до
себе увагу І. Франка і заохотило до перекладу.

До оповідань «Тисячі й одної ночі» Франко переклав
усі вірші. В 1913 році він встиг ще перекласти рештки
поезій Алкея і Сапфо, додавши також свою розвідку
про цих лесбійських поетів. Крім того, перекладає дріб-
ні речі, перевидає давніше друковані, і на цьому році
обривається його друкована продукція. В цьому ж році
навесні помирає старший син письменника — Андрій,
головний його помічник і секретар.

І все ж Іван Франко не покладає рук і працює напо-
легливо далі. Використовує ще на схилі життя свої вели-
чезні знання в ділянці античної філології і дає україн-
ській громадськості високоцінні переспіви і переклади
творів з рабовласницької доби. Дуже часто пише також

до них передмови, що опираються на власні досліді. Серед грецьких переспівів вирізняється збірка «Старе золото», що містить вірші різного змісту: легенди, анекдоти, жарти, реалістичні нариси, може, найкращі між ними, і перекази з міфології. Серед латинських праць вартісна є студія про Овідія і історична збірка «Ab urbe condita».

Переклади з античних літератур намічено вмістити в двох томах Спадщини, що вже вийшли друком.

Ще на початку першої світової війни 1914 року Іван Франко встиг підготувати до друку свій переклад драматичних творів О. С. Пушкіна, написав до нього передмову. Книжка була надрукована і вийшла з палітурні того ж року, але поширена була щойно 1917 року.

Головним мотивом, що штовхав Франка перекладати, переспівувати і переробляти твори іншомовних авторів на українську мову, було передусім бажання збагатити рідне письменство. В юнацькі роки Франком керувало бажання дати українській громадськості якнайбільше прогресивних творів, загострених соціально, окрилених визвольною ідеєю. В пізніших роках Франко перекладає модних тоді письменників, не дуже придивляючись до їх суспільного становища та ідейності їх творів. Але, перекладаючи сучасні йому новини, Франко не забуває і про старе добро і з глибин віків добуває перлини староруського Ізмарагду, індійських і західноєвропейських легенд, твори світочів Відродження і гуманізму. Не мають високої цінності переклади з другої руки, які він диктував.

Але ж письменник, як на свій вік, вивчив багато мов, з яких йому доводилося перекладати. Своїм талантом і сумлінністю він прагне усунути недоліки. Тому його переклади, переспіви, особливо ж переробки, нерідко виходять кращі від оригіналу.

Багато не друкованих досі перекладів Івана Франка вийшло тепер в двадцятитомнику Вибраних творів (томи XIV і XV).

В його перекладацькій творчості сучасність сплітається з минувиною, і лиш на основі такого синтезу поет міг віщим духом заглянути в майбутнє і дати українському народові багатства літератури.

„ЛИС МИКИТА“

Тема «Лиса Микити» не нова. В фольклорних оповіданнях різних народів виступає лис-хитрун. Таким він є і в дійсності, про що чимало цікавих пригод люблять оповідати мисливці. Але й без них кожен знає про химерну вдачу цього лісового звірка. Нору копає він штудерно, з численними ходами і потаємними виходами. Біжачи по снігу, замітає сліди хвостом. Не йде рівно, але робить усякі викрутаси, яких наслідуванням є лисячий крок «фокстрот», модний танець. І в пастку лис нелегко дає себе зловити. Все це дає право вважати лисицю хитрою твариною.

Івана Франка приваблювала змалку лисиця, про яку чув багато байок з уст народу. Начитався також про лисові хитрощі в книжках. Написати про лиса віршовану казку надихнули Франка, мабуть, Каульбахові ілюстрації до німецького тексту Гете «Рейнеке Фукс». З польського «Ліса Микіти», може, взятий заголовок, з латинської поезії, може, запозичена строфа, хоча вона виступає теж в українській народній поезії і була вжита в поемі А. Могильницького «Русин вояк» (1848).

За життя Івана Франка вийшло п'ять видань «Лиса Микити». В трьох перших виданнях на початку під заголовком стояли стереотипні слова «Переробив з німецького». Можливо, що автор помістив їх тому, щоб його книжечка легше могла потрапити до шкільних бібліотек, ніби переробка із німецької шкільної книжки «Рейнеке Фукс» Гете. Не треба забувати, «Лиса Микиту» Франко писав вже після того, як тричі побув у тюрмі. А може, автор зробив це з надмірної скромності, щоб злі

язики не ляпали, ніби він видає за свій твір казку, фабулу якої попереду обробили різні автори, а серед них, може, найкраще — Гете.

Цікавими є зміни, які в дальших виданнях робив Іван Франко. Так, у другому виданні (1896 р.) автор поширив первісних дев'ять пісень до 12 і додав вступ «Хто такий Лис Микита і відки родом?». До читачів автор звертається «Дорогі братя», як звичайно звертаються до селян. Отож первісний текст, друкований в дитячому журналі «Дзвінок» і виразно призначений для хлоп'ят, в книжному виданні дістає вже іншу функцію: просвітити селян і показати їм наглядно вагу хитрості в звичайному житті. На це показують теж майже всі додатки, для молоді мало відповідні, та й не всім старшим зрозумілі.

Перше видання 1890 року написано ще дуже діалектно. В кожному наступному автор виправляє мову на східний лад, щоб книжка була зрозуміла якнайширшим верствам українського народу. І все ж таки поети зі Сходу мусили ще два рази переробляти віршовану казку, щоб вона була доступна дітям із Східної України. З інших мотивів перероблювано «Лиса Микиту» на Закарпатті і в Америці. Один польський поет переклав «Лиса Микиту» строфою оригіналу, але подав як джерело (так!) — Гете.

А оригінальність поеми посвідчує сам автор словами:

«Дослівно я не перекладав нівідки ні одного рядка»...

Поєму читали батько і мати своїм дітям не раз, так що вони знали значні її частини напам'ять, ще поки не навчилися грамоти.

Кілька слів про генезис «Лиса Микита».

Знаємо, що над «Лисом Микитою» І. Франко працював до пізньої старості. Відомо також, що ту працю почав у ранній молодості.

Саме про це пише в 1926 році Михайло Коріневич, учитель з Коломиї, що вчився в Дрогобицькій гімназії і деякий час мешкав з Іваном Франком на спільній квартирі.

«В IV кл. Франко дістав якось «Рейнеке Фукса» німецькою мовою (певно, видання з ілюстраціями Каульбаха.— Т. Ф.), читав на годинах, раз навіть, по-

глядаючи на ілюстрації, голосно розсміявся, учитель забрав йому книжечку, але після уроку віддав».

Тоді вже Франко почав komponувати свого «Лиса Микиту» і радився з Коріневичем щодо назв звірів.

Ці спогади М. Коріневича знаходяться в Інституті літератури Академії наук в Києві (рукописний відділ, фонд № 3, № 589). Не маємо підстав не вірити шкільному товаришеві Івана Франка, бо Коріневич пише просто і широко.

Але для доказу оригінальності, може, й замало було б визнання самого автора і захоплення його дитей поемою. Аргументи, понад усякий сумнів, дає художній аналіз поеми, розгляд її сатиричного елемента, особливостей стилю й ідейної насиченості.

«Лис Микита» — це, по суті, те, чого немає у попередників, — сатира на буржуазний лад і його хиби: тупомність і несправедливість царя, підкупність і бездарність суддів, силу протекції, шахрайства при виборах, інтриги і впливи придворних.

Дурним загалом звірам протиставлений хитрий і розумний Лис Микита:

В нас підмога лиш одна єсть —

Це розумна голова,—

каже він і крутить нею, як може.

Із слів Лиса Микити (і цілого змісту поеми) переконливо пробивається важлива думка, що правда є умовна, так само як умовне є поняття добра і зла, немає, мовляв, абсолютної правди. Правду, хоч яка вона для декого очевидна, треба доказати.

І друга, не менше важлива ідея, що слово — це могутня зброя. Словом перемагає Лис своїх ворогів, словом рятується від смерті, стоячи під смертельною вербою, словом побиває вовка.

Третя наука: не має рації той, хто через власну глупоту або необережність дає себе кривдити, а потім скаржиться.

Ширше про це сказано в моїй монографії:

Лис Микита, критичний розбір поеми Івана Франка, Львів, 1937, накладом Наук. Тов. ім. Шевченка, стор. 101, великої вісімки.

Тут ішлося про художні засоби поеми, що знайшли відображення в особливостях стилю, себто його тропях і фігурах.

Стиль «Лиса Микити» — дуже різноманітний, і в нім найкраще проявилися сила й оригінальність Франкового таланту. Вже сама будова строфи обумовлює паралелізм або протиставлення думок. При тому стиль незвичайно образний і насичений фігурами мови. Мало є тропів і фігур, для яких прекрасні зразки не можна б підшукати якраз у «Лисі Микиті». З тропів переважають порівняння і метафора, з фігур — антитеза, але їх значно менше, хоча в діалогічних частинах на загал багато знаходиться риторичного елемента. Тропи є різного типу, деякі немов живцем узяті з уст народу і мають паралелі в приповідках; з фольклору зачерпнені також численні вигуківі і оноματοпоетичні слівця. Сам жанр тваринного епосу комічний, і тут на першому місці треба поставити іронію, що часто переплітається з іншими також тропами або фігурами так, що в одній цитаті можна віднайти не раз декілька тропів чи фігур. Усіх строф у «Лисі Микиті» 5-го видання з 1914 року є 604.

Маса образів і фігур, розсипаних у поемі, зовсім не роблять враження штучних або насильно притягнених. Вони тісно зв'язані з ходом самої теми, і навіть плеоназми не виглядають як зайві слова, паразити, але надають вислову певний відтінок. В деяких зворотах можна віднайти по кілька фігур, як, наприклад, риторичне питання, сполучене, звичайно, з іронією.

Персоніфікація (уособлення) є головним засобом комізму «Лиса Микити» і загалом тваринного епосу. В літературі одним з найдавніших зразків можна вважати славу війну «Жаб з мишами» невідомого автора, довгі віки приписувану Гомерові. В поемі жаби і миші не тільки балакають, як люди, до того ще гекзаметрами, але провадять війну з собою, а до бійки — для більшого глуму — змушені встрянути олімпійські боги.

Але була й поважна персоніфікація, старіша від комічної, уживана в байках, спершу фольклорних, і в казках. Уособлення сил, явищ і видів природи широко применене в міфології не лиш у грецькій і римській, але й у слов'янській, наприклад, у нас Стрибог як персоніфікація вітру.

В «Лисі Микиті» персоніфіковані тільки тварини: вони думають і говорять, як люди. Люди виступають та-

кож у казці: хлоп Охрім, вїйт, кравчик, піп, наймит і ті, що двічі б'ють вовчицю, і завжди вони ворожі звірам. На людей, мабуть, натякає теж Лис словом «погань» (всяка погань лісом лазить).

Порівняння як троп у кожному поетичнім творі має велику вагу. В «Лисі Микиті» порівняння різноманітного типу, яскраві, але короткі. Вже сама строфічна будова і розмір поеми із стиснутим змістом не дозволяли вживання широко розгорнутих порівнянь в стилі Гомера. Переважають порівняння зі сполучниками, що зв'язують дві частини порівняння.

Фольклор має численні паралелі в оздобнім стилі Лиса Микити. Можна їх знайти хоч би в тритомнім корпусі народних приповідок і поговірок, зрадагованим Іваном Франком. Тут відмічу, що ті приповідки і словечка, що мають зв'язок з «Лисом Микитою», записані переважно в Нагуєвичах, ріднім селі автора.

Але з другої сторони, за позичення з фольклору в «Лисі Микиті» ніде не є дослівними перенесеннями, але скоріш ремінісценції численних фольклорних записів, зроблених Іваном Франком у різні часи в Нагуєвичах та інших місцевостях Підгір'я. Використав також автор, хоч і значно рідше, поговірки, записані іншими етнографами, і друковані збірники пословиць. Народну мудрість використовує І. Франко з виразною метою — зробити казку про Лиса приступною і близькою широким масам читачів, особливо селян і дітей, і надати їй національного колориту, що не вдалося ні одному з його попередників.

Іван Котляревський, сто років раніш, подібно обробив міжнародний сюжет «Енеїди», також найкраще з усіх попередників і наслідувачів.

Обидва твори — і «Енеїда», і «Лис Микита» — займають в українській літературі визначне місце. Цей факт показує, що українські письменники не тільки тримали тісний зв'язок з літературами інших народів, але не раз на чужій канві вишивали прекрасні, оригінальні узорі. Вселюдську скарбницю мистецтва, а тим самим і письменства можуть збагатити твори не вузьконаціональні, але інтернаціональні, себто доступні всім народам.

ІВАН ФРАНКО І ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

У мого батька була багата бібліотека, кількість книжок в якій при кінці життя письменника перевищила 6000 томів, в тому числі багато рідкісних видань.

Діти Франка спочатку цікавилися лише ілюстрованими книжечками і переглядали їх так довго самі і показували товаришам, поки деякі з них зовсім подерлися. Між батьковими книжками «без образків» були передусім етнографічні збірники, дуже цікаві, між ними чеські і словацькі.

Пам'ятаю, як мене хвилювало незрозуміле мені слово «згавранелі» в реченні «Трія згавранелі брата»¹. Я запитав раз батька, що воно значить, тато відповів — «перемінені в круків». Пізніше я читав по-словацьки чимраз краще і тільки іноді довідувався у тата про значення якогось слова.

Звідкіля Іван Франко знав чеську і словацьку мови? В 1893 р. батько перебував у Відні, де жило тоді багато словаків і чехів, ходив в університет, познайомився із слов'янськими ученими, між ними й чеськими та словацькими, читав багато наукових праць, здаючи докторат. І в своїй бібліотеці мав І. Франко немало словацьких і чеських книг. Перебував також, щоправда, коротко, — в Празі. Переписувався з чеськими поетами і вченими, як Ярослав Врхліцький, якого творчість цинив дуже високо, Махар, Зібрт, Полівка, Ржегорж.

Франтішек Ржегорж, чеський етнограф і дослідник,

¹ В збірці «Простонародне Сльовенске повесті, видав Паволь Добшінський, Турч, Свати Мартін. 1880—1881» (в бібл. І. Фр., № 118).

проживав деякий час в Галичині. Їздив він по всіх закутках східної частини краю, збирав матеріали, закуповував вироби народного промыслу та інші цікаві речі. Ржегорж бував на квартирі у Івана Франка, провадив з ним жваві дискусії. Франко, як рибалка-аматор, заїздив до Франтішкового батька в село Вовків (коло Львова) і там ловив рибу сам або з товаришами, як Каспрович, Інлендер, Павлик.

Читаючи фольклорні записи в різномовних книжках, що були у нас в бібліотеці, я запитав раз тата, котра із слов'янських мов найгарніша.

Іван Франко дав відповідь:

— Всі слов'янські мови є гарні!

Великий Каменяр міг це сказати з повним правом, бо чув усі слов'янські мови з уст студентів, що вчилися у Віденським університеті.

В юнацькі роки, ще в 1876 році, Франко їздив на Закарпаття, розташоване по сусідству з Словаччиною. Він мав встановити там зв'язки з молоддю, будити до життя прогресивні елементи і помагати їм при утворенні організаційних осередків. Мадьярські шовіністи переслідували прогресивний рух закарпатських українців, ненависних їм «оросів» і «товтів» (словаків). Вийшло, одначе, так, що історія засудила на смерть давню загартбницьку феодальну Угорщину, а слов'янські народи в результаті Великого Жовтня і перемог радянського народу у війні з фашистською Німеччиною визволилися, об'єдналися й одержали змогу вільного розвитку.

В підготовці до здійснення цієї величної мети брав участь вірний син українського народу Іван Франко. Він був не тільки гарячим борцем за визволення трудящих з-під ярма капіталізму, але й прихильником «слов'янської взаємності», звичайно, на демократичних основах. Царський реакційний панславізм в «тюрмі народів» з примусовою русифікацією був йому осоружний. Але шлях до визволення і об'єднання всіх слов'ян не був ні короткий, ні легкий. Слов'яни були розділені штучними політичними кордонами, роз'єднували їх спогади про колишні взаємні кривди, а головне, слов'яни не мали між собою тісних зв'язків і недостатньо знали одні одних.

Зближенню слов'ян на ґрунті науки і літератури мав служити заснований в Празі ілюстрований журнал

«Сльованські пшеглед»¹. Запитаний про думку в справі програми нового видання, Франко написав редакторові Адольфу Черному, що журнал повинен служити справі прогресу і не треба в нім друкувати нічого, що могло б зачіпати національні почування будь-якого слов'янського народу. Так і сталося. Журнал, його редакція і співробітники трималися єдино правильного становища рівноправності всіх одинадцяти слов'янських народів. Іван Франко вмістив в журналі кілька статей, зокрема в перших же номерах друкувалася його велика і незвичайно цінна розвідка про стан і розвиток української літератури. Деякий час він одержував чеський ілюстрований журнал «Светозор».

В українських журналах І. Франко постійно інформував читачів про новини чеської і словацької літератури і перекладав вибрані твори найчільніших чеських поетів, назову лише Врхліцького і Махара. Дуже сподобалася йому творчість славного сатирика Карела Гавлічка-Боровського², твір якого «Хрещення Русі» видав у своїм перекладі окремою збіркою, а замість вступної статті до неї подав свій лист до Масарика. Франко добре знав чеську мову (і словацьку), але тільки в слові, писати ними не відважувався, вільно читав чеські книжки і листи, до чеських діячів, одначе, писав по-польськи або по-українськи латинкою. З менших чеських діячів Франко особисто знав Соботку, що деякий час, подібно до Ржегоржа, жив у Львові.

В Словаччині Франко, на жаль, не встиг побувати. Востаннє проїздив територію Закарпаття і частину Словаччини в 1908 і 1909 роках вже недужий. Тоді ще в Словаччині, як і всюди в Угорщині, панували мадьярські барони, які поширювали людиноненависницькі теорії про «чисті раси». Ці расисти вважали себе «вищим класом», обраним народом, а слов'янам відводили місце десь на найнижчому щаблі суспільства. Іван Франко, проїжджаючи угорські землі, бачив з вікон вагона довжезні валки бідних заробітчан, словаків і українців, що йшли світ за очі шукати роботи, щоб не загинути з голоду. Всі симпатії великого гуманіста були на боці трудівни-

¹ «Сльованські Пшеглед» почав виходити в Празі 1899 року.

² Карел Гавлічек-Боровський, Вибір поезій, переклад Івана Франка, Львів, Вид. Укр. Вид. Спілки, 1901.

ків, людей фізичної праці, а серед «чистої раси» він бачив розклад¹.

Немає сьогодні в колишній Угорщині ні сліду розбещеного панства, всіляких Естергазі і Тіссів, трудові люди взяли владу в свої руки і в нерозривній дружбі з народами Радянського Союзу будують нове, щасливе життя, споруджують величний палац соціалізму.

---

¹ «Чиста раса», оповідання, «Жите і слово», Львів, 1896, том V, стор. 129—142.

ІВАН ФРАНКО В ЛИСТУВАННІ

(На основі архівних матеріалів)

Іван Франко не писав щоденника, не залишив після себе і мемуарів. Збереглися натомість його численні автобіографії, які він складав для приятелів чи видавництва, пригадуючи найважливіші моменти свого життя, а більше із своєї творчості. Дуже цінним джерелом для біографа є листи письменника, яких він написав приблизно 6000, судячи по кількості адресованих до нього, що знаходяться в архіві. Може, на якийсь лист чи листівку Франко не відписав, але й на свої листи нерідко не одержував відповіді, про що часто скаржиться в збережених листах. Маємо їх понад півтисячі, вони охоплюють більш як дві третини його життя, знаємо з них, де і коли проживав, над чим працював і які мав плани, як відпочивав.

Багато адресатів, між ними і члени родини, написали спогади про великого письменника і батька. Чимало біографічного матеріалу міститься і в художніх творах Івана Франка, але використовувати їх треба дуже обережно. Про це пише сам Іван Франко в листі до А. Кримського від 8/VIII 1898 року:

«Правда, повне вияснення моєї біографії з усією її «підноготною» неможливе, тим більше, що майже всі мої писання пливуть з особистих імпульсів, з чуття далеко більше, ніж з резонів, усі вони, особливо моя беллетристика, напоєні, так сказати, кров'ю мого серця, моїми особистими враженнями і інтересами, усі вони, як я вже говорив, у певній мірі (не такій аляповатій, як

се розумів Огоновський) є частка моєї біографії. На таку біографію ще не час, для неї я мусив би поперед усього написати свої «мемуари», котрі бог зна чи будуть коли написані, та й чи варто їх писати.

Ви, розбираючи мої писання, мусите — здається мені — стати на іншій становищі, на становищі українсько-руської суспільності, котру мої особисті мотиви і імпульси нічого не обходять, для котрої важно тільки, що дає їй писатель, що в тім є здорове, корисне, а що ні».

Кожен біограф мусить знати основне: не поліпшувати і не погіршувати історію життя будь-якого письменника.

* * *

В листах знаходить відображення життя людини, коло її духовних інтересів, важливі моменти побуту, всілякі просьби і звертання.

На жаль, листи Івана Франка — юнака і підлітка — не збереглися, і про його хлоп'ячі роки довідуємося не з листів, а з оповідань збірки «Малий Мирон», що мають теж частково автобіографічний характер. Перші листи, які збереглися, не сягають далі 70-х років минулого століття і звернені до Ольги Рошкевич, в яку молодий Іван Франко тоді був закоханий. Тема тих листів — інтимні, любовні сцени. Є між ними кілька листів, писаних німецькою мовою. Це переважно стилістичні вправи, складені в різних тонаціях, часто з гумористичним забарвленням. Деталей побуту в них зовсім мало. Так само небагато говориться про життя поета в листах до редакції «Друга» і до В. Давидяка, одного з членів редакційного комітету.

В пізніших листах до різних адресатів знайшли висвітлення важливі події з життя І. Франка: навчання в Дрогобицькій гімназії, переїзд до Львова, мандрівка по студентських квартирах, спільні мешкання з товаришами, постійний брак грошей, відвідування університету.

Переломною подією в житті І. Франка був перший арешт його і його товаришів, але перебування в тюрмі відбилосся широко не в листах, а в поезії — в «Тюремних сонетах». Дальші листи І. Франка могли б мати першорядне значення для точного означення, де проживав він

кожного місяця і навіть дня, проте, на жаль, цього зробити не можна з двох причин: збереглася лише маленька частка листів дійсно написаних і до того багато з них зовсім не датовані.

В кінці 70-х років І. Франко побував дуже коротко (жовтень 1879 р.) в австрійському війську, але пише про це неохоче і дуже мало (листи до М. Павлика і Ф. Вовка).

Важливим є період перебування І. Франка на селі, в Нагуевичах, у 1881—1882 роках. Це було примусове перебування за вимогою поліції. З листів до Белея довідуємось, що письменник пас коні не тільки вдень, але часом і вночі, працював на полі, мерз на дощі, хворів на тиф. В цих листах І. Франко нарікає на брак товариства, недостачу освітлення, одягу, потрібних книжок, переважно від фізичної праці. Скаржить на часті відвідини жандармів.

Широко описує І. Франко свої кількаразові приїзди в село Вікно і роботу над архівом поміщика Федоровича (Франко був запрошений для впорядкування домашніх паперів і архівів цього поміщика). В цих листах Франко пише, що працював вдень надто довго, що не було біля нього друзів, навіть ні з ким було розмовляти, що був часто недужий.

Про своє одруження пише найбільше в листах до Олени Пчілки, про домашні справи листується з дружиною Ольгою і дітьми, коли попідростали. Обставини склалися так, що І. Франко не завжди мав змогу виїздити влітку на село разом з дружиною і дітьми. Хтось мусив бути дома у Львові. Отже, в листуванні знаходимо згадки про численні побутові деталі: як батько харчувався, як доглядав домашню птицю, як сушив фрукти. Приємними були спогади про перебування в горах, а також в гірських селах: Довгополі, Криворівні, Буркуті — курорті, повні цікавих подробиць про життя гуцулів і про природу.

В 1908 році Франко занедужав і в листах, надісланих з курорту, описує своє перебування там, а пізніше (1909 р.) — про відпочинок біля моря. Веселого тут, звичайно, мало. Але до останніх днів життя Івана Франка не покидав оптимізм і свіжість думки. Ні злигодні воєнного часу, ні матеріальні нестатки, ні напади ідеологічних ворогів не зламали його великого духу. В листах

знаходимо цікаві місця, де він з приязню пише про увагу, яку виявили до нього солдати і офіцери російської армії. (Як відомо, під час першої світової війни у Львові деякий час перебували російські війська).

Великий письменник, що написав дуже багато високоцінних оригінальних художніх і наукових творів, знаходив час вести обширну переписку з людьми не тільки різного стану, а й різної національності. Щоправда, тих іншомовних листів збереглося дуже мало. Далеко більше маємо листів до Івана Яковича, що ставився до них вельми дбайливо: збирав, опрацював і каталогізував.

Франкові листи поділяються на дві основні групи: приватні і відкриті. Останні — рід послань, звернень, адресованих до товариств, редакцій і осіб.

Перша група далеко численніша і являє собою велику цінність для історика літератури. В цих листах Іван Якович виступає як людина з своїми прикметами і хибами, пише щиро, деколи сердечно, деінде різко, просить, радить, повчає, часом кається, коротко дасть звістку про себе, докладно довідується про адресата, не забуває й його рідні. Після 1909 року письменник багато листів диктував, писали ж його сини Андрій, Тарас і Петро.

Значно дбайливіше писав І. Франко відкриті листи. Вживав для цього грубого дорогого паперу формату кварто, писав відносно чітко, великими літерами, ставив підпис і дату. Можливо, що деякі з тих листів переписував начисто з чорновика. Відкритими, по суті, є й деякі листи, адресовані приватним особам, наприклад, О. Партицькому і Л. Драгомановій. Ті листи дуже великі обсягом, і в них порушені справи, які ніяк не можна вважати за приватні.

Збереглося кілька спростувань І. Франка, звернених до редакцій часописів, проти наклепів на нього. Таких спростувань було, певно, більше. На вступі автор покликається на § 19 австрійського закону про пресу, що давав право ображеній в газеті людині вимагати від редакції вміщення спростування на тім самім місці і тим самим набором, яким була друкована пакостлива стаття.

Місце, звідки І. Франко переважно писав листи, був Львів. Але на початку 60-х років писав з Нагуєвичів, під кінець і на початку 70-х — з Дрогобича. З Нагуєвичів писав теж листи в 1881—1882 роках, коли видавав з Белеєм місячник «Світ». Від квітня 1883 р. пише листи

з села Вікно¹, де перебував кілька місяців, зайнятий архівною працею; їздив ще туди при кінці 1884 р. і перебував до кінця січня 1885 р.

Після одруження Франко залишався на канікули звичайно у Львові, а дружина з дітьми їздила в Нагуєвичі, до Циган, до Завадова, Голобутова, Стрийського повіту, до Підгорок коло Калуша, кілька разів до Криворівні, раз до Довгополя, над Білим Черемошем, двічі до Буркута. Іван Якович їздив деколи разом, але швидко повертався до Львова, або дружина з дітьми поверталася з канікул до Львова, тоді Франко на решту вакаційного сезону виїздив у гори до Кут, Бергомету, Криворівні. З останнього села поштова печатка мала напис «Ясенів Горішній», бо Ясенів Долішній лежить над Черемошем, а поштовий будинок був поставлений над бистрим і шумливим потоком на початку села Криворівня. З усіх місцевостей писав І. Франко листи до рідні і знайомих. Там же й написав деякі свої літературні твори.

В 1893 році І. Франко ходив на лекції у віденському університеті, здавав там же докторат по філології і з столиці Австрії писав листи на всі сторони. Найцінніші з них ті, де йдеться про докторат.

В 1904 році І. Франко, виїхавши в подорож до Італії, посилав картки з видами з різних місцевостей Австрії і Італії під різними адресами, в тому числі й до В. Гнатюка.

В 1909 р. письменник з сином Андрієм перебував в Ловрані, на узбережжі Далматії. В 1908 р. був на лікуванні в Ліпіку, в Хорватії. Пізніше, після повернення до Львова, Франко часто диктував листи, а писав син, передусім найстарший син Андрій, рідше — секретарі письменника. Але збереглися автографи Франка й з 1914 та 1915 років, писані карлючками, хоча й зовсім розбірливо. В одному листі Франко признається, що хоч тіло у нього німецьке, ледве може ходити, але дух залишився сильний і бодрий².

Величезна більшість листів присвячена книжковим і видавничим справам, а саме про друкування книг, віршів, оповідань, брошур, журналів, перекладів, збирання і редагування матеріалів, опрау книжок, гонорар.

¹ Вікно коло Скалата, на південний схід від Тернополя.

² Лист до Якібюка, 1915 р.

Автор часто згадує про наборщиків, про плановані свої праці, переклади, про закордонні видавництва, книгарні, друкарні. В деяких листах торкається правописних справ. Говорячи про переклад «Фауста» з німецької на українську мову, признається, що дозволив собі вживати галицькі форми слів. Частенько в листах нарікає на брак літературної критики в Галичині. Докоряє Партицькому за невдалу критику його (Франкової) новели «На дні», а Борковському — за «Леля і Полеля». Пізніше критики боялися вже гострого Франкового пера і, пишучи про нові твори великого Каменяра, обмежувалися переважно сухими замітками бібліографічного характеру. Ширші рецензії писали зарубіжні критики, ог як Жигмайло про «Бориславські оповідання» в «Київській старині», 1906 року.

Франко мав слабе здоров'я, тому рідні, а потім вітчизим посиляли його до шкіл, а двох молодших братів залишили на господарстві. В листах Іван Франко часто нарікає, що болять його груди або голова. Кілька разів він хворів на очі, а від 1908 року слабість покорчила його пальці на руках.

До М. Павлика писав у 1879 р. листи з війська, але не про самі військові справи.

* * *

Хочеться розглянути кілька питань, що стосуються І. Франка, саме на підставі аналізу листів.

Франко як письменник — така тема безумовно зацікавить всіх.

Іван Франко почав писати листи дуже рано, вже в гімназії. Звертався тоді до рідних в Нагуевичах і Ясениці Сільній, до знайомих і до товаришів. Вже в VI класі гімназії Івась почав збирати власну бібліотеку і, очевидно, головною темою листів були придбані книжки. Були це передусім видання класиків, отже, белетристика. Але вже у вищих класах гімназії Франко зацікавлюється соціологією, історією політичною і історією культури і готується до вчительської праці. На жаль, ці юнацькі листи Франка не збереглися. Навіть із 70-х років маємо листів дуже мало, і з них лише деякі були друковані.

В листі до Давидяка від 13/X 1874 року Франко незвичайно широко розкриває секрети своєї поетичної творчості і вводить свого сердечного друга в свою літературну лабораторію.

В листі до Давидяка бачимо ось такі основні прикмети творчості Франка: визначні твори писав у поетичному натхненні, екстазі; вже змалку був під величезним впливом народної пісенної творчості, і перший його друкований вірш мав заголовок «Народні пісні» (1874 р.); до своїх юнацьких творів ставився критично, ніколи не вважав їх за шедеври, а навпаки, завжди висловлював страх, чи підійдуть вони до друку; багато творів ранньої молодості, які пізніше визнав слабкими, власноручно віддавав на поталу вогневі.

В листі до Доманицького ділиться думкою про те, що його мозок дивно був неситий: нічим не міг заспокоїти жадоби знання і жагучої потреби поділитися з читачами своїми задумами.

Безперервно хотів збагачувати рідну літературу (лист до членів «Просвіти»). Численні критики робили Франкові докір, що він пише надто поспішно, не шліфує своїх творів, що розкидає сили на всі боки, що наживає собі зайвих ворогів. По суті ж, підстав для докорів не було. Такою була вже його вдача, і ніякі почесні, ані достатки не змінили б Франка і не відтягли його від літературних занять.

Служіння трудовому народові ставив вище від прислужування всіляким партійним баламутам. Не міг зносити облуди, тричі сидів у тюрмі за правду і поступ, але в листах, писаних із тюрми, немає й сліду душевного надлому. Тюремні сонети повні бойового запалу.

Коли Партицький (український філолог буржуазно-націоналістичного напрямку) в рецензії на оповідання «На дні» докоряв Франкові тюрмою і критикував не так твір, як особу автора, Франко написав до нього грізний лист, повний гіркої правди і незрівнянний своєю щирістю, почуттям суверенності і пророчою силою передбачення.

«Патріоти» з «Діла» і «Зорі» всякими способами намагалися підкорити собі могутній талант Франка і примусити його до праці в народовських органах. Але Франко з обуренням відкинув їх пропозиції і в листі до дружини Ольги пише, що даремно Кониський хоче запрягти

його до воза обскурантизму і не має права Коцовський докоряти йому браком патріотизму на підставі того, що Франко йде на службу до національних противників, тобто до поляків, і покидає рідний табір.

«Щодо уваг Коцовського, то ти просто скажи ему: а вам яке діло? Ви нам їсти не даєте, і мусимо самі о себе дбати. Велика мені польза з Діла: 30 гульденів місячно і всякі униження і свинства... Кониському подякуй за его хлопоти, але zarazом скажи, що нізачим ему трудитись і що примір «Зорі» і заключеної за его і Коцовського старанєм згоди повинен бути ему відстрашаючим приміром». (Лист без дати, мабуть, 1887 р.)

В листі до Партицького—редактора «Зорі» (1880 р.)—Франко дає йому відсіч за його поверхову, навіть нечесну рецензію на оповідання «На дні» і стверджує, що в Галичині не існує справжня літературна критика. Багато натяків на літературні справи знаходимо в листах до Белея, з котрим Франко спільно видавав місячник «Світ», хоч і перебував тоді переважно на селі, в Нагуевичах. Майже в кожному листі Франко веде розмову про зміст номерів журналу, дає вказівки, як Белей повинен друкувати його праці, оригінальні і перекладні, оформляти його статті і статті, прислані до редакції різними людьми. Серед тих вказівок багато місця займають згадки про цензуру, здогади, що може піти до друку, а що ні, як обійти суворість цензора. З художніх речей найбільше згадує повість «Борислав сміється», друкуванням якої письменник особливо цікавився, згадує про переробку одного невдалого розділу, просить прислати йому коректуру надрукованих частин, щоб міг писати далші. Фінансові труднощі газети часто хвилюють письменника, він побоюється, чи встигне Белей повністю надрукувати повість. Тоді Франко занедужав і надіслав йому лише тимчасове закінчення повісті.

Менше є згадок про переклад «Фауста» Гете, що виїшов 1882 р. окремим виданням. Франко хотів написати його українською літературною мовою, але допустив галицькі діалектні форми.

Розглядові поем Шевченка Франко присвятив цілий ряд статей і в «Світі», і в інших журналах.

Дуже дбав Франко про зв'язки з братніми слов'янськими літераторами і сам перекладав прогресивні твори чеських поетів Неруди, Гавлічка-Боровського, твори

російських письменників-реалістів (Гоголя «Мертві душі») і російських революціонерів-демократів.

Серед усього листування Івана Франка полемічні листи складають немов окрему групу. Входять сюди не тільки відкриті, але й приватні листи. Франко був вродженим полемістом. Вже в народній школі сперечався з учителями (наприклад, з Телесницьким), потім з товаришами. Як студент університету жив довгий час на одній квартирі з М. Павликом і провадив з ним безконечні суперечки. Погляди Франка на літературу — як сам він посвідчує — скристалізувалися в результаті завзятих суперечок. Одним з улюблених письменників Івана Яковича був І. Вишенський, визначний полеміст. Його творчості посвятив І. Франко ряд статей, монографію і поему.

З ким же і про що полемізував Франко?

У 1880 році полемізує з Партицьким за його бездарну рецензію і вказує, що це не стільки напад на оповідання «На дні», як напад на його (Франка) особу. Франко закидає Партицькому прямий донос. Принагідно висловлює парадоксальну — як на ті часи — думку, що всяка освітня робота в народі, в тому числі і праця Партицького як учителя, письменника і редактора, кінець кінцем вийде на користь соціалістам, бо грамотні трудящі краще сприйматимуть соціалістичні ідеї, ніж буржуазні.

Особливо гостро полемізував Франко з редакціями польських часописів, що залюбки містили зловісні вигадки проти українців, зокрема проти радикалів.

У 1890 році в листі до виділу (товариства) «Просвіти» Франко хоче знати, за що його тричі викинули з товариства, хоч він вчасно платив внески і весь час його твори були друковані в виданнях «Просвіти», особливо в календарях, і переважно безплатно. В цьому листі поет делікатно, але рішуче виступає проти заскорублості і злої волі, яку проявила проти нього деяка частина членів виділу «Просвіти» (націоналісти).

Цікаву полеміку веде І. Франко з селянином Микитою — агітатором, якому доводить, що його приналежність до попівського виборчого комітету нітрохи не зміцнить позиції радикального кандидата, а навпаки, така безпринципність скомпрометує кандидата в очах виборців.

Пишучи до часопису «Zeit» у справі баденівських

виборів у Галичині 1897 року, І. Франко дуже дохідливо і з тонкою іронією плямує бездарні викрути Бадені, що був одночасно і прем'єром кабінету австрійських міністрів, і галицьким намісником.

У 1901 році з В. Білецьким, гімназійним учителем і видавцем, І. Франко диспутує на тему, чи драстичні (вульгарні) слова годяться до книжок, призначених для молоді.

Деякі листи можуть свідчити про те, як встановлювався світогляд Франка.

В листі до Ольги Рошкевич від 20/XI 1878 року він дуже докладно з'ясовує свій світогляд, що повинен був стати основою їх дальшого спільного життя.

Головною основою життя, розвитку і поступу народу І. Франко вважав його економічний стан. «Коли стан економічний плохий, то говорити про поступ, науку — пуста балаканина». Тут же І. Франко висловлює глибоку думку: «Я переконаний, що велика, всесвітня революція поволі рознесе теперішній порядок, а настановить новий».

Він пише, що обов'язком соціалістів є ширити між народом здорові і правдиві поняття. Тут же Франко радить Олі якнайбільше роздумувати над економічними проблемами і радить їй книжки для читання, між ними «Капітал» Маркса.

Цікаву, згідну з марксизмом, думку висловлює Франко про питання політичні.

«При соціалістичнім ладі, де всякі другі питання підпорядковані будуть питанням економічно-культурним питання політичні — само собою розуміється — стратять велику часть своєї ваги». Далі. «Всякі класові привілеї і нерівності щезнуть: єдине джерело заслуги становить більша спосібність і більша, для громади корисна праця». «Я переконаний, що при таким ладі зможуть далеко скоріше і свобідніше розвиватися поєдинчі народності і що, значить, соціалістичний лад зовсім не протилежний національному розвитку».

На шляху до соціалізму Франко вважає потрібним провести численні зміни і говорить, що це є обов'язок легальної соціалістичної партії.

Релігійні питання вважає найменше спірними, бо соціалізм базується «на неограниченій свободі лично-

сті під зглядом переконань, значить, не може видавати війни й релігійним переконанням».

Щодо подружжя, то Франко вимагає, щоб пара молодих людей була дібрана, тобто, щоб їх темпераменти були схожими і любов була взаємною, і підкреслює, що молодята мусять мати перед собою спільну, високу, гуманну і чесну ціль.

Виховання дітей повинно бути вільне від усяких передсудів: моральних, релігійних і суспільних.

Про соціалізм Франко писав багато в листах до Ульяни Кравченко (Юлії Шнейдер), але вона, боячись поліційних обшуків, понищила ті листи. Про це вона згадувала у своїх спогадах при передачі Франкових листів в архів Академії наук.

Виробивши собі ясний погляд на суспільні відносини, захопившись марксизмом, Франко залишився йому вірним на все життя, незважаючи на численні перепони, які ставив його діяльності весь табір галицької реакції. Найбільше шкодили Франкові українські буржуазні націоналісти. Після арешту Франка в 1877 році націоналісти усунули його з усіх товариств, де вони мали перевагу, вигризли з редакцій газет і журналів, а як приймали, то тільки тимчасово і для підрядної, низько оплачуваної роботи. Вони ж призвели до того, що Франко 10 років змушений був працювати в польській пресі. (Звичайно, робота в передовій польській пресі не є чимсь від'ємним у діяльності Франка. Але його співробітництво в польській газеті ці ж націоналісти знов-таки вважали відступництвом). Націоналісти вельми спричинилися до провалу Франка на виборах і до недопущення його до викладання в університеті. Про це часто І. Франко згадує у своїх листах.

В 1897 р., коли Франко залишив роботу в редакції польської газети «Кур'єр львовський», націоналісти вдали з себе благодійників, запросивши його на посаду редактора видань Наукового товариства ім. Шевченка. Франко вирішив працювати там, щоб мати можливість відстоювати свої погляди. Але в тих філологічних виданнях Франко був перевантажений технічною, коректорською роботою, а в самім товаристві поставили його на другорядні ролі, хоча знанням і талантом він перевищував усіх інших членів товариства.

Націоналісти вважали його за радикала, ворохобни-

ка. Свого соціалізму Франко ніде і ніколи не приховував, хоч формально не належав і не міг належати до соціал-демократичної партії.

Суспільно-політичні погляди Івана Франка почали кристалізуватися вже в кінці 70-х років, після виходу з тюрми, і знайшли яскравий вислів у листі до О. Партицького, одного з провідників народовського табору, засновника і редактора «Зорі». Лист Франка не датований і не підписаний. З листа видно, що в Галичині вже почалася класова боротьба і дедалі глибшим ставав розрив між старшим поколінням народовців, цісарсько-королівських прислужників, що посіли теплі місця, мали не раз по дві-три посади — і між молодим поколінням, що тяглося до соціалізму. Франко належав до того молодого покоління, що несло в затхлу атмосферу галицького життя нові прогресивні лозунги. Початкуючий письменник сміло іронізує зі старого вчителя і заразом редактора. Писанину цього професора Франко вважає пафосом брехні, а його світогляд — сліпим консерватизмом. Натомість соціалісти — за словами Франка — напруженою працею виробляють собі власні переконання і готові їх відректися, але під двома умовами: по-перше, коли б їх дорога показала незгідною з природними законами загального розвитку, і, по-друге, з вічними людськими змаганнями до добра і загального щастя. Але якраз умовини галицького життя дають об'єктивні причини для сильнішого розвитку, і його прихильники не мають підстави завертати назад, до чого Партицький хотів би їх спонукати своїми бездарними аргументами.

Обставини, як ми знаємо, примусили Франка співпрацювати зі зграєю народовців, задовольнятися нужденним становищем коректора в «Зорі» і дописувача «Діла», писати безплатно оповідання до календарів «Просвіти» і терпіти всякі зневаги і поневіряння. Але Франко використовував цю трибуну для того, щоб висловлювати свої переконання і нести слово правди до читача.

Численні згадки в листах Івана Франка до дружини Ольги і до знайомих, а також в листах приятелів до Франка знаходимо про період співробітництва Франка в «Кур'єрі львовському».

Працюючи в редакції польського часопису, Франко реферував у нім переважно українські справи і писав

правду, через що часто викликав ненависть обох дрібно-буржуазних таборів: москвофільського з «Проломом» і «Словом» і народовського з «Ділом» і «Зорею».

Працюючи в польській редакції і дописуючи до польських (і німецьких) часописів, Франко не покидав паралельної праці на ниві української літератури і дав їй в цей час такі шедеври, як «В поті чола» (1890), «З вершин і низин» (2-е видання 1893 р.), «Украдене щастя», «Зів'яле листя», не згадуючи вже про високовартісні твори для молоді, як «Лис Микита» і інші.

Але і в польському таборі, тобто на роботі в «Кур'єрі львовському», Франко не міг довго бути.

Письменник з жахом прислухався до того, як польські націоналісти спекулювали прізвищем геніального Міцкевича, як фальшували його творчість (подібне робили українські буржуазні націоналісти з Шевченком), як витравлювали з неї все прогресивне. І він сміло жбурнув виклик польським шовіністам статтю «Поет зради» (1897 р.). Іван Якович, критично розглянувши поеми Міцкевича, насправді бив по шляхті. Він поважав Міцкевича, високо цинив його творчість і завжди вважав його великим сином польського народу.

Своєю статтею Франко викривав облудність польських націоналістів, дволичність ретроградів, що хотіли повернути колесо історії і всупереч інтересам польського трудового народу воскресити давню Польщу «від моря до моря».

Франкова стаття вдарила по реакції, мов грім з ясного неба. На Франка скажено накинулася польська реакційна преса, проти нього друкували і розліплювали образливі летючки, погрожували фізичною розправою. Але поступова польська молодь, хоч і дуже нечисленна, стала на оборону Франка. Не піддалися загальному психозові світлі голови з польського суспільства, до яких належав Бодуен де Куртене, професор Петербурзького університету.

В листі до нього Франко докладно з'ясовує свій виступ зі статтею, її мотиви і наслідки. В цьому листі від другої половини лютого 1898 року написано:

«Мотивом, який штовхнув мене написати статтю про Міцкевича, були ті явища моральної деправації, які вирости наглядно серед польського суспільства під час виборчої кампанії, під час виборів до сейму 1896 і до пар-

ламенту 1897. Гноблено українців і власний польський народ найбільш безглуздо, а рівночасно підношено крик у пресі, голошено з міністерських лав, що то українці гноблять і допускаються зловживань. Ломано і топтано всі можливі закони, а рівночасно стверджувано, що все відбувається легально... В тім усім для мене цікавим було тільки те одно — психічна організація тієї нації, котра так чутлива на найменшу власну кривду, а рівночасно потрапить кривдити, а принаймні хотіти кривдити іншу з таким виглядом, немовби це було само зрозуміле, немовби це була річ цілком природна в світі.

Зрозуміло, що я пошукав джерела того спеціального «національного» виховання і знайшов його (може помилково) у таких геніїв, як Міцкевич і Красінський, з тією між ними різницею, що Міцкевич — більший поет, колоритніший і пластичніший, більш популярний від Красінського, мав вплив без порівняння більший. Я знав дуже добре, що пізніше в Парижі Міцкевич прихилився до сен-сімоністів і голосив думки підвищені, високо гуманітарні, але я знав також, що ті писання Міцкевича на польське суспільство не мали ніякого впливу і до останніх часів загалові поляків були невідомі. В своїй розвідці я зазначив, що Міцкевич на еміграції «ходив більш сонячними дорогами», ніж ходив у творах, що зродилися на Литві і в Росії».

Не менш гостро виступав Франко проти російського чорносотенства і шовінізму, що важким мороком, особливо у часи реакції, налягли на російську суспільність, душили всяку вільну поступову думку і люто карали її носіїв. Знаємо, яку завзяту боротьбу провадив благородний Белінський і його однодумці проти «Маяка» й інших реакційних органів правої преси. На зміну їм прийшли пізніше ще більш реакційні газети і журнали. Вони всюди нападали на прогресивну думку і накликали органи влади до репресій. В обороні тяжко гнобленого українства стала тоді передова російська суспільність. В листі до О. М. Веселовського від 19/III 1903 р. Франко вітає професора з ювілеєм його 50-річної праці і з признанням відзначає мужню позицію вченого в обороні трудових мас та пише до нього між іншим:

«Та спеціально для нас, малорусів чи українців, ім'я Ваше подвійно дороге, бо, крім наукової праці над поясненем також нашого, старого й нового письменства, Ви

ніколи, в найтяжчі для українства часи, не залишали зі свого високого становища подавати свій голос против темної сили, що в доктринерським засліпленню, кермована іноді ігнорацією й просто злою волею, силкувалася душити наш національний розвій, підрізувати його в найжизненіших, найелементарніших його функціях на шкоду не лиш нам, але й усій Росії. Ми в такі хвилини прислухалися до Вашого голосу і раділи тим, що той голос не втихав і ніколи не брав фальшивої ноти».

В листах можна знайти багато місць, де Франко пише про себе, про свою роботу. Вражає нас його незвичайна скромність, відсутність егоїзму і зверхності по відношенню до своїх співбесідників у листуванні.

«Я й зовсім не такий поет, як Вам, може, з моїх віршів видалося, але сухий книжник, котрий поезії складає раз на місяць, а день у день пише довжезні хрії про податки, і банки, і каси позичкові, про статистику і економію і чорт зна що такого. Коли часом читаєте «Діло», то знайте, що всі статті найнудніші, такі, котрих жінки ніколи не читають, а чоловіки мало коли розуміють,— що всі вони походять з моїх рук». (Лист до Ульяни Кравченко від 1883 року).

Цілком очевидно, що лист писаний в жартівливому тоні, але правди в нім багато. Письменник писав переважно про економіку. Ці статті зовні сухі й нудні, але вони теж робили свою корисну справу. І трохи далі в тім самім листі:

«Якби яка жінчина — не дай боже — мене любила і задумала, хоч би й з найбільшим талантом, оспівувати мої сірі очі і мою скулену поставу і свої медові хвилі зо мною,— то бог мене побий, якби я її вірші не кинув в огонь...»

Подібний опис знаходимо в «Маніпулянтці» (розділ III), де портрет Семіона Стоколоси до певної міри відбиває постать самого автора.

«А він, хоч ще молодий, ходив згорблений і немов розломаний, мав лице широке, вистаючі вилиці, вид якийсь наляканий і непевний, блукаючий вираз очей, ніс розплющений і руде волосся».

Здобувши в школах і самотужки величезні знання, І. Франко ніколи не був зарозумілий з цього. Свої знання, досвід і письменницький хист він повертає на службу трудящим, просвіщає, навчає, організовує людей пра-

ці на боротьбу за свої права проти експлуататорів і «власть імущих». Друзів переконує, вмовляє, старшим очей на суспільні і національні болячки. В листі до Доманицького (історика і літературознавця ліберально-буржуазного напрямку) гостро картає своїх земляків-галичан за відсталість і відірваність від народу.

Та найгострішим суддею самого себе був він сам. Довго не міг собі простити,— як про це пише М. Павлик в листі до Драгоманова,— легкодушного плану, що хоче писати для інтелігенції, а не для хлопів. Довгі роки ставився критично до свого юнацького твору «Петрії і Довбущуки» і не хотів його перевидавати. Зробив це аж на схилі літ, на докучливі прохання видавців і лише після ґрунтовної переробки всього твору. В одному з недатованих листів до Белея Франко пише, що скомпонував один розділ повісті «Борислав сміється», але пізніше побачив, що то «гіпс», і мусив переробити.

В листі до Олени Пчілки (1886 р.) І. Франко ставить під сумнів свій критичний хист, тому що він буцімто більше артист, синтетик і керується скоріш темпераментом, ніж холодним розумом. «Тим-то я в своїх судах ніколи й міри належної удержати не вмю і завсігди мушу grimнутись лобом о якусь крайність». Коли Франко писав цей лист, мав усього тридцять років, але вже міг похвалитися значним доробком не лише літературним, а й критичним. В цьому листі він хоче делікатно відмовитися від рецензування творів Олени Пчілки, яких занадто хвалити не міг, а гостро критикувати і не було за віщо, і ніяк не годилося. Відмовлявся, посилаючись на те, що він ніби не фахівець.

Проте виключна скромність не означала смиренності. Ніколи не схилявся перед противником Франко і пристрасно відстоював свої погляди. Під час першої світової війни старенький Франко мав непохитну віру, що страхітлива імперіалістична війна більше принесе користі українському трудовому народові, ніж шкоди (лист до Якібюка, 1915). Недуга геть зв'ялила його тіло, але дух залишився бадьорий і сильний. В останні дні життя Іван Франко героїчно відбив наступ чорних сил (попівства), що хотіли за всяку ціну намовити його до покаяння, домоглись, щоб він осудив свої «безбожні» погляди і діла.

Окремо слід зупинитися на мові листів Івана Франка. З родинного дому і з рідного села Нагуєвичів вінніє він знання бойківського діалекту. Це була його справжня рідна мова, якої він ніде і ніколи не цурався, якою думав і розмовляв з братами, знайомими, земляками, підгірськими селянами. Тим же діалектом були складені твори народної словесності, якими Франко вже змолоду захоплювався і почав їх записувати. Він їх завжди високо цінував, а в старших роках досліджував науково і видавав. Бойківський діалект в своїй основі був для Франка розмовною мовою, в якій він пише в молодості листи до сердечних приятелів, особливо до Івана Белея, що був також бойко, родом з Войнилова біля Калуша. Близькими друзями Івана Франка були також Василь Лукич (Левицький) і М. Павлик (гуцул з-під Косова), до яких також пише частково діалектом.

Той діалект залишив великі сліди у перших творах І. Франка, як «Баляды и росказы», «Петрії і Довбушки». Діалектні слова і форми дуже пошкодили Франковому перекладові «Фауста» Гете 1882 року. Навіть перше видання «Лиса Микити» в 9 піснях (1890 р.) було ще написане майже все діалектом, і Франко цілими роками працював і мучився, щоб затерти діалект і переробити мову віршованої казки на загальнолітературну. Це, однак, йому не вдалося, найліпшим доказом чого є факт переробки «Лиса Микити» поетом Максимом Рильським.

І все ж з листами, писаними діалектом, по живості і безпосередності не можуть зрівнятися ніякі пізніші листи Івана Франка. Слід сказати, що в його листах знаходимо багато діалектизмів, а, крім того, не менше російських слів, бо він добре знав російську мову, читав російські твори в оригіналі, перекладав їх. Так само є й польські слова та німецькі. Зустрічаються й латинізи та французькі фрази.

В листах Івана Франка (і інших творах) попадається багато германізмів і німецьких слів. Вплив школи і широкої лектури не пройшов безслідно.

Чим пояснити, що мова Івана Франка така строката, забарвлена діалектними та іншомовними словами?

Це вже, мабуть, такий звичай визначних філологів, що люблять в розмові і письмі користуватися словами і фразами з різних мов, хоча не гірші, часом і кращі словечка та звороти є в рідній мові.

Це специфіка мови листів, а ніяк не прикмета ранньої мови Франка взагалі. Адже вірші писав він народною мовою без чужоземного баласту. Так само перші бориславські оповідання і новели в збірці «В поті чола» писані відносно чистою мовою. В першій редакції «Лиса Микити» було дуже багато діалектних слів, форм і фраз, але не іншомовних. Поема виразно була призначена для селян, потім авторові здалося, що вона змістом і тоном підійде для дітей шкільного віку, і він видрукував її в «Дзвінку». Автор повинен був виправити у віршах мову, що для школярів, читачів «Дзвінка», не зовсім була відповідна, але за іншими справами не встиг цього зробити. А вже збірка «Коли ще звірі говорили», зразу призначена для дитячого журналу, була написана чистою літературною мовою.

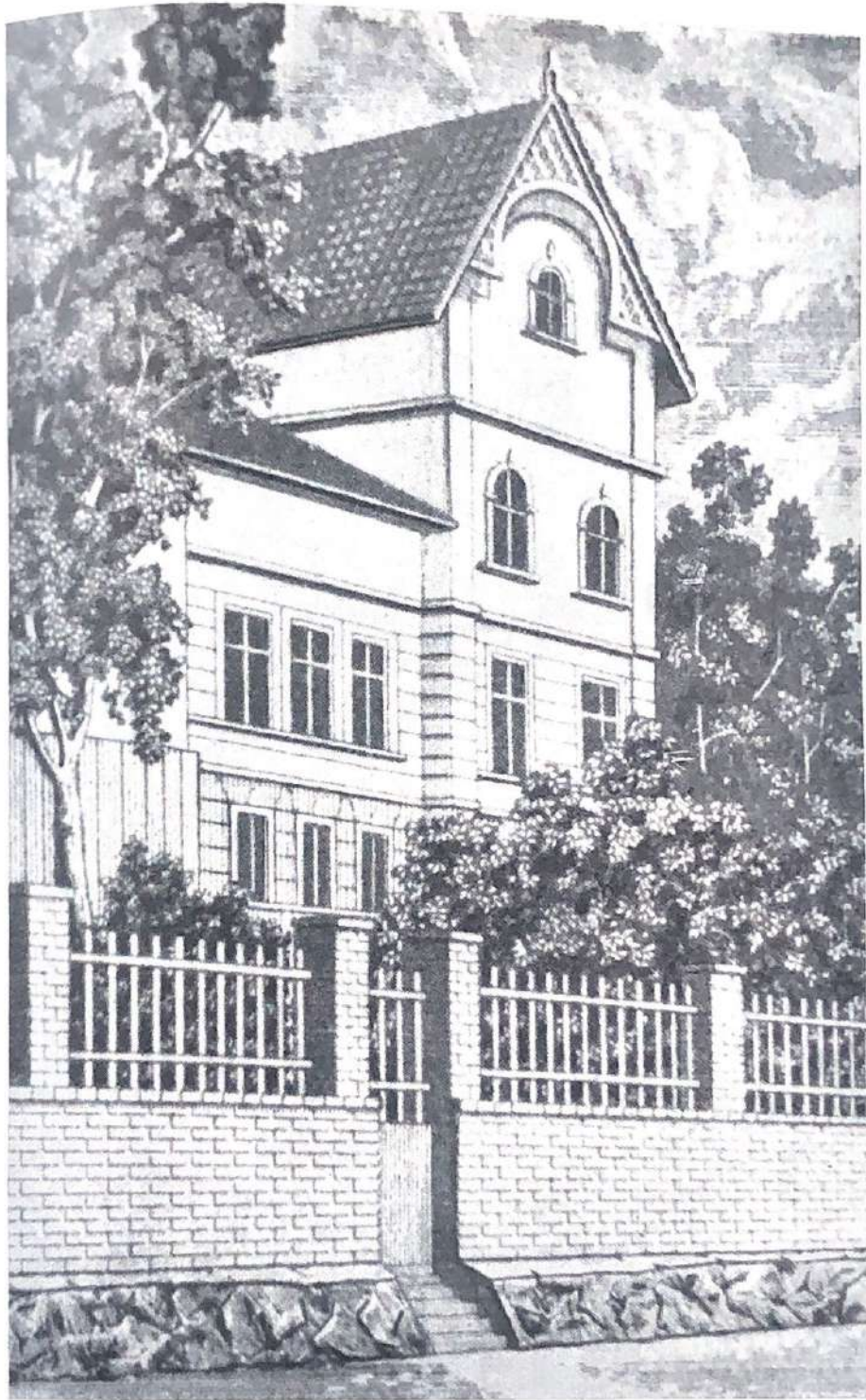
Та й мова публіцистичних статей І. Франка, призначених виразно для селян і друкованих у популярних органах «Народ», «Хлібороб», «Громадський голос», «Жите і слово», вільна від варваризмів.

Інша справа з листами. Тут і автор, і адресат переважно друзі, близькі товариші, рівні освітою, і можна не дуже соромитися з висловами. Пишучи листа, молоді інтелігенти не могли або й не хотіли, — вольному воля, — передбачати, що ці їхні твори будь-коли будуть друковані. Отож насичені ці листи не тільки чужими словами і зворотами, для них вповні зрозумілими, але й не цураються вони діалектних та арготичних словечок, конспіративних, ба навіть дуже драстичних, що прямо не підходять до друку.

ІВАН ФРАНКО І АНТИЧНІСТЬ

Всебічно освічений, тонкий знавець всесвітньої історії, Іван Франко глибоко поважав культуру минулого. Ще навчаючись в Дрогобицькій гімназії, він захоплювався безсмертними творами грецьких і римських авторів. В одному з листів до М. Драгоманова Франко пише: «Гомер, Софокл і Тацит, читані в гімназії, зробили на мене сильне враження, а так само біблія, котру я читав почасти в старослов'янським, а почасти в польським тексті і я почав дещо перекладати з тих авторів. Виїжджаючи з Дрогобича, я віз із собою кілька книжок, записаних своїми роботами. Були там і оригінальні складання — вірші любовні (патріотизму я тоді ще не знав), драми й оповідання віршовані, але головно були переклади: Антігона й Електра Софокля... дві пісні Одисеї...»

В передмові до «Петріїв і Довбущуків» автор також пише про свої гімназійні часи і між іншим і про захоплення античним світом: «У вищій гімназії попри досить багату позашкільну лектуру я писав також досить багато віршами і прозою. Між іншим переповів я віршами початкову історію Риму до часу Тулія Гостілія... переклав також Антігону та Електру Софокля, цю другу з польського перекладу Малецького... Мабуть, у п'ятій або шостій класі я, крім різних драматичних планів, писав по-польськи віршовану драму «Югурта», як шкільну задачу для професора Петра Париляка, а також уривок драми «Ромуль і Рем» німецькими віршами, як шкільну задачу для професора Рішко». І далі: «Розуміється, нічого з тих писань я не друкував, а рукописи один за другим попропадали з моїх рук, окрім двох записів...»

Літературно-меморіальний музей І. Франка в Львові.

В університеті І. Франко, як відомо, був студентом філології античної й української.

З того часу збереглися колоквиальні і семінарські свідоцтва, які показують хід, обсяг і результати його праці. В них ми бачимо, що він вивчав Софокла і Горація, Платона і Арістотеля, Гомера і Евріпіда, Лізія і Фукідіда.

З часом І. Франко знеохотився до античної філології. Докінчуючи після довгої перерви університетські студії у Відні, 1892—1893 рр. віддався більше славистиці і здав 1893 р. докторат у проф. Ягіча, відомого славіста (хоч, здаючи докторат, Франко вибрав як другу іноземну мову саме латинську), та все ж інтерес до студій над античною культурою і літературою не покидав його до кінця життя.

У своїй багатій бібліотеці І. Франко зібрав понад 370 книг з античної філології. Переважають між ними тексти латинських і грецьких класиків у різномовних виданнях, є й такі екзотичні автори, як Еліян, Марцеллін, Лактанцій. Крім того, знаходимо численні, також у різних мовах, переклади, коментарії, статті, монографії, підручники. В картотеці особистої бібліотеки Івана Франка під рубрикою «Античність» фігурують навіть «Римські трагедії» Шекспіра. Скільки книжок пропало, позичених приятелями і не відданих,— годі сказати. Мабуть, не випадково два його сини Андрій і Тарас вивчали в університеті класичну філологію. Сам або спільно з синами Іван Франко вже в старшій віці перекладав на українську мову твори античних літератур. Грецьку і латинську мови знав так добре, що при перекладанні рідко заглядав до словника.

Чому І. Франко знеохотився до античної філології, про це пише в німецькій газеті «Zeit», 1903, № 167 в статті «Wie ich dazu kam? Eine Erinnerung»¹.

«Було це 1875 року, коли я, зелений абітурієнт з провінціального міста Дрогобича, яке не вибивалося ні своїм духовним рівнем, ні товариськими відносинами, ні взагалі будь-як, прийшов до Львова в університет. Львівський університет не був тоді ніякий світильник у царстві духа; що більше, його можна порівняти з закладом для культури безплідності в духовій сфері. Ще сьогодні беруть мене холодні дрижаки при згадці про

¹ Як я до цього дійшов? Спогад (нім.).

педантичні і безглузді лекції Венцлевського, Черкавського, Огоновського, про тяжке переживання мертвої книжкової вченості, про те рабське дотримання друківаних зразків і словесних формул. Один з найздібніших учителів того часу Ф. Зрудловський мав звичку після того, як перейшов на пенсію, щоразу, приходячи до нового товариства, рекомендуватись так:

«Я є той Зрудловський, що протягом тридцяти літ забивав памороки молоді римським правом, а коли нарешті прояснилось мені в голові, то не мали мене за злочинця, а тільки за божевільного».

Інші, більш безглузді панове, не втратили свого розуму, але переживували спокійно і з святою повагою свою пашу аж до свого блаженного кінця».

І. Франко віддає багато часу редагуванню античних перекладів, рецензуванню їх і власним перекладам. У 1883 році він редагує переклади, здійснені О. Шухевичем, пише передмову.

Про свою редакторську працю І. Франко пише, що в перекладі Шухевича поробив деякі зміни, а саме: наскільки міг, зміст очищав від полонізмів та деяких церковних форм.

В тому ж 1883 році в журналі «Зоря» була вміщена докладна рецензія І. Франка на переклад «Антигони», здійснений Петром Ніщинським. Автор як епіграф дає уривок з оборони «Антигони» (ст. 23), де вона ставить неписані божі закони вище від людських розпорядків. Цю тезу скріплює ще гейнівським віршем:

Es ist eine alte Geschichte,
Doch bleibt sie immer neu,
Und wem sie just passieret,—
Dem bricht das Herz entzwei,—

і пише далі, що «та боротьба між двома ідеологіями ведеться перед нашими очима. Людина, що служить двигачем і представителем вищої ідеї, гине в нерівній боротьбі з пануючою кривдою, але сама її смерть стає торжеством ідеї, і кривда, дійшовши до крайності, упадає сама з себе, через консеквенції власного засліплення». Потім подає зміст «Пролога» і пише про переклад:

«Уступ цей переклав П. Ніщинський взагалі дуже гарно, хоч багато місць, може навіть з konieczності, мусило вийти в перекладі дуже ослаблених і розводнених супроти оригіналу».

Рецензент цитує місця з перекладу П. Ніщинського, для порівняння подає свої прозові і доводить, що деякі вірші у П. Ніщинського не тільки водянисті, але й невір-но перекладені. Та й більше їх виходить у порівнянні з оригіналом. Так, в «Прологу» Софокла всіх віршів 99, у Ніщинського — 134. Ніщинський додає від себе рядки, наприклад: «Любо та весело лежати в могилі», де такий зворот мовний і неправдивий, і непоетичний. І далі:

«Хори Софокла, належачі до найкращого і наймо-гучійшого зо всего, що коли-небудь створила лірич-на муза, переведені у П. Ніщинського загалом слабо, а перший хор навіть дуже слабо».

Автор рецензії цитує те місце і подає свій переклад довгими віршами і римованими подібно, як у Ніщин-ського, а крім того ще й дослівний переклад прозою.

Потім переказано дальший зміст трагедії і дана оцінка:

«Сей перший акт, переведений П. Ніщинським справ-ді по-майстерськи, і найкращі місця показують нам на-глядно в П. Ніщинським великого знавця духа нашої і старогрецької мови».

Як зразок перекладу Франко подає славу відпо-відь Антігони, поставленої перед обличчя Креона:

Я думала так, що укази твої не настільки
Могутні, щоб ними ти міг обходити закони
Неписані, божеські, тверді, сам будучи смертним.
Я знаю, безумною, певне, тобі я здаюся,—
Та все ж вибачай! Я дурна перед дурнями тільки!

Рецензент бачить і в сучасному йому житті паралелі до нещасної долі Антігони, дівчат, ідучих на погибель без сліз, без зітхань.

В листах до Олени Пчілки (1885 р.) І. Франко ці-кавиться її перекладами творів класичних авторів і при тій нагоді висловлюється також про інших українських перекладачів. В листі від 29 жовтня 1885 року між ін-шим пише:

«А вже коли б конче хотіли Ви щось друкувати на свій кошт, то чи не красше б печатати хоч Іліяду, котру, як я чув, Ви перекладаєте? Признатся Вам, я дуже цікавий на той переклад, бо переклад Рудан-ського, хоч цінний під деяким поглядом, мене зовсім не вдоволяє».

В листі до тієї ж адресатки від 4 січня 1886 р. Франко згадує про планований нею переклад Гомера:

«Що дієся з Вашими перекладами древніх класиків? Ви працювали щось над Гомером, і я дуже був цікавий на ту роботу, хоч звісно цікавостею, а не тим теплим інтересом, яким я цікавий н. пр. на продовження «Світла». Признаюсь Вам, що проба Вашого перекладу з Овідія (Пігмаліон) мені зовсім не подобалась, то я й боявсь, щоб Ви не потратили лишньої праці над Гомером, на котрого зовсім удачний переклад у нас ще, мабуть, час не прийшов. Впрочім, побачимо, що покаже П. Ніщинський: він один до сього діла у нас спосібний, коли б трохи вірніше держався оригіналу і не давав нам «українізованого» Гомера, так як дав «українізованого» Софокля. Впрочім, переклад «Навзікаї» в «Ниві» в тім згляді поступ супроти «Антигони».

Невідомо, чи наслідком цього листа, чи з яких інших причин Олена Пчілка покинула перекладати Гомера, її переклади з цього стародавнього класика не друкувалися і рукописи в архіві також не збереглися.

З цих листів бачимо, які високі вимоги ставив Іван Франко перед перекладачами.

У 1894 році вийшла у Львові хрестоматія «Взори поезії і прози для класи пятої ц. к. шкіл середніх під редакцією д-ра К. Лучаківського». Тут ми знаходимо переклади з античних літератур, які належать перу Івана Франка.

В II розділі «Оди і гімни» — До корабля (ода Горація, 14 до Арістія Фуска (I, 22), До Аполлона (I, 31), До Хромія Айтнеянина, переможця в перегонах на возі, Перша Немейська ода Піндара, До Теміди, гімн Піндара (стор. 134—140).

В IV розд. Думки і елегії — «Прощане», елегія Публія Овідія, 3 стор. 169.

В V. Сатири — Причепи, сатира Горація, I, 9, стор. 172. Город і село, сатира Горація, II, 6, стор. 175.

VI. Листини. «Невірному другові» — лист Овідія в Понту, IV, 3, стор. 183.

До моєї книжки, лист Горація, I, 20.

Слід сказати, що як перекладач І. Франко творчо поставився до перекладу.

Якщо в «Прощанні» Овідія розмір оригіналу, а саме

елегійний дистих, вповні збережений, то в «Причепі» вибрано ямбічний ритм замість диктилічного гексаметра в оригіналі.

В 1894 році в травні «Жите і слово» було опубліковано зроблений І. Франком переклад трагедії Софокла «Едіп-цар». Потім цей переклад був випущений окремою відбиткою. До перекладу не додано вступного слова, лише під текстом знаходимо декуди пояснення назв. Діалоги перекладач передає новочасними ямбічними віршами по 5 і 5^{1/2} стопи, без рим, хорові частини короткими ямбічними дактило-трохеями. При кінці трагедії Едіп промовляє чотиристопними анапестами.

Мова перекладу майже новочасна. Псують її дещо перестарілі, але в діалектах все ще вживані форми: «сли» замість «як», «коли», «якщо»; «мя» замість «мене»; «го» замість «його» і окремі, не зовсім літературні слова.

Можна б сперечатися, чи треба було змінювати ямбічний триметр на новочасний вірш, складений тією самою стопою. Натомість приклад Ніщинського показує, що хорові частини краще виходять з правильним ритмом і навіть римовані. Старовинні розміри з їх довгими і короткими складами, різної форми віршами і неправильним ритмом і незвичні для нашого слуху, і важкі до перекладання. Думка штучно стиснена, переставлені слова утруднюють зрозуміння тексту перекладу і не відображають краси оригіналу. Тому-то зміну розміру хорових частин не можна ставити в докір перекладачеві. Докладністю, вірністю і красою перекладу І. Франко, сам прекрасний знавець і античних мов, і української, значно перевищує всіх попередників.

Що спонукало Івана Франка вибрати для перекладу із семи трагедій Софокла якраз «Едіпа»? Щоправда, вже були перекладені раніше «Антигона» і «Електра», але то були юнацькі проби пера, непридатні для друкування. І чому назвав Едіпа царем, а не королем, князем, володарем, тираном?

Перекладача, напевне, привабило те, що в трагедії показано тип зарозумілого тирана, що хоче ніби полегшити нещасну долю пригнобленого народу, але винуватців тієї біди шукає не там, де треба. Засліплений, він не

хоче бачити своєї власної вини. Вона поволі, невблаганно відкривається, а гордий цар Едіп скочується з вершини могутності на дно упадку. Мабуть, якісь паралелі до сучасного йому життя бачив Франко в цій античній трагедії.

Являє певний інтерес вступна стаття І. Франка до його ж перекладу оповідання Квінта Курція Руфа «Фільотас». Оpubліковано це оповідання у Львові в 1901 році.

В передмові — «Переднім слові» — перекладач пише про Руфа, що час його життя вже старовинні дослідники не могли точно означити, а новіші вчені визнають переважно, що це була доба імператора Клавдія. Десять книг «Історії Олександра Великого», написаних Курцієм, І. Франко не вважає історичною монографією, а скоріше риторичним твором, напівромантичною повістю. Далі пише: «Описуваний тут епізод, полишуваний на боці в підручниках старовинної історії (про нього, приміром, не згадує навіть Герцберг у своїй історії Греції в Онкеновім компендіумі), має, певно, деяке історичне значення, хоч його удраматизування треба покласти на карб пізніших письменників (потрохи й самого Руфа)».

Друга частина речення дуже загадкова: «та поза тим він має неабияку літературну стійність, а в наш час, з огляду на сучасні факти анархістичної «пропаганди ділами», він не позбавлений навіть спеціального сучасного інтересу. Факт, про який оповідає Руф, належить до року 330 перед Христом і мав статися на далекім Сході в Бактрії, де Олександр, власне, по великих трудах звоював Дарієвого сатрапа і вбивцю Бесса і дав війську, стомленому важкими боями, дев'ять день супочинку».

Про заговор Філота(са) пише досить докладно, ідучи в основному за Руфом, радянський історик С. І. Ковалев¹. В цій роботі читаємо історію опозиції проти Олександра Македонського серед високопоставлених осіб і про Філоту:

«В 330 році, коли армія перебувала в Афганістані, виявлено змову на життя Олександра, причому в ній якось був замішаний Філота. В якій мірі він безпосередньо брав участь у змові — ми не знаємо. Але відомий

¹ С. І. Ковалев, Історія античного общества. Греція, Ленінград, 1937, стор. 325—327.

факт, що коли Філоту сповістили про змову, він про це не сказав Олександрові. Це кинуло на нього сильну тінь, і тому, що Філота вже давніше був відомий своїми опозиційними виступами, то Олександр вирішив використати нагоду, щоби розправитися з опозицією. Філота був відданий до військового суду, засуджений на смерть і страчений».

Невдовзі після того за наказом Олександра було вбито і старенького батька Парменіана, визначного і заслуженого полководця.

Які конкретні причини й обставини українського життя в 1901 році керували Іваном Франком при виборі якраз цієї теми до перекладу, важко сказати; але натяк на них є в «Переднім слові».

Сам Курцій виразно пише, чому Філотас не користувався повагою серед македонського війська. Передусім це був розбещений панич. Войовничу жилку він успадкував від батька, не бракувало йому й хоробрості, і як начальник кінноти він не раз відзначився в боях. Але був дуже гордовитий, з висока дивився на селян і простих солдатів і, де міг, тягнув для себе різні речі. Військо невдоволено спостерігало, що Філотас возить за собою в походи вози, повні всякого добра, а для вершників часто не хотів давати коней. Самого Олександра найбільше обурював факт, що Філотас відрікся рідної македонської мови і в розмові з земляками вживав перекладачів. Його часта опозиція проти Олександра, а потім змовчання про замах вичерпали Олександрову терпеливість.

Ті самі хиби, що їх мав Філотас, завважував І. Франко також у деяких діячів українського суспільства, особливо в Галичині. Перекладаючи старовинне оповідання, І. Франко немов застерігає слабодухих, що їх може стрінути доля, подібна до кінця Філотаса.

Для повноти наших уявлень про зацікавлення Івана Франка античністю слід згадати про переклад зробленого ним уривка з поеми Себастьяна Кльоновича «Роксоланія». (Уривок цей був надрукований в читанці для 3-го класу в 1908 р.). Твір польського письменника, крім мови, мало має спільного з античною культурою, але треба визнати, що Кльонович, описуючи столицю Західної України — Львів, у дечім наслідував античних класиків. Метою автора було: описати красу українських

земель, які польська шляхта вважала частиною Великої Польщі, і заохотити земляків, щоб жвавіше і в більшій кількості поселялися на тих землях. Іншу мету мав перекладач: показати, що і в давніх часах були в Західній Україні прекрасні околиці і що це визнавали чужі люди, між ними і Кльонович, сам родом з корінної Польщі.

У 1909 році в серії «Універсальної бібліотеки» була опублікована в перекладі І. Франка одна з найкращих перлин світової літератури «Амур і Псіхея» Апулея. «Амор і Псіхе, міфологічне оповідання, переклав І. Франко з латинської мови». Універсальна бібліотека, Львів, без року. Відозва до читачів на обкладинці позначена 1909 роком.

Між іншим, Іван Франко не згадує ніде в передмові, що твір спочатку перекладав його син Андрій, що той переклад батько пробував виправляти, але потім покинув це робити і вже далі диктував свій власний переклад, який і був виданий друком. Це свідчить про високу вимогливість І. Франка до перекладів. Його не міг задовольнити дилетантський підхід до справи.

Переклад Івана Франка загалом зроблений вдало, хоч мова місцями архаїзована і подекуди відчувається стиль фольклору або галицьке забарвлення. В ряді місць вжито вульгарні вислови для передачі латинського «адультеріум». (Принагідно слід зауважити, що цих вульгарних висловів в перекладі Андрія не було).

В четвертій книзі «Літературно-наукового вісника» за 1910 рік надруковано уривок з поеми «Мелеагер».

Що спонукало І. Франка взятися до героїчного епосу в гексаметрах і чому він не докінчив його — важко сказати. Може, читачі сприйняли його надто холодно, або друзі в приватних розмовах висловили критичні зауваження, і це знеохотило автора. А почав він обробляти популярну тему про Мелеагра і Аталанту, сповнений настійного бажання збагатити українську літературу, щоб вона не виглядала надто бідною в порівнянні з іншими літературами.

Як бачимо, І. Франко багато перекладав античних авторів (слід згадати ще новознайдену сцену з комедії Менандра (1911 рік), «Симпозіон» Платона (1912 рік),

уривки з «Історії Геродота» (1912 рік), окремі твори Алкея і Сафо (1913 рік).

Сафона дякує Музам, що своїм даром допомогли їй здобути почесність між людьми (ур. 10), вона радіє, що її спів справляє втіху її милим товаришкам (ур. 11).

У зв'язку з розлукою з приятельською бривнять у деяких уривках поезій Сафони песимістичні нотки.

Рецензії на переклади І. Франка з античних літератур, як правило, не появлялися. Перекладам взагалі не приділяли потрібної уваги; часто оригінальні твори непересічної вартості не могли дочекатися гідної оцінки. Мало було на Україні античних філологів, сильніших від І. Франка, а як, може, хто й був, то не знав добре україністики або не володів пером рецензента. Слід зауважити, що будь-хто до критики братися не міг, бо боявся реплік з боку Івана Франка, знаючи, що доктор-перекладач мав гостре перо, ще й до того заправлене їдкою іронією. Так, зокрема, наразилися на прилюдний сміх рецензенти, що згадали «Лиса Микиту». Щоправда, було кілька рецензій, але це скоріше звичайні бібліографічні замітки з короткими висновками з передмов до перекладів або з іще коротшими похвалами. В зміст творів і в техніку перекладу не вникали, мови не розглядали.

Про вартість і значення античної культури Іван Франко пише широко і цікаво в своїй праці «Середні віки і їх поет» («Літературно-науковий вісник», 1907 р.), що як відбитка вийшла в Києві у 1913 році під заголовком «Данте Аліг'єрі», характеристика середніх віків, жите поета і вибір із його поезії, Київ, 1913, малої 8-ки, стор. VII—246.

У вступі автор використав передусім книжку віденського ученого Карла Федерна «Dante»¹, 1899, але «окрім деяких цитатів я не перекладав із неї дословно нічого і в своїм представленню користувався також деякими іншими джерелами».

Ремінісценції із студій над античною культурою зустрічаємо в численних творах І. Франка, вони розсіпані

¹ Лейпціг, Берлін і Відень в серії, Поети і малярі, вид. Людвіга Льюгара, том III.

не лише в його наукових, але і літературних роботах. Так, одна збірка поезій має чисто латинський заголовок «Semper tiro» (1906 р.), окремі вірші: «Semper idem», «Vivere memento!», рефрен, 1884 р. Серед поезій 80-х років є дві з латинськими титулами: «Ex nihilo» (Сповідь атеїста), і «Pontifex Maximus», переклад вірша Дранмора про римського папу. Але ж визбирати античні окрушини в велетенській спадщині визначного гуманіста і дослідити впливи не є метою нинішньої статті.

В листах Івана Франка трапляється дуже багато не тільки діалектних, але й іншомовних слів. Щоправда, філологи з давен-давна люблять користуватися чужими словами і час від часу вміщують в речення якусь модну іншомовну фразу або крилате словечко.

Латинські слова й вислови в мові західних українців сягають давніх часів. Колись школи були латинські, особливо духовні і вищі: колегії університетські. Іван Франко вчився в класичній гімназії і в університеті записався на класичну філологію, та й взагалі українська молодь в ті часи ходила переважно до класичних гімназій, де латинській мові відводилося більше годин, ніж рідній. Очевидно, не всі гімназисти мали хист до філології, але при високих вимогах до латині — предмета, всі вони за вісім років навчання сяк-так опановували латинську мову, і можна сказати, що знання тієї мови серед галицької інтелігенції було загальне і всім зрозумілі були латинські слова, вислови і сентенції.

Подам ще кілька конкретних випадків впливу античних літератур на творчість Івана Франка; на деякі з них звернули мою увагу інші дослідники. Дехто додає безпосередній вплив Езопа у славнім епізоді в «Лисі Микиті» про Лиса і Вовка в криниці. У Езопа замість вовка виступає козел, по спині якого Лисиця вилазить наверх із студні, а дурня лишає в западні, ще й при відході дає йому поради. Відгомін Софоклового «Едіпа-царя» відчувають деякі вчені¹ в «Основах суспільності» (1894—1895 рр.), мені ж він якось не впав в око. В притчі «Господар і вуж» із «Semper tiro» відкрито виразну паралель до байки Езопа під тим самим заголовком «Георгос кай офіс», тільки грецька байка дуже коротка. Навіть у

---

¹ Між іншим, Мушак Юрій, доцент Львівського університету від класичної філології.

«Мойсею» в притчі про дерева досліджено не тільки вплив подібного змістом оповідання з «Книги суддів», про який-то вплив у передмові до другого видання згадує сам автор, але й паралель до байки Езопа.

Безпосередньо з античних переказів¹, а саме двірських пліток, почерпнуто зміст «Притчі про красу» в збірці «Мій Ізмарагд» (про Арістотеля, який піддався принадам двірської красуні Аглаї).

Своїх перекладів з античних літератур Іван Франко за життя встиг видати тільки малу частину. Значно більше праць досі лежать в рукописах, в архіві. Поділити їх можна, залежно від часу і способу написання, на три групи: 1. Юнацькі переклади і переспіви, проби пера, сьогодні перестарілі (1—45). 2. Переклади і оригінальні твори зрілого віку, писані ще здоровою рукою або руками секретарів, майже літературною мовою і правописом, близьким до сучасного (6—9). 3. Переклади і переспіви похилого віку, писані до весни 1913 р. рукою сина Андрія, потім інших секретарів і самим автором (10—20). Помітні два моменти: 1) в ранішніх автографах почерк менш виразний (найгірший у Феокриті), в пізніших письмо зовсім чітке; 2) в 1912—1914 роках написано було значно менше, ніж безпосередньо перед смертю в 1915 і 1916 роках до кінця лютого. Тоді повстали дві великі збірки «Старе золото» і «Аб урбе кондіта».

Важко сказати, що в кожному окремому випадку спонукало письменника вибирати для перекладу той чи інший античний твір. Очевидно, при всякій літературній праці домінуючим для І. Франка було бажання збагатити українське письменство цінними творами, оригінальними і перекладними. Зв'язок із життям був такий, що І. Франко, написавши замолоду багато геніальних творів, утомився і на старість відпочивав при перекладах. «Аб урбе condita» — Історія Риму в двох томах² — була, мабуть, данина спогадам з шкільних часів, коли Івась описав віршами як шкільну задачу — початкову історію Риму. Про інші твори цього сказати не можна. Особливо неясно, як зародилася попередня збірка «Ста-

¹ Проф. Білецький О. І. висловив здогадку, що тема притчі зачерпнена із середньовічних фавльо.

² Римованими віршами, з різних авторів, особливо з Діонісія з Галікарнасу.

ре золото», де є твори маловідомих авторів на різні теми, часом далекі від життя, про Ероса та інші міфологічні постаті, і ще до того перекладені не з оригіналу, не з грецької мови. На деяких перекладах некорисно відбилася надто велика поспішність: кострубатий вірш, тут і там незвичний наголос, важливі слова залишені без усякого наголосу, а, навпаки, під наголосом стоять малозначні, службові слова, є гекзаметр «гіперметер» із зайвою (сьомою) стопою, є і слова паразитарні або — що гірше — написані так, що їх майже неможливо читати. Рукою Андрія були писані під диктант два такі гарні твори: «Бенкет» Плутарха і «Теогонія» Гесіода, що аж дивно, чому І. Франко не надрукував їх за життя.

Окремої згадки заслуговує оригінальний твір, не датований, що зачинається словом «Рим». Це драматична поема, очевидно, не закінчена, а з двома тематичними лініями, які автор повинен був пов'язати між собою, звести в одне русло і об'єднати біля головного героя. Про незакінченість поеми теж свідчить відсутність заголовка, бо автор, пишучи початок, не знав точно, в яку форму виллється цілість і який титул найкраще відповідатиме змістові.

В архіві І. Франка збереглися також не його переклади: переклад так званої «Гіпотези» (передмови чи конспекту) до «Лицарів» Арістофана, «Аянт» Софокла і «Гіпполіт» Евріпіда, всі, до речі, написані сином Тарасом.

Висновки

Кінчаючи гімназію, І. Франко ще не знав, яку дисципліну вибере собі в університеті: філологію чи соціологію; з обох цих ділянок знання він мав чималу бібліотеку. Зрештою, як відомо, записався на відділ класичної філології.

Надзвичайно нудне читання лекцій швидко знеохотило його до класичної філології.

Перший арешт переконав Франка, що його учительська кар'єра пропала.

Присвятивши себе професії журналіста, Франко все ж не залишає філологічних студій. Він виправляє переклади античних авторів, зроблені ним ще під час навчання в гімназії.

Для шкільного підручника перекладає поезії грецьких і римських класиків.

Готує до друку праці інших перекладачів (Шухевича).

Пише рецензії на переспіви і переклади класичних творів, відгуки.

Друкує переклад «Едіпа-царя»; пізніше дає зразковий переклад «Симпозіона» Платона з передмовою і важливими змінами.

Перекладаючи «Філотаса» Курція Руфа, зазначає в передмові, що цей твір має актуальне значення для галицьких відносин.

Слідкує за новинами класичної філології, відгукується на знахідку «Афінської Політеї» і «Третейського суду» Менандра, даючи в перекладі власний заголовок «Право дитини».

Антична спадщина залишила численні сліди в художній і науковій творчості Івана Франка, а також у його листуванні.

Під кінець життя І. Франко з замилюванням віддається праці над перекладами, як, наприклад, «Бенкет сімох мудреців» Плутарха, грецької антології «Старе золото», і вже буквально в останні місяці життя пише напіворигінальну віршовану хроніку Рима.

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ІВАНА ФРАНКА

Небіжка Австрія славилася цісарськими кіньми і свинською конституцією; шанувати простих людей, до того ж ще й не німців, ніхто й не думав. Моцарствова Польща, що сягала від Балтики по річку Збруч, мала великопанські манери для своїх і ціпами «перевиховувала» українських селян. Івана Франка, хоч він жив за австро-угорської монархії, засуджували польські суди, і польські старости не допустили його ні до сейму, ні до парламенту. Український трудовий народ і за цісарської Австрії, і за панської Польщі був безправний.

Над цим думав Іван Франко, син селянина і коваля. Він набідувався змалку і добре придивився до життя селян і робітників в капіталістичній державі. Передусім завважив він велику несправедливість і нерівність маєтку: один поміщик в селі має стільки поля, скільки всі селяни разом узяті; поміщик має ліси і пасовиська, а селяни тиснуться на вузьких нивках; дідич мешкає вигідно в дворі, а мужики в тісних і нерідко курних халупах; пан живе в достатках, а трудівники працюють гірко «в поті чола», ледве на життя можуть заробити, ходять у лахмітті, голодують на переднівку. Буржуазна держава знала лише податки з селян стягати і рекрутів брати, а про потреби людей не турбувалася, навіть не дбала про те, щоб кожний мав працю. Школа в селі була маленька, а корчма (часто й дві) величезна. Лікарі були тільки по містах, і як приходила холера чи інша зараза, то люди по селах мерли, як мухи. В інших країнах, хоч би й в Австрії, люди з села бодай могли рятуватися заробітками. В Галичині навіть промисловості

не було. Існували, щоправда, солярні і тартаки, себто лісопилні заводи, але туди робітників потрібно було мало. Коли ж у Бориславі й околиці в 60-х роках минулого століття почали більше добувати «кип'ячки» і воску і туди потяглися люди тисячами, то цей промисел для багатьох замість допомоги став тяжким нещастям. Сміявся Борислав і розкошував, але тільки панський. Багатіли спекулянти, а бідні люди, ріпники, крутили корбами і млинкували повітря в закопи (шахти), лізли в вузькі ями, справжні гроби, і гинули від обвалів, задушливих газів, вмирали затоплені водою, від обірваного каната, від удару відром по голові. Про часті нещастя й жахливі злочини в Бориславі широко оповідали по селах, були там при «шибах» на роботі найближчі земляки Франка з його рідних Нагуевичів, навіть його вітчим Гринь Гаврилик працював там деякий час.

Зацікавлений оповіданнями, Франко і сам часто їздив до галицького «пекла», як звали Борислав, особисто випробував шахтарську працю, розмовляв з робітниками, пізнавав їх життя, де міг радив, застерігав, освідомлював. В понад 20-ти творах свого бориславського циклу Іван Франко описує Борислав, з болем у серці розповідає, як дико експлуатують капіталісти ямарів. Виразно говорить, що робітники, борючись наодинці, самопас, нічого не доб'ються. З язвою капіталу треба боротися спільними силами. Бориславські «побратими» показали, як треба починати організацію, як підготувати страйк. Могли ж колись наші люди, йдучи дружно, громадою, оборонитися від монголів, як це дуже гарно описано в повісті «Захар Беркут». Виступаючи, як один суцільний гурт, наші предки колись звели нанівець «панські жарти», але скасування панщини або як на сході звали, «кріпацтва», було тільки «великим шумом» і не принесло нашим людям справжньої користі, бо неграмотні і неорганізовані люди навіть самої конституції не вміли використати. Такий стан боляче відчували щирі друзі працюючого люду, передусім Іван Франко і його однодумці.

Стаючи до благородної праці в ім'я прогресу, революціонери, мов ті каменярі, лупали скалу народної темноти і будували шосейні дороги для майбутнього. Вогнистим словом закликав Франко земляків до організації, інтелігенцію заохочував до служіння народові, щоб і

чулася, і була «другом громади». Франко бив у «дзвін» на сполох, щоб рятувати знедолених і дати їм у руки «молот» освіти і знання.

Гнобителям ненависний був Іван Франко і його однодумці. Пани хотіли його приборкати, кидаючи неодноразово в тюрму, фальсифікуючи подачу голосів, коли виставлялася кандидатура Франка, не допускаючи його до викладання в університеті. Але нічим не могли вони вбити волі Франка до боротьби. Він лишався незламним, разом з товаришами робив велику справу підготовки визволення. Він ніколи не був наодинці, навіть в найтяжчі часи, коли його переслідували і не пускали нікуди,— він у зв'язках з народом, що породив його, знаходив нову силу.

В 1905 році в Росії прогуркотів перший революційний грім. Іван Франко відгукнувся на цю видатну подію величною поемою «Мойсей».

Велика Жовтнева соціалістична революція почала нову еру в історії людства, пробила кріпость капіталізму.

Пролетаріат, захопивши владу в свої руки, поміг селянству прогнати поміщиків і одержати землю. Фабрики і заводи стали всенародною власністю. Люди з запалом, керовані Комуністичною партією, перемагаючи розруху й інтервенцію, взялися будувати новий, соціалістичний лад. Галичині прийшлося довше ждати на визволення і об'єднання. Тільки в 1939 році західноукраїнські землі об'єдналися із східними в одну УРСР і стали невід'ємною частиною могутнього Радянського Союзу.

Аж тоді на весь зріст була оцінена і вшанована велична постать Івана Франка, легендарного каменяра, невтомного борця за поступ і щастя трудящих. З Франком почав знайомитися всесоюзний читач, а нині його знають і шанують у всьому світі.

Найважливіші його твори були багато разів видавані масовими тиражами, мільйонами екземплярів, художні речі були ілюстровані. З'явилися добірні переклади на російську мову, потім на мови народів Радянського Союзу.

На 1 жовтня 1955 року твори Івана Франка видані в Радянському Союзі двадцять одною мовами, число видань — 526, загальний тираж — 9 581 000 примірників. Ясна річ, що видано найбільше мовою оригіналу, себто

Надгробний пам'ятник І. Франкові
на Личаківському кладовищі у м. Львові. *Фото.*

українською: 408 збірок в шість мільйонів чотиреста шістдесят дві тисячі екземплярів. На другому місці йдуть переклади на російську мову — 70 видань, 2 274 000 екземплярів. 15 мовами інших народів нашого Союзу видано 31 збірку в 168 000 примірників. Видано також у нас чотирма іноземними мовами 17 збірок — 77 000 екземплярів. Про кількість видань в країнах народної демократії, а також в капіталістичних країнах точних відомостей немає.

Вибрані твори Івана Франка (п'ятитомник) вийшли російською мовою тридцятитисячним тиражем, і все ж таки рецензенти визнають, що тираж цей явно недостатній. Академія наук УРСР завершила випуск 20-томного видання «Вибраних творів» Івана Франка з перевіренным текстом і ґрунтовними примітками.

Ясна річ, що цифри видань раз у раз змінюються. Франка знають і люблять також у країнах народної демократії, перекладають його твори масово. Навіть в капіталістичних країнах з'являються переклади геніальних писань народного трибуна. Вище я назвав цифри видань за Радянської влади. Вони величезні, і як вони красномовно свідчать про любов народу до поета-революціонера, про пошану до нього, ще раз говорять про те, в яких тяжких умовах йому доводилось жити, працювати і боротися.

Цифри видань творів. За життя Івана Франка біля 4000 номерів вийшло загальним тиражем щось понад 100 000 екз., а найкраща повість «Борислав сміється» навіть не була передрукована з журналу «Світ», не була випущена окремою книгою.

Як же багато змінилося з того часу! Перейменовано на Івано-Франківськ місто Станіслав. Нагуевичі, рідне село письменника, що знаходиться на відстані 16 кілометрів від Дрогобича, теж перейменоване на Іван Франко. Замість вузьких нивок пишається там тепер колгосп імені Івана Франка. В селі побудовано велику школу, поставлено пам'ятник Івану Франкові. На місці, де він родився, є пам'ятна таблиця, а в найбільшому будинку села розташовано музей Івана Франка. Експозиція музею до ювілею 100-річчя з дня народження геніального поета значно поширена.

Меморіальний музей Івана Франка у Львові міститься по вулиці Івана Франка в будинку № 154. Цей буди-

нок будував сам письменник і його сім'я. Експозиція цього музею теж буде перебудована і буде виданий великим тиражем «Путівник по музею» з численними ілюстраціями. В львівському музеї є 8 кімнат з експонатами.

На його зразок, очевидно, з деякими змінами, був побудований і влаштований музей Івана Франка в Канаді за матеріалами, надісланими з Радянської України, подарованими заокеанським землякам.

Іменем Івана Франка названо багато вулиць, театрів, колгоспів, підприємств.

Вулиця Івана Франка у Львові, одна з найдовших і найкращих, постала з чотирьох колишніх коротших вулиць.

В столицю України перевезено в 1949 р. зі Львова особисту бібліотеку Івана Франка. В ній є за каталогом 6036 книг, ними користуються сотні дослідників.

Тут же зберігається в Рукописному відділі неоціненої вартості архів Івана Франка і архіви інших українських письменників.

Твори Івана Франка віршові і прозові друкуються у всіх шкільних підручниках по літературі у всьому Радянському Союзі, в оригіналі і в перекладах. Молодь вивчає життя і пісні великого демократа-революціонера. Художники малюють його портрети, скульптори різьблять його статуї.

До сторічного ювілею готується художній кінофільм про життя і діла великого Каменяра. Ще до війни, в 1940 році, готувався монументальний фільм на основі повісті «Борислав сміється», але в зв'язку з війною робота над ним була припинена. Добре було б зафільмувати повість «Захар Беркут», якою захоплюється читач. До речі, здається, є й сценарій, написаний кілька років тому і схвалений знавцями.

Перед університетом Івана Франка у Львові намічено поставити великий пам'ятник з фігурами і балюстрадами. Яка іронія долі! Ті люди, що не допустили Івана Франка до викладання в університеті, всі пропали і нема про них доброї згадки, а університет носить прізвисько недопущеного до викладання доктора філософії і сам він у бронзі вестиме університет, чого не зміг зробити за життя.

Особливим виявом пошани до великого письменника

і вченого є численні дисертації, в яких висвітлюються цікаві моменти його творчості, окремі питання і проблеми, зв'язки з іншими письменниками. У Львові з'являються видавані університетом збірники «Іван Франко», де друкують статті визначні франкознавці і дослідники. Після війни вийшло вже чотири таких збірники.

Такої пошани удостоївся в Радянському Союзі майстер художнього слова, велетень науки, натхненний борець за права і щастя трудящих, вірний син свого народу, незабутній Іван Франко.

О П О В І Д А Н Н Я

В ЛОЛИНІ

— Знаєш, Славку, що? — запитав випускник Мирон свого молодшого товариша, якому давав консультації.

— Та звідки я можу знати? — відповів збентежений запитанням, трохи зарозумілий попович.

— Цих вакацій поїду до тебе на село, маю запрошення твого тата. Я ще не був в Лолині, хочу знати всю Бойківщину. Мушу всю її своїми ногами переміряти, — поділився з ним своєю радістю Мирон. Славко вже знав, що його батько запросив Мирона, бо писав про нього батькові багато хорошого.

— А сестру мою знаєш? — запитав Славко, ніби між іншим, щоб розбудити цікавість свого репетитора.

— Як представиш, буду знати, — відказав спокійно Мирон.

— Але як будемо бавитися в Лолині! — підскакував зраділий Славко. — Я всі закутини села знаю. І ліси у нас довкола прекрасні, і повітря яке здорове! Квіти пахнуть на лугах, а від сіна чисто сп'яніти можна. І гостини у нас будуть! — не вгавав Славко, вчепившись за улюблену тему.

Закінчивши курс, обидва гімназисти невдовзі зібралися, взяли рюкзаки на плечі і гайда на поїзд. Минули Болехів і ще кілька менших станцій і зійшли з поїзда на станції Долина. За вокзальним будинком їх уже чекав старомодний фіакр з халабудою на випадок дощу. Фірман справив упряж на конях, і прибулі поїхали в гори. Пролетіли Вигоду і Максимівку, бідні верховинські села, де малі халупки, розкидані над потоками і по горбах, заховалися в вишневих і слив'яних садках. Зустрі-

чали жителів цих сіл, убогих бідаків. Одяги нужденні, часто рвані, люди всі босі, обличчя переважно худі і бліді, багато зустрічних кашляло.

— Така чудова природа, а народ так гірко бідує,— промовив Мирон, коли минали поле з посадженою на ньому картоплею. Всюди видно було позгинані спини тих, що сапали, де-не-де чути було сумний спів.

— Народ лінивий і безпорадний,— сказав Славко те, що не раз чув з розмов між попами,— або земля вже не годна стільки ротів нагодувати.

— А панські роти добре годує! — докинув Мирон іронічно.

Між цими гірськими селами Лолин був, як перлина, вирізнявся красою краєвидів, величчю лісів. І селянські хатки були ніби більші і якісь охайніші. Коло церкви на горбку пишався серед квітників парохіяльний будинок, за ним позаду зелений садок.

Фіакр зупинився біля ганку. З вікон визирали жіночі обличчя. Потім показався й чоловік.

Родина попа Рошкевича була досить культурна, батько і мати з панськими манерами, дочки красуні й елегантно вдягнені. Мирон, у чоботах і в дуже дешевім одягу, сам рудавий, несмілий і до гостей непривичний, виглядав не дуже добре. Його шкільна мудрість тут взагалі не була придатною.

Під час обіду, поївши першу страву, Мирон встав з-за столу і почав ходити по кімнаті, на велике здивування хазяїв. Потім схаменувся і сів. Ледве закінчивши обідати, весь червоний від сорому, він негайно пішов із Славком оглядати село.

Літній селянин, їдучи возом, зачепив люшнею Славка.

— Ти як їдеш? — визвірився на мужика «панич». — Чому не вважаєш? Чому сліпаки не протреш?

Селянин перепрошував і згинався в поклони. Коли віз поторохтів далі, Мирон спитав свого супутника:

— І за що ти вилаяв селянина? Він же нітрохи не був винен! Чи тут у вас така мода говорити до всіх селян на «ти».

— Такий звичай усюди в Галичині. Інакше не можна,— буркнув ображено Славко.

— Ох, ти дуже помиляєшся! — скипів Мирон.— Попробував би ти в моїм селі старшим людям тикати. Зараз почув би ти таке, що в п'ятах тобі стало б

холодно. Та й у Косівщині люди заставили б шанувати їх вік.

Славко не відповів нічого. Вони мовчки пішли далі. Заходили до деяких хат, що були гарніші. Мирон завважив, що Славка тягло туди, де були гарні дівчата. А його, Мирона, тягло якраз до найбідніших хат.

— Нічого там нема цікавого, у тих бідняків,— казав Славко, кривлячи ніс,— а хвороби всякої легко набратися можна.

— А чи ти знаєш, що тих бідняків далеко більше, ніж багачів? Вони є підстава народу, і без їх освіти вся наша культура зависне в повітрі,— ніби в школі на уроці, відказував Мирон.

Славко здвигнув плечима, явно неперекоаний.

Після вечері Мирон зустрівся з дочкою хазяїна Олею. Вибралися обоє у ліс, на прогулянку. Лолин — оточений вінком гір, вкритих чудовими лісами. Верховіттям шуміли старезні ялиці, стежка крутилася між дебелими стовбурами, часом перегнилий велетень перетинав стежку. На дні глибоких яруг, що грізно чорніли, журчав потічок, з берега часто не видний. Приємно було з лісового сумерку вийти на залиту сонцем поляну, вдихати на повні легені пахощі трав і квітів, пошукати грибів під впалими на землю голками смерічок, серед моху...

Ольга випадково знайшла два гриби в парі, що виростили із спільного кореня.

— Пане Мирон, чи правда це, що як двоє знайдуть гриби в парі, то й самі будуть в парі і житимуть щасливо? — сказала вона ніби між іншим.

— Щастя не лежить при стежці, за нього треба боротися,— відповів Мирон філософічно.

Далі йшли близько одне одного. Оля глибоко в ліс не заходила, а найближчі стежечки знала добре і їх найохотніше держалася. Коли посутеніло, проходжувалися лугами.

— Знаєте, Мирон, ви поступили при обіді нетактовно. Хто ж встає від столу серед страв? — запитала чемно, але так, мовби хотіла повчати.

— Перепрошую, я тепер сам бачу свій промах,— виправдувався Мирон.— Але де я мав навчитися доброго тону? Я це, одначе, виправлю. Навіть завтра.

Другого дня ввечері Мирон прийшов у столову з книжкою. Коли з'їли кашу з кислим молоком, домашні поцікавилися, що саме читає український студент перед випуском.

— Дуже гарна книжка,— сказав Мирон з повагою.— Мені позичив її один знайомий. «Что делать?» Чернишевського.

Присутні знали російську мову і попросили прочитати їм з книжки найцікавіші місця. Мирон читав довго, вимовляючи слова дещо по-українськи. Кожному припало до вподоби. Книжка викликала пожвавлений обмін думок, але мало хто вірив, чи можна в Галичині здійснити мрії і сни Вірочки і її великодушні почини.

— Пане Мирон,— запитав піп з великою обережністю,— ви задумалися над тим, чи ті фантазії Чернишевського згідні з християнською релігією?

— Досі я не думав,— відповів Мирон переконливо,— але гадаю, що не суперечать.

— Пане вчений, а скажіть ви, на милість божу,— продовжував господар свій суворий допит,— чим соціалізм буде корисливий для духовенства, або, як ви зволите висловлюватися, для попів?

— Передусім духовні стануть незалежні від церковної влади,— пояснив Мирон, згідно з прочитаним і згідно з власним переконанням.

— А будуть здані на ласку селян та інших парохіян? Чи так? — докинув піп ущипливо. — Дякую за таку зміну,— докінчив з достоїнством і при тім з надзвичайною чемністю. Ще більше попсувати настрої мусила попада.

— Миронцю, ще одно скажіть: при соціалізмі хто буде варити, прати і дітей няньчити? — питала улесливо, а при тім дуже хитро.

— Знайдуться знавці, охочі,— відповів Мирон коротко і тоном, що виключав дальшу дискусію в цій справі.

— Панство, ви навіть не сподіваєтеся, як швидко прийде той новий лад! — сказав Мирон з ентузіазмом.

— Дивіться, аби ви його дочекалися! — як чотири гроші до копійки, додав один із присутніх.

В розмовах з Ольгою Мирон уникав любовного пустомельства, але не вберігся, щоб тут і там не похизуватися начитаністю і розумом, не притаманним для його віку. Делікатно висловлював думку, зовсім не прийнятну

в цих колах, що інтелігенція повинна служити народові, а не старшувати над ним.

— Але чого ви так цікавитеся життям бідних селян? Мені розповідав про це Славко. Адже ж ви самі хіба не з халупників і не з батраків? — допитувалася Ольга.

— Я дома досить надивився на життя бідноти, знаю й багатців. Моє серце належить біднякам, і їм хочу все життя моє допомагати — і селянам, і робітникам.

* * *

Мирон і Славко дуже добре провели канікули, кожен на свій спосіб. Мирон ходив між селян, придивлявся, радив, повчав. Славка тягло більше до дівчат. Спільно зробили кілька прогулянок в гори. Ольга нерадо вибиралася в ці далекі подорожі.

— Мені ноги болять далеко йти. І пощо такий світ гнати? І що там на вершку гори цікавого побачу? Я маю дома інтереснішу роботу, — говорила вона.

Славко почував себе вдома, мов у раю, а Мирон нудився і тікав спати. Вечорами з радістю писав. З Олею ходив залюбки, розмовляли задушевно.

* * *

Одного разу батюшка Михайло запросив Мирона до своєї канцелярії, щоб у чотири ока поговорити про свого багатонадійного сінка, улюбленця матері. З перших слів пароха Мирон зміркував, що говорити треба високополітично, з розмислом, вдягаючи думки в добірну літературну форму. Після кількох малозначних фраз господар дому обережно приступив до головної справи.

— Пане Мирон, як же там мій Славко, вчиться трохи чи лиш джмелів збиває?

Мирон подумав дещо, хоч це було зовсім непотрібно, та все ж надавало словам більшого значення, а промовцеві поваги.

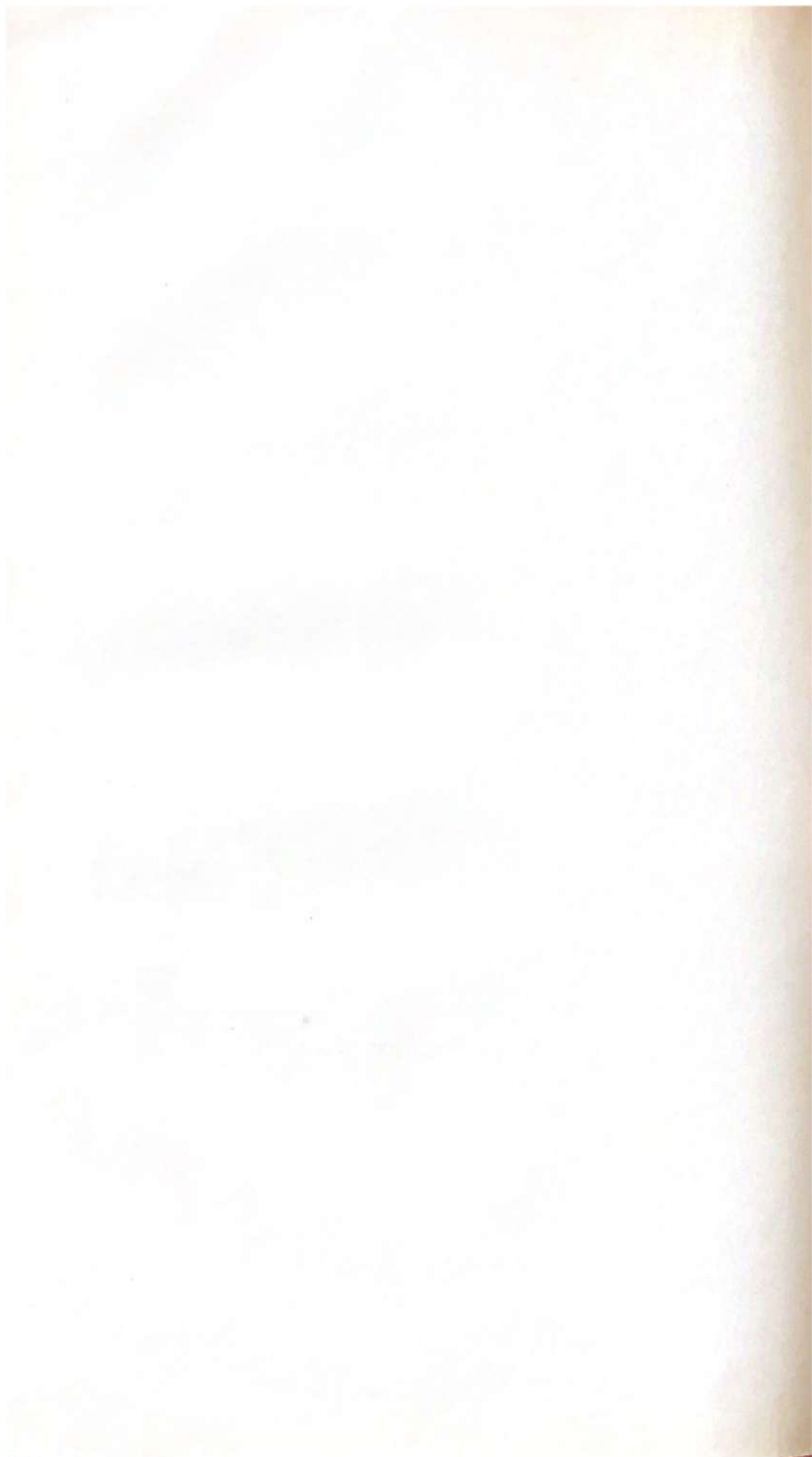
— До найсильніших учнів Ярослав не належить, але не обов'язково вчитися з відзначенням, — сказав він.

— Свідоцтво він привіз, оцінки знаю, але чи дасть він собі раду в житті? — стурбовано спитав господар.

— В товаристві («Таких, як сам», — подумав Мирон) він не оскандалиться, за словом у кишеню не полізе (лаючи селянина), великої похвали заслуговує його смі-

Ольга Рошкевич. Фото.

ливість (до дівчат), і гадаю добре житиме (попом, коли його щось лихе не з'їсть).

Батько не був психологом, думок Мирона навіть не старався збагнути, задовольнився сказаним, а будучи в добрім настрою, винагородив грішми репетитора за його цілорічний труд.

Коли Мирон виходив з канцелярії, зачепила його попадя.

— Ви, Миронцю, на який факультет хочете записатися? — допитувала ніби байдуже і мимохідь.

— Я про це ще не думав, маю ще рік часу, але найбільше тягне мене записатися на філософію, — відповів він.

— А я думала, що на теологію! — сказала матушка голосом, повним розчарування. — Не знаю, чи піде Ольга за філософа. Ви вже говорили з нею?

Мирон зніяковів при цих словах.

До кінця канікул він так і не поговорив з дівчиною.

— Прощай, Олю! — сказав Мирон під час від'їзду.

— Прощай, Івасю! — промовила Ольга з прихованим зворушенням в голосі.

І розійшлися. Не судилося їм бути в парі, але кохання жевріло ще довго і мало драматичний кінець.

НЕСПОКІЙНА МОЛОДІСТЬ

1. Розгін

Кожна доросла людина була колись молодою. Молодість має свої права і відхилення, добрі сторони і хиби, котрі інколи видаються непростимими старшим, які вже встигли забути свої молодечі роки і вимагають від юнаків прикмет, яких вони самі замолоду не мали.

Молодість не проходить без кохання. Для поетів, у стилі Гейне, любов є першорядним джерелом особливого екстазу, званого натхненням. Деяких юнаків Амур окрилює, інших придавлює, ще інших ранить, часом зламає і навіть погубить.

І молодого Мирона не минула любовна принада. Ця недуга захопила його в найвищому класі середньої школи, якраз перед випуском. Тоді Мирон запустив буйну чуприну, справив собі фантастичний галстук, часто замислювався, пишався напущеним смутком.

На шкільній парті сидів неспокійно, на уроках не слухав, що говорив учитель, все писав якісь вірші або переклади, іноді й листи. Рідко викликуваний учителями, відповідав непогано, хоч далеко не відмінно. Товаришам при розмовах давав сумбурні, дивовижні відповіді.

В листі до коханої Ольги писав:

«Можете запитати Вашого брата, як я не раз ходжу майже одурілий, сам не знаю, як це діється, але мої дорогі панове колеги не раз кидають ласкаво завваги, що я вже став цілковитим дурнем...».

— Кулію чи кулею? — раптом на уроці запитав Мирона шепотом товариш, шкрябаючи якогось листа.

— Пиши, як тобі краще виходить! — не подумавши, буркнув Мирон і дав юридичне пояснення: — Убитому байдуже, чим він був убитий.

Під час шкільної перерви товариш запитав Мирона:

— Коли був Віденський конгрес?

— Коли з'їхалися потрібні делегати і зібрався кворум.

— А чи була селянська революція в західній Галичині в 1846 році? — поставив Миронові запитання один учень, що не відзначався особливим розумом.

— Не було! — кинув Мирон коротко.

— Та як же ні? — з жахом перепитав поміщицький синок і додав: — Мазури панів різали!

— Але без злого заміру, — на диво спокійно пояснив Мирон і продовжував, — тільки для показу, як би вони боролися за панську Польщу, чужих панів усували, зберігаючи своїх. Місцеві люди краще знали свого поміщика і не раз підкреслювали його доброту, просячи прихожих «майстрів»: «А поволі кго рзній, бо то добри пон бел!»¹ Щоб іще нажився на цьому світі! Отож бачиш, дорогенький друже, не було нічого страшного, ані революційного: так, як би курей потрошили або рибу чистили. І для уряду ті селяни були лояльні.

— Який є логарифм синуса 45 градусів? — питав безнадійний математик.

— Подивися до таблички логарифмів! — приязно порадив Мирон.

— Чи гоґаґо це прислівник чи іменник?

— Залежить від учителя, як захоче, так і буде.

Товариші кивали головами, довідувалися про здоров'я, давали поради.

— Ти що такий ходиш, як замотиличена вівця?

— Може, ти хворий? Піди ж ти до цирулика! Хай або зуба вирве, або кров пустить!

— А може, візьми липового квіту!

— Пусте говорите, лиш «сильна з моцною» може його на ноги поставити! — радив досвідчений практик.

І всім їм разом відповідав Мирон, сентиментально зітхаючи:

— Я хворий коханням!

— Не розпачай і серцю волі не давай! Ходи до нас,

¹ А помалу його різ, бо то добрий пан був!

не бійся! Не плач, а смійся,— скромно запрошував його в гості товариш-поляк.

— А як же ти сідатимеш до іспитів? — питав товариш, сам слабо підкований.

— Сідатиму, як усі інші, за алфавітною чергою, а здаватиму, як доведеться,— відповів Мирон і додав бадьоро: — Мінерва допоможе!

І до Олі навмисно писав невпевнено:

«Матура недалеко, і я, як звичайний і дійсний, але ніяк не привілейований дурень, хоч колісь і кмітливий був, ледве її пролізу».

— Ти, як ітимеш додому, не заточуйся, щоб люди не думали, що ти чесний пиячина,— порадив товариш, тупий в науці, але гострий на язик.

І все ж, попри всякі жарти, всім було ясно, що Мирон, звичайно, вчена голова, «стратив голову» і не може позбирати думок.

2. Запізнення

Вулицями Мирон ходив блідий, і, вживаючи популярного порівняння, можна сказати, хитався, мов на полі билина під вітром.

Одного разу, переходячи вулицю, мало не попав під колеса фіакра.

— Або йди як люди, або зломи карк! — загарчав люто візник.

Іншим разом Мирон штовхнув дівчину з відрами води.

— Ти як лізеш, мано якась? — обізвалася не зовсім делікатно дівчина.

В іншому місці, біля будівництва, Мирона мало не переїхала тачка.

— Агій! — крикнув робітник, що пхав тачку,— іде, як сновида! Сліпцун якийсь і глухман! Певно, з села вихопився, темний мужик!

І цей фольклор не дав Миронові задоволення.

* * *

На квартиру, де проживав наш герой, прийшов молодший товариш Славко, у якого Мирон був репетитором.

— Не знаю, чи зможу з тобою сьогодні лекції перепитувати! Нездужаю,— промовив Мирон розбитим голосом.

— То, може, йди до ліжка! — піклувався дбайливий гість.

— Але ж гарячки не маю,— відповів Мирон.

— Ще й яку маєш! Може, не в градусах, але в поведінці, і знаю, хто тебе так підтяв!

— Хто ж би такий? — довідувався Мирон таким тоном, ніби йшлося про когось з знайомих хлопців.

— Не хто інший, як моя сестра. Але скажу тобі відразу і зовсім щиро: — Понапрасно, Ваня, ходиш, надаремно ніжки б'єш!

— Чому? — запитав Мирон сумовито.

— Не віддадуть за тебе Олі ні батько, ні мати, та й сама ледве захоче! Начитаність, і вченість, і навіть найбільша поетичність нічого не варті, якщо кавалер не має хліба і нездатний до практичного життя. Дай собі спокій з тою дурійкою, а то ще при maturі перевернешся, а слабші за тебе поздають!

Мирон важко зітхнув. На Славкове базікання не відповідав ні слова. За хвилину насилу витиснув із себе апатично:

— Витягай книжки! Буду тебе перепитувати.

Це заняття він закінчив з трудом, без запалу і без користі.

Другого дня Мирон мав неприємну розмову з хазяйкою.

— Паничу, а ви коли, прошу ласки, за квартиру заплатите? Вже другий місяць мовчите і нівроку вам! — заговорила господиня до Мирона, ніби лагідно, але приховуючи злість і гнів.

Він спершу оглянувся, ніби думав, що до когось іншого звернені ці загадкові слова, потім, подумавши, відповів дуже поважно, мов оракул.

— Іже не посідаючий, не може і не возімет права платити. Я ще вам мзду добре воздаю. Подивіться на других! Як собі постелиш, так і виспишся. Ви як мені стелите, що я ночами спати не можу? Паки і паки глаголю вам, ви одержите сугубо по заслuzі і згідно ваших потреб! Нехай пані не мислять, що перед maturою ніяких видатків не має абітуріент, яко благ і чоловіколюбєць. Амінь!

Хазяйка не змовчала і хорошим резолюціям Мирона протиставила свої пропозиції, що, на жаль, не надаються до друку.

— З такою бабою хіба солдат може вести дискусію,— відрізав нарешті Мирон і пішов геть.

* * *

Однієї погожої теплої неділі в червні Мирон думав, що без Ольги зовсім збожеволіє. Рвався до Лолина, але холодний розум зупиняв його. Мирон падав на ліжку і замислювався.

На книжки не міг дивитися, і ні до чого не тягло в науці.

Раптом майнула блискуча ідея.

«Вчора кликали мене товариші йти ловити рибу на Тисьменицю. Збираються в столярні рано. Може, ще встигну!»

І схопився, мов вітер.

Ще застав друзів. Деякі були з вудками, інші з сітьми, а решта — з голими руками. Мирона обрали командиром.

— Хлопці! Сьогодні будемо змагатися! Хто піймає найбільше риби, не на штуки, але на вагу, той дістане як премію цілий кілограм цукерок. Всі мають зложитися грішми,— запропонував він.

Товариші засміялися і весело рушили в дорогу. Ішли з криками і жартами, безжурно співали і часто без такту. На передмісті по болотяній дорозі пробиралися стежкою, гуськом по сяк-так утоптаній стежці під хатками. Побачили, що посеред дороги загруз по осі візок, навантажений брудним ганчір'ям. Худа шкапа ніяк не витягне. Обдертий погонич-еврей кричить, вйокає, грозить батогом, пхає, але нічого не вдіє.

— Ану, хлопці, роззуймося, штани підкотимо, поможемо воза на сухе витягти! — захоочував Мирон своїх товаришів.

І сам перший дав приклад. За ним пішли й інші. Швидко витягли візок з калабані і ще пхали деякий час, поки фургон міг їхати самостійно.

Візник не знав, як і дякувати чемним гімназістам і їх ватажкові.

В Тисьмениці хлопці помилися і скупалися, потім прилаштувалися ловити рибу.

Мирон ще з двома товаришами ловив рибу руками в прибережних ямах, між корінням верб. Але Миронові і тут пошкодила розгубленість, спричинена любовними помислами. Не він одержав першу премію, але свою лепту перший положив.

Після прогулянки, фізичної роботи і рибальських вправ Мирон спав дуже добре.

3. Вершина

Щоб зменшити віддаль між Лолином і Дрогобичем, потім між Лолином і Львовом — Мирон і Ольга весь час листувалися, явно і тайно, нормальним письмом і конспіративно, за допомогою лимонного соку.

Щоб на людях без сорому закохані могли обійматися, вже в сивій давнині Купідон винайшов танці. Цю форму Оля опанувала давно і непогано. А Мирон відстав від неї на все життя, навіть умовлянь коханої дівчини не послухав. Хоч як уклінно просила — так і не навчився танцювального мистецтва.

В листі від 1878 р. Оля називає Мирона «дерев'яним кавалером» і радить, як має він тієї хиби позбутися:

«А бо й є! Пане добродію, навчіться сеї зими добре танцювати, бо я приїду до Львова на бал, тож аби Ви зміли. І ангажую Вас до першого кадрили, як не буде там Вашої богданки»¹.

* * *

Найважливіші події з життя, свої думки, рефлексії, спогади, плани і сумніви Мирон із точністю хроніста клав на папір, надавав їм форму листа і адресував до Ольги в Лолин або Іваниківку.

Спочатку переписувався з нею по-німецьки і на «Ви, Пані». По-німецьки писав стилістично досконалі, немов домашні вправи, з дидактичною метою, щоб Ольга навчилася краще німецької мови. Отож у цих листах описові частини були переплетені запитами і вигуками, красувалися там всякого типу речення: часові, причинові, умовні, наслідкові. Під невинною формою граматично-стилістичних вправ приховувалася любовна ідея: як би

¹ Богданка — любя дівчина, дама серця, наречена, суджена.

зблизитися з коханою. Адресатка також не заперечувала проти цього, навіть більше, ставила це як головну мету кореспонденції. Філософські й ідеологічні справи її менше цікавили, так само численні запитання вважала чисто риторичними і залишала без відповіді, а біла в одну точку, як би найшвидше бути їм разом.

З цієї причини листи Ольги були менші розміром, слабші з погляду стилістики, убогі змістом, а все ж повні чарів простоти, щирості і наївності.

Якби хто спостерігав збоку, то йому здавалося би, що молодята, які переписуються між собою, скидаються на рибалок. Але не можна було взнати: хто на кого закидає вудку: чи міський молодець на сільську пастушку, чи вона полює на незламного рицаря, який, начитавшись книг і пізнавши життя, прагне боротьби.

* * *

Вони хотіли переконати одне одного — Мирон про потребу служити народові і виступити на прохання із соціальним лихом, красуня про конечність спільного життя, яке ставила умовиною, без котрої не можна...

І були щасливі. Але радість не буває суцільною і не триває довго. На Мирона звалилася біда. Мати Ольги заборонила дочці, такій невинній дівчині, листуватися з таким небезпечним спудеєм, голова якого повна протидержавних ідей.

В кінці травня 1875 року Мирон писав гіркого листа.

«Коли отож не може бути інакше, то я увільняю Вас, хоч дуже нерадо і з важким серцем, від цього обов'язку, — але це право задержую собі, хоч і дбати му, щоб не надто часто докучати Вам своїми листами».

Надійшла матура (екзамен) — жах для слабих учнів. Миронові, одначе, кінцевий іспит зійшов несподівано добре. І на цей раз виручила надзвичайна пам'ять. Але він ще затримався в Дрогобичі, хоч ноги і руки рвалися в гори. Мусив зачекати, поки всі колеги здадуть екзамени. Та й без традиційного обіду така важлива подія ніяк не могла обійтися. Пройшли екзамени, і виявилось, що не всі здали. Ті, що провалилися, або, як тоді казали, були «репробовані», не з'явилися на банкет, не пускав

сором. Інші матуристи в найкращих одягах зійшлися до найкращого в місті ресторану, на першу спільну, не тайну вечерю.

Як кінь, випряжений з воза, не відразу починає гасати і копитами гупати, так і молодь мала ще залишки шкільної дисципліни, не зразу хлопці почали шаліти. Але вже почували себе вільними від шкільних правил, не давив їх мундир, не боялися начальства.

— Товариші, чи будемо вибрати старшого? — ревнув бас.

— Не треба! Не хцеми! Мум тайфель! — загули голоси.

— Надоїли нам старші в гімназії! Геть льокації! Тут ми всі рівні! Всі товариші: чи форцуг (відмінник), чи куйон (посередник)!

Взялися до страв, пили добірні напої, лиш посуда бренькотіла і все вище пнявся крик. Від мішаних напоїв розв'язувалися язики, вже дехто почав зачіпати офіціанток. Інші затидали пісень, але без диригента вони обривалися.

Мирон довго просив слова, друзі ледве стихли на пару хвилин.

— Товариші! Ви подумайте, ми тут востанне разом, скоро розійдемося, і кожний житиме сам. І хто з вас знає, куди його доля закине і кому який здійсниться план. Та одного не треба забувати: вигодував нас народ.

Зчинився гамір, і залунали голоси:

— Мене мама годувала!

— Я сам їв! Не народ, а батько й мати годували.

— Варила кухарка!

Мирон, не збитий з пантелику, закінчив гучно:

— І йому повинні ми служити!

І знов знявся страшний шум.

— Вношу тост за народ! — вигукнув Мирон.

Всі радо наповнили чарки і вихилили до дна.

Потім промовляли ще інші товариші, говорили дуже коротко, збивалися від реплік і проголошували заяложені тости.

Могутньою хвилею зривалися різномовні співи, притягали до себе охочих і покривали сваволлю балачок, дедалі голосніших.

Кришталева чаша, срібная креш!

Пити чи не пити, все умреш! —

заливалися тенори, гуділи баси, вимахував до такту самозваний диригент.

Мілосьць цен згубіла і дзевчина —

лунала польська пісня з іншого кінця залу і губилася, заглушена сильним:

Гаудеамус ікгітур, ювенес дум сумус!

Відомий в усіх країнах студентський гімн мав неабияку силу. Хіба не кожен із співаків прагнув стати студентом університету?

Новизною теми і бадьорою мелодією захопила присутніх російська застольна, тоді ще мало відома і співана тріо:

Проведемте, друзья, эту ночь веселей!
Пусть студентов семья соберется тесней!

Выпьем мы за того, что «Что делать?» писал,
За героев его, за его идеал!

Ради веселості дехто пробував співати весільних, але не клеїлося, не всі знали, та й жіноча прислуга втікала від цього.

Після вина, як травка весною, пробивалася свіжа пісенька, ледве чи народна, хоч невідомого автора:

Дай, дівчино, нам шампана, ми з шампаном і з тобов
Прогуляем ніч до рана, бо в шампані є любов!

Свідоміші хлопці, та ще й танцюристи, не пили багато, бо в тому ж локалі, в затишній кімнатці, грала музика, були дівчатка. Де ж є молодий чоловік, якого не тягло б до танців? А в них головну роль все-таки грають ноги. І немає гіршого скандалу, як підкоситися і бабацнутися при краков'яку чи коломийці!

Весела гутірка добігала кінця.

На прощання всі заспівали «Ой місяцю, місяченьку».

— Треба... ще кук-ку-дись пі-пі-ти,— плував язиком сп'янілий юнак до другого, також нетверезого.

— Адже Ва-ва-вакх зав-зав-завжди... йде ру-ка-ка в ру-ку з Ве-ве-ве-нерою,— доповнив товариш рештками, що ще держалися макітри, старовинної міфології.

— Товариші! Колеги дорогі!— розпинався якийсь «Прометей», себто передбачливий.— Не розходьтєся ще ради Зевеса!

Всі затихли, зацікавившись просьбою.

— Ухвалім іще, де зійдемося через 25 років! — волав «Прометей».

— В нашій гімназії! А хтось з учителів, той, що житиме, прочитає каталог! — горланив бувший старший по восьмому класу.

— І з жінками приїздить, друзяки! І в той саме день, що нині! — докинув Мирон. Думка про Олю не йшла йому з голови.

Розстаючись надовго, деякі й навіки, заспівали ще всі хором:

Уплива швидко жице,
Як поток, плине час!
За рок, за дзень, за хвілен
Разем не бендзе нас!

Бенкет вичерпався.

Починалася нова доба життєвої прози, для декого праці і боротьби, для інших животіння.

* * *

Бажаючи хоч трохи визволитись із страхітливих оков неблаганного Кроноса, Мирон і Ольга часто не ставили дати на листах. Але час летів блискавично вперед, і треба було поспішати за ним. Заглядаючи в майбутне, Мирон наважився написати батькові Ольги листа, в якому просив його ласки віддати за нього дочку Ольгу:

«Я хочу просити Вас о руку Вашої дочки панни Ольги; чуюся в силі ущасливити Вашу дочку, оскільки це буде в моїй силі».

Батько довго не відповідав, і на цьому справа з освідченням затрималася.

Ідучи вдруге до Лолина, Мирон узяв з собою, певно для сміливості, друга Міська, товариша із спільної квартири, між бойків гуцула. Це був фанатичний прогресивний юнак, аскет, відпорний супроти дівчат, до того ж, стихійно не любив попів.

Про перебування цих двох приятелів у Лолині Ольга пізніше згадує:

«Ах, Івасю мій любий, де поділися ті наші давні лолинські вечерки, коли то був з нами пан Павлик. Все бувало заведем якусь займаючу бесіду або хоч лиш бавилися, але все не здавалося мені таким нудним, як тепер».

Дивна була у Мирона скромність, певно, вроджена або й набута. Та ще й намагався він стати перед іншими у гіршім світлі, навіть принижувати себе. Ця риса виявилася в численних листах до різних осіб, не бракує їй в листуванні з Ольгою.

«Я, може, видався Вам нудним, нетовариським, не-смілим, або як говорять — німим і дурним, але судить самі, я не одержав майже ніякого виховання, ніякої сердечної і дбайливої опіки батька й матері, чужий і самотній між чужими людьми, так виростав я».

Такою ж самотньою і чужою серед рідних почувала себе і Ольга. Вона писала Миронові:

«Чому я далеко від тебе? Мені нудно, бо я сама і все мов чужа посеред товариства. Агі, чи видиш, Івасю, який Ти вплив маєш на мене? Але не дивуйся, миленький, і прости, бо від півгодини я в злім гуморі, так мені щось усе не до вподоби».

Щоб Ольга не дуже страждала і не сумувала, Мирон радив їй зайнятися літературою.

За його порадами Ольга збирала етнографічні матеріали в Лоліні, на його просьбу перекладала деякі твори Золя.

Мирон постійно писав Ользі про свою літературну працю і плани, про великі успіхи і мізерні заробітки.

Глибоко кохаючи Ольгу, Мирон щиро розповідав їй в листах про все, про свої прагнення, про свої політичні погляди. Їй, майбутній подрузі життя, він не соромився писати про свої наміри, ділився з нею найтаємнішими думками.

Але сильний в художньому слові, Мирон почував себе слабким для усного порозуміння з дівчиною. Навіть перебуваючи в Лоліні і живучи з Ольгою під одним дахом, не міг відверто сказати про своє кохання, а написав про це в листі:

«Вибачте, що пишу до Вас, хоч міг би я з Вами говорити усно. Але знаєте самі, до такої розмови я не маю відваги, слів не можу добути, ні думок висловити. Я зобов'язався, що про кохання ні слівця Вам не скажу. Хай буде і так! Ви завжди іронічно всміхаєтеся, коли я згадую про моє підкопане здоров'я...»

Згодом Мирон був невимовно радий, коли набрався сміливості і вперше написав до Ольги на «Ти».

«Прости, що пишу до Тебе попросту, відкидаючи вся-

ку церемонію. Німецька бесіда — то для мене був модний фрак, але українська мова — то для мене той любий, домашній одяг, в котрім і я Тебе найбільше люблю. Українська мова — це мова мого серця».

Безконечна переписка без конкретних пропозицій стала зрештою і для дівчини обтяжливою, і для батька та матері підозрілою. Стали дома раду радити, як би здихатися надто вченого, але платонічного жениха. Стали дочці підсовувати інших кавалерів, і пристойніших, і солідніших.

Великим святом для Мирона був зимовий карнавал, коли Оля приїздила з батьком до Львова на бал. Тільки біда була в тім, що Мирон не вмів танцювати і його даму обіймали інші, він же тільки обмежувався звичайними балачками при свідках.

В листі Мирон пише:

«Від Полянського я довідався, що Кружок дає з а б а в у з танцями 28 латинського сего місяця, розумієш, 28. Ти прийдеш на цю забаву, надіюсь».

Гірше було, коли до Лолина почали навідуватись молоді люди, в яких Мирон підозрював жорстоких конкурентів, що хочуть забрати йому частину його душі, його милу. Ревнощам не було кінця:

«Але видиш, недобра, не пишеш мені обширніше про Твоїх нових конкурентів, а саме про якогось Кулачковського, що з Росії простою дорогою забрів до Лолина».

Але якось і ці хмари розійшлися.

Аж раптом вибухнула бомба: влітку 1877 року Мирон з товаришами був заарештований і потім засуджений за приналежність до таємного соціалістичного товариства. Не дуже сподіваючись на підтримку Ольжиного батька, Мирон все ж спробував викликати його як свідка. Але ця людина не тільки не допомогла Миронові, але, навпаки, «засипала» його. Батько Ольги був радий нагоді — він хотів позбутися небезпечного претендента в чоловіки його дочки.

4. Повторна хвиля

Арешт, крім усяких інших тяжких наслідків для дальшого життя Мирона, мав іще вплив на його любовну драму. Він відчув, потім ясно усвідомив, що з Ольгою йому разом не бути.

Благородна Ольга, взявши, що він заарештований, не відцуралася його, вона ще більше полюбила його, дуже переживала і чекала на скору зустріч. Але їх кохання було затьмарене злостивим виступом Ольжиного батька під час судового слідства. Батько наговорив поганих речей про ненависного нареченого.

Ольгу розлучили з Мироном. Батьки заборонили їй думати про нього.

А він згадував її, в його уяві поставали чудесні гори й ліси, де він вперше побачив її.

Він, легко рудавий блондин, сподобав собі пишну брюнетку з карими очима за щирю людяність, надзвичайно милу відвертість, бистрий ум і принадний голос. Вона була для нього ідеалом жінки.

Мирон щиро кохав Рошкевичівну і посвятив їй, своїй надії, першу збірку своїх віршів.

Перефразовуючи Проперція, Мирон міг з повним правом сказати і про себе:

Перша Ольдзюня мене полонила своїми зірками;
Жодного я перед цим в серці кохання не знав.

Про це він пише в листі, до того ж, конспіративно, цитриновим соком: «Я ж, як сама знаєш, люблю Тебе першу в життю. Пізнаючи і люблячи Тебе, я пізнавав жінчину перший раз».

Коли батько й мати, щоб покарати Ольгу, вислали її до села Іваніківки, Мирон і туди знайшов до неї поштовий шлях: «Дуже-м рад, що можу вже раз написати до Тебе, як бог приказав, і не потребую мучитися з проклятою цитриною».

І в другому листі, туди ж адресованім: «Люблю Тебе, тільки не так, як давніше, а сто раз сильніше, сто раз глибше, щирійше, сердечніше, відколи знаю, що й Ти скомпромітована, як я, що й Ти терпиш».

Ольга перебувала в Іваніківці десь до 10 лютого, бо ще там її застав лист від 7 лютого. «Ти, люба моя, стала тепер, коли можу частіше обмінюватися з Тобою думками, неначе чистий воздух для мене, немов сонце ясне, з котрим чоловік не може розстатися!»

5. Розв'язка

Гірше стало, коли Ольга повернулася назад до Лолина. В листі від 13 лютого Мирон пише, що знов примушений перейти на конспіративне письмо.

«Не гнівайся, солодка моя Олю, бо тою проклятою цитриною так гидко писати, чоловік мусить сліпати, щоб не згубити сліду, а поки що, то й усі мислі чорт з голови побрав».

Заскорузлі міщани — батько й мати Ольги — вживали всяких способів, щоб очорнити Мирона і силоміць відтягнути дочку від «кримінальника». І вони домоглися свого — різними огидними плітками досягли своєї мети. Ольга і Мирон любили одне одного, але, перебуваючи на відстані, мимоволі віддалялися і не могли зустрітися, щоб порозумітися і промовляти палкими словами закоханих.

Лихії люди розлучили їх назавжди.

Мирон уже встиг звикнути до того, що Ольга далека від нього, і її шлюб з молодим питомцем теології Озаркевичем не справив на нього убивчого враження. Він стоїчно переніс цей удар долі.

Мабуть, сама Ольга повідомила його про цю небажану для них обох подію.

Але Мирон держався героїчно:

«Люба!.. Пощо Ти писала той лист, та і в такий спосіб, що то і добре. Тебе ніхто не силує, тільки забаглося Тобі попадею бути, ну і йдеш за попа Озаркевича. Я не гніваюся о тім. З щирого серця бажаю Тобі щастя за всі ті муки, перенесені дома. Тільки те, що Ти говориш о моїм щастю, видається мені іронією».

Розрив з Ольгою був завершений. Тяжко було Миронові, але він не зігнувся під тягарем цього жахливого для нього удару долі, його не зломив ця страшна любовна катастрофа. Він впевнено пішов вперед, по тернистому шляху нових людей — революціонерів.

ЗА СОЦІАЛІЗМ

У Львові, на площі Бенедиктинів, жили в студентській квартирі Іван Франко і Ярослав Рошкевич. Одинадцятого червня 1877 року Франко повернувся з лекцій в університеті, а Рошкевич з гімназії, де вчився у восьмому класі. Після обіду Рошкевич безжурно оповідав новини шкільного життя. Іван Франко слухав його не уважно. Видно було, що думки несуть його куди інде, не міг приховати нетерпіння.

Славко помітив журбу свого «інструктора» і хотів якось розвеселити його.

— Знаєш, Івасю, я одержав листа від моєї старшої сестри з Лолина, — сказав він і зупинився, чекаючи відповіді, але Франко не відзивався.

— І до тебе є дописка від Ольдзюні, — додав Славко нарочито здрібно-пестливо, знаючи, що цим зацікавить Івася, такого винятково серйозного сьогодні.

Франко, взявши якусь книжку з етажерки, кинув байдуже:

— Знаєш, Славку, лист прочитаю пізніше, зараз повинні прийти до нас.

І справді, хтось легко постукав у двері і тихенько ввійшов. Це був Павлик. Він був трохи стурбований. За ним втиснулися в кімнату ще два студенти, яких Рошкевич знав добре. Всі привіталися сердечно, але відчувалося, що вони чимсь збентежені.

Павлик приніс неприємну звістку.

— У Львові і на провінції, — сказав він, — скрізь арештовують нашу молодь. Шукають нелегальної літератури. Докопуються до тайних товариств.

— Треба б зараз дещо поховати,— сказав один з прибулих, відомий страхополох і «легальник».

— Куди ж заховати? А попалити шкода! А може, то лише такий пострах «з гори» пускають? — промовив Рошкевич.

— Хто виступив до бою за правду,— сказав Франко.— мусить стояти! Тікати не можна! Ми не миші, що при найменшій тривозі в дірку ховаються.

— А може, таки дійсно заховати? — запропонував Рошкевич з острахом в голосі.

— Та ні! Ти положи на виду свій молитовник і видання «Місіонара», може, якимсь відхрестися від нечистої сили,— прикро пожартував принциповий Павлик.

Славко образився і відвернувся.

— В духовній семінарії не такі святі сидять і вчать на попів,— обізвався один з гостей.— І то багато з них арештували.

— Овва, то й там у тюрмі будуть вчитися,— сказав обережний гість.

— Ану, хлопці, до роботи! — запропонував перший гість.— Що є підозріле, під пахву і звідси, а потім у певні руки — й кінці в воду.

— Та чи потрібне це? — запитав Франко.— Від доносу не встережешся. Візьмуть у холодну, хоч би нічого у нас не знайшли. І підкинути можуть! Ще й як легко!

На сходах почувися чийсь кроки, і за хвилину під дверима щось зашаруділо.

— Виглянь, Славку,— сказав Франко,— чи не підслухує хто нас!

В цю мить двері відчинилися, і в кімнату увійшов у мундирі комісар поліції, а за дверима майнула постать якогось «цивіля», що мав, певно, обов'язок не пускати нікого з хати надвір. Франко відразу догадався: «І на брамі, певно, стоїть поліцай». Такі дії поліції йому вже були відомі.

— Котрий з вас є Іван Франко? — запитав комісар.

— Я! — відповів Франко.

— А я маю до пана справу і щось собі пошукаю між Вашими паперами. Пане вчений, а для вас якісь презенти прийшли. Шоколад швейцарський Котурницький привіз.

Комісар говорив навмисно поволі і пильно слідкував, яке враження зроблять його слова на присутніх.

Франко здивовано відповів:

— Такого пана я не знаю!

— Ще з ним познайомитесь! — сказав комісар. — А може, тут і Павлик є випадково? — І обвів вовчим поглядом усіх, що були в кімнаті.

Павлик нітрохи не злякався і сказав сміло, хоч і не голосно:

— Є.

— І для вас він щось привіз. Здається, сир швейцарський. Хоча боюся, чи не попсувався по дорозі. Але це ліпше, буде готовий до пива. Вип'ємо на здоров'я! — глумився комісар.

Перегортаючи книжки, що стояли на етажерці, комісар удавав дурника — чи для фасону, чи навчений так, чи за звичкою.

— Ай, ай, ай! які то файні книжечки ви тут маєте! — І, розбираючи по складах, прочитав: — «Парова машина», «Про бідність». То все, певно, для дітей? Неправда ж? А чи з малюнками?

Комісар кепкував і зі злістю розкидав книжки по підлозі.

— Ага, ще одно. Котрий то з панів вірші пише?

Франко підніс голову вгору і сміливо поглянув комісарові в очі.

— Я.

— О, то дуже добре. Ще будете їх співати? Натурально?

— Може, не я. Народ співатиме.

Комісар непомітно зблід. Але оволодів собою і промовив навмисно улесливо:

— Яка шкода! Не маю сьогодні часу довго з вами розмовляти. Ще лиш дайте мені ваші листи, хочу собі з них цікавіші місця виписати, — і поліз знов нишпорити в книжечках. — О, не фатигуйтеся! Я вже знайшов їх тут. Мимохідь.

Франко скипів і хотів вирвати листи з рук комісара:

— Це моя приватна кореспонденція, і ніхто не має права!

Комісар, затиснувши листи в кулаки, продовжував глумитися:

— Вибачте! Цівіс Романус сум! Скажіть іще, як свя-

тий Петро! А знаєте,— притишуючи голос, просичав,— його таки взяли на муки...

— Це було вкрай негуманно! — обурено сказав Павлик.— І лише в рабовласницькі часи можливо. А ми люди культурні і живемо в часи конституційні.

Комісар глянув, примруживши очі, витяг з кишені ручні кайдани і, граючись ними, мугикнув:

— Тере-фере-куку! Ану, дайте ваші лапки, пташки божі!

Закував обох — Франка і Павлика — в ці кайдани і повів в тюрму «Бригідки».

* * *

Тюремний ключник в «Бригідках» відправив передягненого в арештантське лахміття Франка в камеру № 45. Одмикаючи величезним ключем замки у важких колодках, промовляв ніби добродушно:

— Прошу ласки пана ближче, до нашого салону. Тут собі, паничу, трохи почекаєш, поки покличуть! І будеш мати досить часу подумати, за що тобі випало таке довге засідання.

Відчинивши двері, він штовхнув Франка в досить темну комірку, звану «казнею». Там вже було троє гостей, схожих на селян, і якийсь, з обличчя дуже несимпатичний, ніби панок, що стояв коло дверей і цікаво придивлявся до новоприбулого.

— Маєте нового цувакса і не дуже над ним збиткуйтеся, він ще має стати перед судом, зрештою він з вашої парафії, хоч не знаю, чи вже «блят»,— заторохтів балакучий тюремник і за цими словами зачинив двері на два замки.

— Що він дурниці плете, темний дід? Та це зовсім інша професія? — обурився панок.— Він навіть не фразер, здається мені, пане дзею.— А потім звернувся до Франка: — Ти політичний?

— Так,— відповів Франко.

— Я зараз пізнав! — гордовито сказав панок.— І не робітник ти, руки маєш дуже білі. Хто ж ти за один?

— Студент,— відповів Франко, щоб швидше спекатися нахаби.

— Університету чи політехніки? — не вгамовувався

панок. Він хотів похвалитися перед селянами своєю обізнаністю.

— Університету,— неохоче сказав Франко.

— Ой, небоже, недобре, що ти сюди потрапив. Тут хіба штучок злодійських можеш навчитися. Чи маєш що закурити?

— Адже відбирають усе! Зрештою я не курю! — неприємно буркнув Франко.

— Кусав тебе пес! Не знаєш, що добре. Ти, певно, й не п'єш! А щоб ти знав, в цій самій келії сидів славний Панталаха.

— Я й не чував за такого,— знов так само непривітно озвався Франко.

— А ми чули й добре знаємо! — сказав один з сусідів.

Панок палав бажанням поінформувати Франка про визначного «діяча».

— То був неабиякий майстер, той Панталаха. Він багато разів сидів. Але на гарячій його ніколи не прилапали! Він спільників не мав. Працював сам і завше на «сухій» роботі.

— Хлопці, не маємо що слухати. Ми вже це багато разів чули, всі способи Панталахи знаємо,— знов сказав той самий сусіда.— Ану, берімося до «пуфа». Ключника не швидко сюди мара принесе!

Один витяг з сінника картон, розмальований на 24 квадрати, другий добув «пішаки», зроблені з обкладинок зошитів двох кольорів, третій з-за пазухи витяг дві кістки з хліба з номерами, вдушеними в поверхню і запущеними сажею. Двоє грали, третій дивився.

Міський злодій оповідав ніби про якесь геройське діло:

— Раз зробив Панталаха таку комедію. В містечку, в ніч перед великим торгом, поодмикав усі крамниці. Рахуйте, як швидко він з тим справився, без спільника, і жоден поліцай його при тім не прилапав. Всі гроші, які Панталаха знайшов в шухлядах прилавків, забрав собі до торби, а дрібняки посіяв по цілім ринку. Раненько почали з'їздитися на базар селяни фірами. То ж то була потіха! По ринку сновигає народ і геть усі схиляються, гей би грибів по лісі збирали, а крамарі голосять, вайкають і охають і одімкнені замки оглядають.

Так минали дні за днями. Одноманітне життя в тюрмі було нормоване досить суворими правилами. Франко швидко дізнався, хто і за що сидить і на який термін засуджений. Ігор тюремних навчився нехитрих. Панок був по професії кухар і сидів за крадіж. Він нудився і раз у раз поривався розмовляти з Франком. На селян дивився звисока, та й вони відразу, як він сюди потрапив, відчули, що він їм не товариш.

Панок прямо тягнув за язик студента Франка. Ще й намовив розмовляти з ним по-польськи, щоб «хами» не розуміли. Франко розповідав співрозмовнику про французьку революцію 1789 року, іншим разом з запалом розказав про те, як по-звірячому розправилась буржуазія з учасниками Паризької комуни.

Селяни не розуміли всього цього і не хотіли слухати.

— Ей, ви! Ми тут ділом зайняті, а ви дурниці плетете! Чи не можете тихше? — гукали вони, граючи в «млінка» чи в «пуфа».

Кухар-зłodій лаяв їх.

— Мовчи, хлопське копито. Рад будь, що тебе не бито.

— Ов, то ще не знати, хто кого набив би, — відповів один з тих, що грали. — Нас тут трое, а вас лиш два, та й новий той, великомученик-посник, до бійки потужний, як з клоччя батіг.

Після сварки довелося притишити розмову. Не було іншої ради. Франко ще не здогадався, що говорить з провокатором, і необережно натякнув на потребу зміни існуючого ладу і розповів дещо про суспільну драбину.

Зłodій зрадив, почувши це. «Ей, паничу! — подумав він. — Ти зелено маєш у голові. Тобі лиш сидіти ось тутечки. А по твоїй драбині я вилізу на волю. Дещо видумаю, інше прибрешу, може, спечеться для мене калач».

Аж руки потер з радості, коли Франко відвернувся.

Згодом Франко зрозумів, що це за пташка, та й один із селян пошепки остеріг його, і він перестав з падлюкою говорити. Але вже було пізно.

Скаміна — так називався злочинець — дав слідчому судді страхітливий зізнання на Франка. Навіть припертий Франком пізніше, не відрікся цілком від своїх вигадок, ще й товаришів з камери вимагав викликати як свідків.

Франко просидів у тюрмі кілька місяців. Від поганих харчів та вічної задухи почало псуватися здоров'я. Та ще зіпсувала настрої записка від найкращого друга Павлика.

«Бачиш, Іване,— писав Павлик,— як тільки мене замкнули, зараз до мене сестра з Косова приїхала, сама, бідна, харчів привезла. А твоя наречена з гір як про тебе дбає? Не відвідає і навіть листа не напише!»

А до того ще багато прикрості завдав батько нареченої. Франко сподівався, що він виручить його з бід, вийшло навпаки. Його свідчень Франко не знав, але ходили вперті чутки, що він у свідченнях дав багато фальшивого, невірного, аби тільки занапастити ненависну йому людину.

* * *

Покликаний до слідчого, Франко держався достойно. Слідчий запитав підступно:

— Пане Франку, з актів слідства випливає, що ви є членом тайного товариства для поширення соціалізму.

Франко, не підвищуючи тону, сказав:

— Такого товариства нема!

Слідчий удавав, що не почув репліки:

— Скажіть мені, що то є соціалізм!

— Хіба ви, пане суддя, самі не знаєте?

— Може й знаю, але маю обов'язок записати, що ви думаете про цю, модну тепер доктрину. Слухаю пана.

— Уявляю собі, що суть соціалізму полягає в тім, щоб підвищити фізичну працю і вибороти для неї значення більше, ніж має капітал, а завданням соціалізму є піднесення добробуту простого люду і працюючих мас.

Слідчий записав і за кілька днів відвідав квартиру, де мешкав Франко. Пішов з двома посіпаками туди і застав лише господиню.

— Чи тут мешкає студент університету Іван Франко? — запитав офіційним тоном без усякої ввічливості.

Господиня перелякалася, думаючи, чи не прийдеться їй за щось відповідати. Довго вагалася. Тому вдалася до словесного крутіства.

— Я вас перший раз бачу і не знаю, хто ви є,— сказала вона.

— Прошу вибачити, що я вельможній пані не пред-

ставився! — Слідчий намагався бути ввічливим. Вийняв посвідчення.

— Я слідчий, ось моя легітимація, а це мої помічники. Мені треба побачити кімнату Франка.

— Але ж Франко виїхав.

— Виїхав, але недалеко. Покажіть мені його речі!

— Які в нього могли бути речі? То бідний студент, а мешкає з ним товариш, гімназійний учень, здається, заможніший. Ось куферок Франка, шукайте, чого вам треба!

Куфер стояв незамкнений, повний книжок і паперів. Слідчий аж цмокнув з радості.

— Ось цього мені якраз було треба. Як гарно зі сторони Франка, що свій куфер лишив незачинений. Менше буде хлопцям роботи.

Оглянувши книги, він вигукнув:

— Які чудові в нього тут брошури! «Люди», «Капітал і праця», «Конституція». Але все це ми в себе переглянемо. Беріть куферок, а вам, пані...

— Так не можна! Я вам цього не можу видати! Хто до мене з учнів піде на квартиру? Я з цього живу!

— Не бійтеся! Я видам вам посвідку! Після ознайомлення ваш квартирант усе дістане назад!

— Чим же цей куфер небезпечний? Може, там якісь вибухові матеріали є?

— Ще й які є небезпечні матеріали! Гірші від динаміту! Динаміт скалу розбиває, а тим динамітом, що в куфері, молоді люди хотіли державний лад висадити в повітря!

— Єзус-Марія! А мої діти на тім куфері стільки разів бавилися, і я сама не раз на нього сідала!

Суддя попрощався з переляканою господинею, його пахолки взяли куфер на плечі, і всі три пішли геть.

Прокурор закінчив слідство 10 жовтня 1877 р. і виготував довгий акт обвинувачення: ніби Франко, Павлик і Терлецький були членами закордонного товариства з соціалістичними замірами. Хоч доказів цього не було, свідків не вдалося знайти, але прокурор із шкіри ліз, аби довести обвинувачення. Його заступник, знаючи всі матеріали, вважав, що юридично нема підстав обвинувачувати арештованих, і був за те, щоб за браком дока-

зів слідство припинити, але він не мав вирішального голосу.

Головна розправа почалася 14 січня 1878 року в приміщенні карного суду по вулиці Баторого. Засідав трибунал, складений з голови і трьох судових радників. Франкові було призначено офіційного оборонця д-ра Жмінковського. В залі було багато публіки, особливо студентів і гімназійних учнів.

У своєму виступі прокурор всі стріли свого красномовства спрямував проти соціалістів і поміж ними вважав одним з найбільших винуватців Івана Франка.

— Навіть у камері, серед злодіїв,— вигукував прокурор,— Франко провадив шалену агітацію, а перед присутнім тут Скаміною розвивав цілу систему найкрайнішого комунізму.

Франко (з місця). Неправда!

Голова трибуналу (до Франка). Не маєте голосу!

Франко. Адже мовчу.

Коли прокурор закінчив свою промову, надано слово обвинуваченому Іванові Франку.

Він тримався достойно і не випрошував ласки у суддів.

— Я є прихильником соціалістичних ідей,— сказав з гордістю він,— і не ховаюся з цим, але тих ідей я прилюдно не проповідував і ні до якого тайного товариства не належав. Скаміні хіба в голові помішалось. Те, що я оповідав йому про французьку революцію і комуну, він прийняв за соціалістичну пропаганду.

З публіки хтось гукнув:

— Може, й не він сам прийняв!

— Зізнання Скаміні,— продовжував Франко,— не заслуговують на довір'я, бо призводять до такої незрозумілої мішанини, яка тільки могла витворитися в продажній душі цієї людини.

Викриваючи провокатора, Франко говорив про те, що суспільство повинно йти до того, щоб поліпшувати становище неімущих. Коли людина має такі погляди, вона не злочинець, вона нічого не робить протиприродного.

Михайло Павлик, так як і Іван Франко, виступив на суді з почуттям власної гідності.

— В соціалізмі я не бачу нічого злого,— сказав він,— соціалізм хоче допомогти бідним робочим людям, це

наскрізь гуманний напрям і ніяким способом не може підпадати під карний закон. Адже усі хочуть, щоб австрійські громадяни були письменні, освічені і культурні. Цього хочемо й ми, і не тільки хочемо, але з усіх сил працюємо для здійснення цієї ідеї. Хто нам може заборонити? І даремно пан прокурор дошукується якогось таємного товариства, залежного від заграниці, і законспірованої організації. Адже нужда в Галичині не тайна і не чужого походження, то й засоби для її усунення не можуть бути тайні.

Хтось з публіки гукнув:

— Правильно! Дуже слушно!

— Не знаю, на підставі якого закону і відколи статутів товариства студентів є тайні,— продовжував Павлик.— Хіба їм не вільно видавати свій журнал? Адже той журнал підлеглий цензурі і прокуратурі. Можна заборонити перехід через залізничні рейки, але ідеї заборонити ніхто не може. Для ідей нема кордонів.

І третій обвинувачений, Остап Терлецький, теж поводив себе цілком гідно.

На суді заявив сміло і розумно:

— На мою думку, теорія соціалізму є передусім теорія економічна. Ми живемо в державі конституційній, ми вільні жителі вільного краю і тому можемо мати переконання такі, які хочемо, і ніяка судова чи адміністративна влада не має права кидати анафему на цей або другий напрям політичний або науковий.

Обвинувачені своїми виступами розбили весь акт обвинувачення, все те, що нагородив прокурор. Багато зробили і адвокати, вони юридичними положеннями захищали своїх підопічних.

Публіка була певна, що всіх підсудних увільнять. Та сталося інакше! Львівський суд усіх обвинувачених визнав винними і засудив «за участь у тайних товариствах» на різні кари.

Івана Франка засуджено тоді на шість тижнів суворого арешту. Він вийшов з тюрми на волю аж 5 березня 1878 року.

За судовим вироком трибуналу Іван Франко і його товариші були покарані, але чи могли судові чиновники зупинити почин соціалістичної ідеї в Галичині, що тут, як і скрізь, все більше проникала в маси?

В ШАХТІ

В часи, коли панувала в підгір'ї Карпат нафтова гарячка, Борислав був брудним, заболоченим напівмістечком, напівселом. Тяжко жилося там бідному люду. Промисловці, одержуючи великі багатства з нафти, не думали, щоб забрукувати вулиці, одягнути в камінь тротуари, поалагодити русло річки. Але це ще було не все. На нафтових промислах і озокеритних шахтах не було ніяких правил безпеки. Львівський сейм з його польсько-шляхетськими депутатами довго не хотів ухвалити закон про догляд держави над промисловістю, а виконавча влада була надто слаба, щоб запобігти численним нещастям, що раз у раз траплялися по бориславських шибач¹ і косили робітників. Капіталісти їздили в блискучих екіпажах, а робітники, замашені, в лахмітті, волоклися болотяними стежками і грузли в лепі². Багачі мали вілли не тільки в Бориславі, але й в Дрогобичі та по інших містах, а робітники спали по брудних норах, жінки і діти проживали в нечуваній тісності і нечистоті, сотнями помирали від недуг.

Ще дитиною в батьковій кузні Івась наслухався оповідань очевидців про бориславські страхіття. Потім гімназистом багато разів бував у Бориславі, розмовляв з ріпниками, бачив їх злиденне життя і хотів будь-як допомогти нещасним землякам. Будучи студентом університету, Франко почав описувати нужду і кривду,

¹ Ш и б — закоп, копальня, шахта.

² Л е п — липка порода, в якій буває земний віск, званий озокеритом.

визиск і злочини, щоби звернути увагу читачів і влади на кричущі беззаконня.

Згодом гуманний юнак сам забажав на власні очі переконатися, як виглядає робота під землею, як почуває себе там робітник, чи довго можна працювати в задусі, яким способом «млинкують» свіже повітря в шахту. Івась найшов собі ще двох спільників, молодих, сильних і відважних.

— Знаєте що, хлопці, давайте спустимося в шахту! — умовляв він їх.— Випозичимо собі робочий одяг, постолі на копита, подертий капелюх на маківку, наймемося під «горою» і «вйо!» — у студню вниз.

— Документи треба які брати з собою? — запитав товариш Осип, що не бував у бувальцях і був наївний до крайності.

— Ніяких паперів не треба,— заспокоїв Івась,— я добре розпитав, ніхто їх не вимагає. Навіть навпаки: з паперами робітника до праці не приймуть, а беруть найохотніше бурлаку, зайшлого здалека; про такого раба божого ніхто не потурбується.

Зібралися в селі Нагуевичах і теплого осіннього дня, відразу після снідання, пішли на схід. Минули Радичів, заглибилися в ліс, вдихали лісові пахощі, але грибів не збирали. Франко вів певно і безпомилково. В Ясениці Сільній трохи відпочили у його дядька Кульчицького, напилися холодної води і рушили далі. Навколо усіх сіл підіймалися невисокі горби, праворуч синів могутній Діл, довжелезний гірський хребет, ближчі ліси виблискували всіма відтінками зеленої і жовтої барви. На пустих полях худоба вискубувала рештки трави.

Здалека чути було:

Ой був, та й нема, та й нема,
Та й поїхав до млина, до млина.

«Ов,— подумав Гринь,— та це ж ми вибралися на млинове колесо».

З іншого боку почулося, як гурт дітей співав:

Ваші їдуть, наші йдуть,
Наші ваших понесуть.

«А може, цим разом не понесуть нас?» — мелькнуло в Осиповій голові.

Діти-пастушки бавилися близько стежки і з цікавістю дивилися на перехожих. Скоро молоді вийшли на

рівну, але все ще болотисту дорогу. За Банею Котівською з горба побачили розкинений внизу Борислав: ближче до гір добували нафтову ропу, в центрі — віск, ліва сторона села від Губич була вільна від промислових будівель. До їх вух почав долітати приглушений клекіт промислового осередку. Різного кольору димові смуги застеляли виднокруг.

Крученими дорогами, на яких були страшенні вибої, мандрівники дійшли до перших домиків на «Новім світі». Франко, не питаючи нікого, відразу привів товаришів до хати знайомого робітника. На подвір'ї ще стояла мініатюрна споруда — не то стайня, не то хлів, по сусідству бовванів металевий чорний резервуар для ропи. Внизу шумів брудний потік Тисьмениці, на поверхні води кольорами веселки мінилися круги ропи. По обійстю ходили кури, між ними пишався, як надзорець над робітниками, гребенястий півень, що гнівно зустрів прибулих і голосним криком повідомив господарів про незнайомих людей. Хазяїв не було вдома. Замурзані, худенькі діти, боязко озираючись, впустили гостей до хати, але, доставши цукерки, стали привітніші.

Ледве розсілися, як прийшов господар.

— Пане майстер! — навмисно затитулував його Франко дещо вище справжнього становища, — на трьох челядників на завтра порядний анцуг¹ будете мати?

— Парадного не маю, — прикинувся господар ніби недочув, перекрутивши слово «порядний».

— Чи знайдеться у вас такий мундир, щоби в нім у яму лізти? — запитав нерішуче Гринь.

— Проше ласки панів, — відповів робітник добродушно, — так треба відразу казати. Для всіх буде одяг, трохи зношений, правда, але з хребта не облетить і нужі в нім нема, то вам гарантую.

— Вона у нафті не вдержиться, — сказав упевнено Осип, третій кумпан, — навіть холера боїться ропи.

— Скажіть, а задуха в ямі є? — запитав Гринь не із страху, але з цікавості, бо наслухався різних розмов про шахти.

— Мало нема, — сказав робітник, — та й то як де. Є такі люди, як-от товариш Матвій, що роками в ямах працюють, і задуха їх не чіпає.

¹ Анцуг — одяг (нім.).

— А хто боїться в криницю лізти, той корбою на верха крутить, аж йому в голові крутиться, руки мліють і ноги дилькочуть, а добре заробити не годен,— додав Франко, визначний теоретик нафтово-шахтарської справи.

Після розмови з робітником товариші пішли в місто, в якому Осип був перший раз. Йому здавалося, що Борислав багато має в собі сільського, але по суті це вже було робітниче селище, гучно назване містом. Міських домків там було кілька, решта селянські хати і злиденні халупи, що хилилися од вітру. Головна вулиця потопала в страшнім болоті. Про міський характер селища свідчили чорні від ропи вишки, склади воску, резервуари та ставки з ропою і аж надто численні шинки-корчми. По вулицях сновигали заляпані нафтою робітники, нужденно одягнені робітниці, бліді, виснажені діти. По тротуарах ходили товсті спекулянти, чистенько одягнені урядовці, елегантні жінки. В болоті по дорогах мурдувалися коні й візники, всюди чути було крики і лайки, часом прорізували повітря фабричні сирени, від копалень доносився скрип корб, лопотання млинків. Без зв'язку вигукувала щось жебрачка, явно безумна, може, налякана або важким горем пририта чи зневажена жорстоко. Під муром рюмса в хлопчина, що відбився від матері. З мішечком на плечах тікав щодуху злодійчук, і ніхто його не зупиняв.

Три друзі поволі йшли і приглядалися до бориславського побуту. Потюпали стежкою на гору під ліс, посідали там і з подивом споглядали панораму Борислава, чий багатющі надра давали прибутки всяким пройдисвітам і в найменшій мірі місцевим селянам. На Долу стояли ще в повній красі ліси, позолочені осінню, напроти горби були покриті не першої свіжості травою, на якій випасалися корови і коні. Лиш по низинах рудими плямами виділялися мокляки, вже пориті криницями, тут і там покриті будками. Гринь покурював і лаяв галицькі порядки.

Над усім цим височили з одного боку церква під горою Городищем, захована між деревами, і костьол на рівнім місці, для всіх відкритий.

— Обом дає бог щастя: капіталістові, який знайде під землею воскову брилу, і робітникові, який живий з ями вийде! — сказав Франко в задумі.

Приятели посиділи, погомоніли і повернулися в місто, без пригод потрапили до єдиного порядного ресторану Керницького. Попоїли гарячої страви, потім стали прислухатися, про віщо розмовляють ріпники, і приглядаються, як вони забавляються танцем і музикою, як легко спускають важко зароблені гроші. Один ріпник, не старий ще, добре похмелений, найголосніше гукав у танці і хвацько обертав товсту, рум'яну дівку, що липла до нього. Та ось прийшла до шинку якась не то жінка, не то дівчина, змарніла й бліда, відтягнула того танцюриста від пари, щось йому прикро говорила, за гамором людським слабо чути було. Присутні в ресторані, охочі подивитися на безплатну комедію, трохи притихли, і тоді присоромлений ріпник швидко випровадив жінку за двері і довго не вертався. Франко задумався: «Що примушує робітника напиватися і сидіти в корчмі до пізньої ночі? Адже тим способом тратить сили і здоров'я? І кому кишеню грішми набиває, кого своєю кервавицею годує? Адже не друга трудових людей, а лютого ворога!»

На це питання не знаходив відповіді.

— Але ходімо додому! — сказав товаришам. — Треба виспатися!

— Чи не купити б плящину оковитки? Практики кажуть, що тверезому годі в ямі видержати, — невинно натякнув Гринь.

— До чого нам та сивуха! — відбуркнув Франко з досадою. — Ліпше наїстися по-господарськи і молока напиться!

На цьому й погодилися.

До знайомого шахтаря прийшли пізенько. Його жінка вже давно вернулась з роботи, зварила вечерю, нагодувала всіх. Хату на ніч не зачиняли. Гості знали кожен своє місце, роздяглися в темряві і швидко поспули.

Рано зібралися, поговорили з господарем.

— Ви де працюєте? — довідувався Іван Франко.

— При воску роблю в ямі у Корнгабера Мошка, шляк би його трафив! — сказав робітник люто і сплюнув.

— Ба, та за яке чудо так йому файно віншуєте? — запитав Осип, не битий в діалектиці розмов між робочими людьми.

— А ми таки, відай, до нього підемо найматися на роботу! — докинув Гринь.

— Не знати ще, чи вас приймуть, — сказав господар.

— Ті, що наймають робітників, не кажуть йому, у кого вони служать. А у Корнгабера дозорці з усіх найлютіші, як скажені собаки, але грошей пан має багато і платить найліпше. Кожному робітникові, який би старий він не був і досвідчений, дідичів дозорець каже «ти», за що-небудь чи хлопа, чи жінку в пилі б'ють, з роботи виганяють, з заробітку за дрібницю вираховують, а як, не дай боже, захоріє хто, зараз виженуть.

— А хіба ви, робітники, не можете постояти за себе? — перебив його обурений Франко. — Чи кулаків у вас нема? Та й сірника, мабуть, недовго треба шукати? А про страйк ви чули?

— Нічого не порадино, — скрушно відповів господар. — Роботи нема, а їсти треба. Мусимо тихо сидіти, щоби жінка й діти не пухли з голоду. І ще нам пани хочуть заробок обнизити: дуже багато із сіл пхається сюди охочих на чорну сорочку та білий хліб. Біжать сюди по хліб, а не один знайде гріб.

По цих словах господар приніс звідкись три одяги, замашені порядно, але цілі, хоча й полатані, і пішов на роботу. Господиня, худа й спрацьована, зварила їсти. Гості навмисно не вмилися і не причесалися, а поївши, пішли болотами до центру. По дорозі зустрічали ріпників, що поспішали до праці з лампочками в руках. У багатьох був вигляд, ніби вони не виспалися, в очах був гарячковий блиск. Поволі й несміло пробиралися стежками попід хатами заробітчани й озиралися навкруги — чи не покличе хто до роботи.

Ось вони перейшли дерев'яним мостом Тисьменицю. Праворуч була «гора», точніше пагорок, під яким відбувався славетний торг робочою силою, своєрідна «біржа праці». Проникливими очима дозорці міряли захожого і вперше баченого робітника з ніг до голови, обмацували м'язи, заглядали в очі. І до трьох кумпанів одна така людська п'явка звернулася нахабно:

— Ти чого тут один з другим шукаєш? Працювати прийшов чи бунтувати? А книжку робітничу маєш? — запитав підступно.

— Тикай таким, як ти сам! — гукнув Гринь гордо і стиснув кулаки.

Дозорець відразу подобришав:

— Ну-ну, я вам нічого не кажу, звертаю вам гонор. Ви до корби чи до ями? Чи були ви вже десь на роботі, як видно по вашім одягу, ви тут перший раз? На кілька будете найматися? На цілий рік? Чи лиш на осінь і зиму? Чи залишитеся в місті? Чи маєте де переночувати?

Як важкий без гальма віз, що розігнався з гори, а конячка його ніяк стримати не може, так і бориславський прислужник капіталіста шваргогав і торохтів без упину і засипав прибулих запитаннями. Він озирався, поглядав на своїх колег, що тут же коло інших заробітчани звивалися, підморгував, ніби не хотів наймати, і не пускав, торгуючись довго.

Нарешті три товариші, що твердо стояли на своєму і не дозволили себе ображати, найнялися до шахти на роботу під землею. Інші наймалися до легшої праці при корбі, млинку, до тачки при складах. Жінки й підлітки— до вибирання воску, до плетення канатів, до замітання, до коней, як водовози, як кухарки.

Хлопчина, що служив при шахті, одвів трьох аматорів сильних вражень на місце роботи, до будки з корбою. Робітник, який мовби чекав на них, повчально сказав, глузуючи:

— Прощайтеся, пани, з білим світом, поїдете в чорний. За мінуту будете там. Вниз кожний борзо фурделить, а вгору підіймаєся май-май тяжче!

Браві мандрівники, одначе, не звикли лізти за словом у кишеню.

— А ти до корби добре прив'яжися, абись нікуди не втік,— порадив Гринь,— та й сліпаки притримуй, аби з лоба не вилізли!

— Що за день накрутиш, то вночі відкручуй, щоб ти мотилиці не дістав, то би цілий світ тобі крутився! — допікав завзятий Осип.

Франко усміхався лагідно і перший почав спускатися в яму. Став ногами в «кібель», а люди при корбі досить швидким темпом спустили його на стометрову глибіню. В бічних штольнях чути було гупання джагана (обушка). В місці, призначенім для трьох кумпанів, працював лише один гуцул, колись вівчар. Довбав він завзято і розмовляв з непокірною породою, що не пускала озокеритний віск на світ божий.

Поруч нього стали до праці і три новоприбулі. Але,

незвичні до повітря під землею, швидко вкрилися потом, згодом їм стало памороки забивати, та ще й страх душів: а що, як млинок попсоується, чи натраплять на воду, або обсунеться земля?

І справді, млинок, що ледве встигав наганяти повітря одній людині, здавалося, не міг обслужити ще три пари легенів. А до того ж, в штольню пробивався отруйний газ. Вже й гартований гуцул почав здавати, а новоприбулі і зовсім покинули роботу після двох годин і пішли до отвору, звідки слабим струменем припливало млинкове повітря.

— Бачите ...як би нам тут оковита придалася,— гробовим голосом шепотів Осип.

— Ой, ти що все повітря собі забираєш, а я чим маю працювати? — крикнув гуцул люто до одного з новаків, що припав до отвору.

— Хлопці, або тягнімо за мотуз,— сказав Франко, ледве переводячи дух,— або всім нам тут капут буде!

— Хай поставить Корнгабер сильніший млинок або най йому чорт маму мордує! — блідий, як стіна, скреготав зубами Гринь.

Не було іншої ради. Дали сигнал небезпеки, і всіх їх чотирьох по черзі витягли нагору. Останнім вибирався гуцул, ніби сильніший, але й він захитався і впав на землю. Полежали так чотири хлопи, як очманілі, і якось очуняли. Тим часом прикликали дозорця, який прибіг і відразу почав гостро лаяти робітників.

— Ви, нероби, псякрев! Вам би лише в корчмі сидіти! Де вам до воску братися! Ану, ти, вставай,— крикнув до Осипа,— я для тебе лікарство маю.

Коли ж Осип підвівся, а за ним і Гринь, дозорець ударив Осипа в обличчя, хотів іще додати, але в цю мить дістав страшного ляпаса від Осипа з одного боку, а від Гриня з другого. Він крикнув не своїм голосом «гвалт», пустився тікати, долонями притримуючи щоку. Біг і верещав, як ошпарений. На крик почали збігатися інші дозорці, прийшло трохи й заробітчан. Гуцул схопив доброго кілка, Франко взяв шворінь, що валявся коло паркана.

Щоб ліквідувати колотнечу, не поспішаючи, приплетав жандар, якому Франко показав якийсь папір. Представник влади козирнув Франкові, наказав дозорцеві зараз же виплатити всім трьом умовлену платню і записав

прізвище власника шахти на штраф за недодержання приписів про безпеку життя.

Три товариші пішли переодягнутися і попроситися з чемним господарем. Застали дома тільки його дружину. Вона оповідала, що звечора пропала якась робітниця. Пішла до нареченого в шинок, поверталася додому пізно вночі і, певно, впала в якусь незакриту яму з водою. Вранці розшукували її, але ніде не могли знайти.

— Хіба тільки одного когось нещастя стріне в цій западні? — зітхнув м'якосердий Осип.

— А знаєте, — щебетала жінка без упину, — на Дучках один бідачисько впав у яму, чи напідпитку був, чи нога йому посковзнулася, не знаю добре. Всі думали, що буде йому амінь, рахуйте п'ятдесят метрів вглиб, то ж не жарти, — і спинилася на хвилину, побачивши, що гості зацікавилися.

— Як же то сталося? — запитали майже одночасно Гринь і Осип.

Господиня продовжувала таємниче.

— Зачепився якимось ременем за гак і повис. Витягли його інші робітники в бічну штольню.

— Всі робітники без чуда можуть вирятуватися, — загадково почав Франко і, виждавши трохи, закінчив: — Як капіталові зроблять амінь!

Жінка не зрозуміла цих слів і продовжувала оповідати:

— На Потоці в однім шибі урвалася ливна, кібель з робітником полетів униз, чоловік розбився, осиротив жінку і трое дітей. А на Дрімайловім з ями добуто кості якогось небіжчика, що там уже довго лежав під землею; догадуються...

— Йой, жінко! — перебив її Осип. — Де ми годні тільки новин слухати? Нам пора в дорогу!

Вони подякували за нічліг, попрощалися й пішли.

— Добре, що ми з цього пекла вирвалися! — на повні груди радісно зітхнув Осип.

— Не зовсім добре! — поправив його Іван Франко. — Треба ще і другим робіткам допомогти, навчити, як мають з хижими капіталістами боротися, як повинні ярмо визиску розривати і нищити.

Пізніше пішла між людьми в Бориславі поголоска, і довго ще трималась вона, що ті три робітники були переодягнені три борці за правду, які хотіли конче дізнатися, яка є праця ріпників.

КАНДИДАТ

— Ти знаєш, знов висувають мою кандидатуру на посла¹,— пізно ввечері, повернувшись додому, сказав Іван Якович дружині.

— Де висувають? — запитала дружина.

— Виборчий комітет по Перемишльській і Мостиській округах. Сьогодні було засідання.

— Висувають? — запитала дружина.— Вже двічі нічого не вийшло, знов пани не допустять.

— Мушу! Виборці вимагають! — сказав Іван Якович.

— Вимагають. А що ти один зробиш, хоч і будеш послом? — зауважила дружина.

— Знаю, що посол мало може допомогти, бо хто має силу, той має право! Але ж це люди, нарід каже, щоб згодився бути послом. То хоч тут треба вступати в боротьбу з лихими силами. Сьогодні цього не треба втрачати.

— А ти подумай. Може б, відмовився. Скажи, що маєш хвору жінку і четверо дітей,— говорила в задумі дружина.

— Говориш, як дитина! Невже тільки про свою домівку дбати? Людина не може жити тільки сама для себе, мусить мати і суспільні обов'язки.

Після цієї розмови пішов до друзів.

Коцовський вислухав уважно Івана Яковича і глибокодумно промовив:

— Тоді будеш послом, як рак на дубі свисне і як мені отут волосся виросте! — постукав він себе пальцем по долоні.

— Я це знаю,— відповів йому Іван Якович,— але ми не повинні здаватися без боротьби. Не зараз, так іншим

¹ Посол — депутат.

часом наша візьме. Не про себе мовлю, а про людей.
Нехай вчаться розпізнавати, де свої, а де чужі.

* * *

В редакції «Кур'єра львовського» про вибори жваво розмовляли. Обставини склалися так, що шанси опозиційних кандидатів ставали чимраз менші. Блок народних партій: радикальної української і людової польської, над союзом яких довго і з запалом працював Іван Якович, не міг протистояти реакційним партіям. Цей блок, який і так був слабкий, весь час підривали інтриги, провоковані панами-шляхтичами.

— Вас, українців, мало,— говорив один із співробітників «Кур'єра львовського», щирий приятель Івана Яковича,— ви зв'язані з Польщею і без неї жити не можете. Чи хочете, чи ні, мусите орієнтуватися на Польщу. Держіться з польським народом і не пошкодуєте! Не роз'єднуймо сил, бо німці нас заїдять. Працюймо для спільної отчизни! Конкретно: кандидуй, пан, із спільної лісти.

Він мав рацію, коли говорив, що співвітчизники не дадуть Івану Яковичу посади і що подбають про те, щоб провалити його на виборах. Справді було так. Ті, що звали себе українцями і що продавалися за теплі місця і шмат гнилої ковбаси цісареві і магнатам,— ці люди не допустять, щоб обрали мужицького посла.

Іван Якович не мав часу сперечатися.

Почавши листуватися з виборчими комітетами на місцях, він відчув, що там справи не дуже хороші. Поміщики й капіталісти, які стояли при владі, всіляко гальмували справу. Вони залякували, шахрували, обдурювали виборців-трудівників.

Але Іван Франко невтомно працював, щоб з'єднати своїх однодумців. Він писав про потребу тіснішого згуртування селян і про самостійну політику в справі виборів.

«Поперед всього ви повинні дати науку панам, що не можна хлопами кидати так, як снопами, і захопувати їх до своїх комітетів, не спитавши, чи вони хочуть там належати, чи ні»,— писав він до головного радикального агітатора Микити на Мостищині.

І ось почалися вибори. Даремно, одначе, Іван Якович їздив по селах, серед нечуваних труднощів, поборюючи перешкоди, виступав на вічах, промовляв до виборців,

підбадьорював їх. Він викривав фальсифікацію на попередніх виборах, пристрасно говорив про зловживання на виборах із списками, з голосуванням.

Реакційна преса, в тому числі й націоналістична, підняла проти Франка нечувану кампанію. На нього кидали брудні наклепи, щоб поширювати між виборцями деморалізацію.

«Діло» писало з неприхованою злістю, що Франко обрав непевну дорогу, бо співробітничав в польській газеті «Кур'єр львовський».

«Галичанин» розперезався і закидав, що д-р Франко задумав роздмухати партійні роздори, щоб таким шляхом одержати дві посади: університетського професора і посла державної думи.

Треба було відбиватися від ворогів, розкривати їхне огидне обличчя, їхню брехню, і він написав відому полемічну брошуру: «Як я став казенним радикалом?», видав її власним коштом і кинув між народ. Малого формату книжечка в рожевій обкладинці ширилася всюди. Люди радо її купували, щиро замислювалися, бачили, що в ній написано правду.

Як не розпиналися вороги, а брошура робила своє. Не Іван Франко був скомпрометований, але його наклепники.

Хоч кандидат від трудових людей не був обраний, але засуджений був, і пізніше провалився лад, що хотів сидіти на багнетах, підпертися шахрайством і поганяти брехнею.

Вірно було написано пізніше в одній з прогресивних газет:

«Хай теперішні вибори будуть першою школою політичною для нас. Жадна сила не потрапить руху хлопського зломити, коли він розіллється по всім краю».

* * *

Після виборів дружина Ольга сказала Івану Яковичу з співчуттям:

— Чи не казала я тобі? Бачиш, скільки прикростей? Кандидатом ти був, а депутатом не будеш!

— А я не шкодую. Ніяка праця не пропадає даремно! — відповів кандидат на посла і поет-мислитель. — А це ж була праця з народом... Це цвіт, який дасть плоди...

ВІЧЕ

Липневого вечора, коли вже діти, крім найстаршого Андрійка, спали, Іван Франко почав збиратися в дорогу.

— Навіщо ти складаєш речі в чемодан? — запитала стурбовано дружина. — Куди це ти їдеш зі Львова? Певно, знов кудись на агітацію?

— Цим разом візьму напрям на Перемишль, — відказав Іван Якович. — Скоро вибори будуть, жадають виборці, щоб я виступив на вічі.

— Тату, уважай, щоб тебе не замкнули в тюрму! — промовив з острахом і любов'ю дев'ятирічний синок Андрій.

— Хто ж мене може заарештувати? — лагідно звернувся до нього батько, посміхаючись.

— Бадені! — сказав шепотом і дуже таємниче хлопчик. Він багато вже наслухався про виборчі страхіття і ненависного галицького намісника.

* * *

Кандидат у послы (депутати), виставлений від української радикальної партії в Перемишльській і Мостиській округах, Іван Франко виїхав із Львова раненько поїздом. Сів він у поїзд Львів — Перемишль. Надворі було тепло, в вагоні ще панувала нічна прохолода. Пасажирів було небагато, і Франко міг спокійно поринути в роздуми. Він думав про те, що проти віча (зборів) заперечував перемишльський староста. Саме це підтвердив чоловік, що вийшов його зустріти на вокзалі.

— Добре, що ви приїхали, товаришу доктор. У нас буде сьогодні гарячий день,— сказав чоловік.— Староспоруха кричав, що не допустить. Гарячкує, говорить, що це порушення публічного спокою і під'юджування мирних громадян до виступів проти порядку.

— Це він так дерся, певно, тоді, коли про збори оголошували? — запитав Франко.

— Так! — відповів коротко співбесідник і звернув розмову на інші рейки, почав гомоніти про вибори.— А знаєте, найгостріше промовляють на вічах селяни.

— Певно! Бо їм найгірше допікають панські і державні посіпаки! — погодився кандидат.

* * *

Вічевий зал був, як кажуть, по зав'язку наповнений народом: прийшли місцеві робітники, трохи інтелігенції і з сусідніх сіл селяни. В залі робилося чимраз задушніше від великого натовпу.

Обраний голова зборів покликав секретаря, який сів за бічним столиком, потім прочитав порядок зборів, пояснив коротко мету їх і дав слово одному промовцеві, потім другому. В цей час в зал увійшов комісар староства. Зарозумілий панок з'явився з запізненням у супроводі жандармів, не відрекомендувався голові зборів, як цього вимагав закон, і довго не хотів показати письмового повноваження від старости. Зате знахабніло перебивав промовців і раз у раз погрожував заборонити збори.

Перший промовець нарікав на селянські злидні, низькі заробітки в панському дворі і в лісі, на високі податки і знущання над селянами.

Другий промовець-селянин говорив гостро, але зовсім не скаржився на кривди, не плакався на тяжку долю і закінчив бадьоро:

— Люди, не нарікайте! Не плачте! Видно, з нас пан біг хоче мати добру сокиру, коли нас так твердо гартує.

Всі слухали уважно і не вважали на прихід комісара, ніби й не помічали його. Тільки на якусь хвилину їхню увагу відволікла суперечка комісара з головою зборів, коли комісар не хотів показати своє повноваження.

Далі промовляв сільський учитель і старався знайти причини злиденного життя селян.

— Самі зотягли-сьмо аркан на свою шию, що-сьмо не дивилися, кого вибираємо. Тож наша вина, що тепер накладають на нас такі великі додатки,— говорив він з запалом.—Всі права треба використовувати, всюди своїх людей переперти і не поступатися нікому, лиш іще більше жадати. Селяни платять податки, дають жовнірів, мають обов'язки, а прав не мають.— І, поглянувши на комісара, ще гучніше сказав:—Що я, не так кажу? Селяни мають права на папері, а обов'язки на плечах! Ми самі винні, що нас так на всі сторони скубуть. За ковбаси вибираємо послів, то й не жалуймося на кривди. Треба масово передплачувати газети, без цього наша справа не піде вперед. Газета — то драбина, котрою вийдемо з темниці на світ. З темним мужиком не можна нічого порадити, ні до ладу щось зробити.

Комісар слухав, але не перебивав.

Потім слово надали Іванові Франкові. Він гаряче закликав виборців гуртуватися і сміло стояти за своїх, народних кандидатів.

— Не дозволяйте, щоб вами завжди інші керували, вчили і били,— закликав Франко.— Повчайте трохи й ви! Скажіть своє слово! Маєте легальні збори, нікому рот не замкнений. Не дайте собі робити кривду! До цього не допустить ні староста, ні присутній на залі пан комісар.

При цих словах комісар кисло усміхнувся.

— Тут дехто жалувався на шарварки,— продовжував Франко.— Ясна річ, що дороги мусять бути. По чім би їздив хлоп драбинястим возом і волами, по чім транспортував би гній і снопи? Але шосе потрібне також панам, ексекторам і війську. І то добра дорога потрібна. За добру працю завжди треба добре заплатити. Думаю, що тоді нікому кривди не буде. Отож у тім дусі треба змінити закон про шарварки.

Докучають вам і вашим полям дики¹ і лиси. Закон не дозволяє будь-кому стріляти, особливо як хто не має рушниці. Невміло стріляючи вночі, можна пострілити не тільки випадкову бабу чи сусіда в засідці, але й самого пана дика, явно протизаконно. Ловецький закон можна і треба змінити не тільки в Галичині, але в цілій державі. Адже від дикої звірини терплять мужики також інших націй.

¹ Д и к — кабан.

Нарікаєте на великі податки? Вони, може, й не такі високі, але ваші заробітки низькі. І дуже багато різних податків маємо. Повинен бути для всіх громадян один податок особисто-доходовий. Люди мусять бути вільними від поборів.

Наш селянин мало їздить залізницею, хіба що мушпиталю, або до війська. І мало їздить не тому, що не любить подорожувати, але білет йому не по кишені. Треба знизити тариф, і тоді — хоч це і дивно — збільшаться державні прибутки.

Франко поглянув навкруг. Всі в залі уважно слухали його.

— Був би я забув! — продовжував він. — Ще в однім випадку їде мужик залізницею: на еміграцію.

Комісар не стерпів і з презирством крикнув:

— Не хоче хлоп дома працювати, то їде за границю, шукає легкого хліба.

Франко спалахнув:

— А на чім має працювати? І який же легкий хліб — праліси корчувати? Але не входжу в те. Скажу лише, що і в тій, болючій для селян справі, визискують їх різні п'явки. Не може держава забезпечити своїх громадян на місці, то повинна керувати переселенням і повинна запобігати обманствам. Але цього не буде, поки народ не візьме владу в свої руки. Війта повинна вибирати вся громада, а не сама громадська рада.

Заінтересовані самі повинні полагоджувати свої справи, а не люди сторонні, що не знають обставин і народові неприхильні. Оздоровлення держави повинно йти знизу, від громад. Але збірних громад не хочемо — це лише збільшить бюрократизм і дасть у селі впливи чужим зайдам.

Всі, хто був в залі, гуртом почали аплодувати.

Селянин-виборець у нужденній полотнянці попросив слова і відразу почав збуджено вигукувати:

— Чому не даєте мочити конопель у воді? — І, звертаючись до комісара, підвищив голос: — Боїтесь, щоб вам риба не виздихала в ставах? Не лякайтеся, риба вас пережить! Чи, може, хочете, аби хлоп не мав полотна і ходив голий, як Адам в раю?

В залі вибухнув сміх.

Комісар зірвався з місця і заволав:

— Не дозволю! Зараз забороню віче! То є бунт!
Голова сказав селянинові, щоб припинив свій виступ, і почав заспокоювати комісара, пообіцявши, що більше такого не буде. Він побоювався — комісар міг негайно заборонити збори.

Потім промовляв Михайло Новаковський з села Торок. Він пояснював, що таке куріальна система і пощо винайдено «правибори».

— Може, не кожен знає, особливо товариші з міста не відають, що то є правибори, або вступні вибори, на яких маси громадян голосують на «виборців». Отож при таких правиборах і у нас в селі, і всюди інде діялися страшні надужиття. Комісари приїздили на одну-дві години, збирали швиденько панських попихачів і проводили красиві і для влади вельми корисні «вибори». Чесних людей страшили жандармами і не допускали до виборчого будинку.

— Чому пани не голосують на хлопа? — голосно запитав Новаковський. — Може, знайшовся б і такий, що дав би панові кавалок ковбаси. Коли ж пани не хочуть нашої ковбаси, то й ми не берім від них і не пускаймо їх до хлопської курії.

Бачачи, як бідняки виступають на вічі, і чуючи їхні промови, наперед вискочив війт Глинський, куркуль і відомий хрунь (той, хто є панським посіпакою і голосує за панів).

Він почав умовляти, щоб селяни не ворогували між собою. Зал притих, кожен бідняк хотів зрозуміти, що хоче сказати панський підлабузник.

— Маєте знати, брати селяни, — репетував війт, — що споконвіку були дві партії і вони завше ворогують із собою. Але то не є правильно. Подивіться на чоловіка! Він має дві руки, праву й ліву, але вони працюють згідно, все людське тіло з того користає. Так повинно бути і з партіями. І праві, і ліві повинні працювати в згоді між собою.

Франко не витримав і попросив слова.

Він розкрив теревені Глинського, розповів, що є трудівники і є заможні. І тих заможних багатіїв підтримують такі хруні, як Глинський. Не можна їм вірити, і ні до чого тут дві руки. Слова Франкові дійшли до людей.

Після цього висловився один робітник:

— З чоловіком, котрий ссе кров своїх співгромадян, нам не по дорозі.

До розмови став адвокат з Перемишля, говорив він з іронією і, мов голками, колов Глинського:

— Пане вуйте, рада повітова ухвалила надати вам за заслуги великий лантух ковбаси. Скажіть, пощо ви пхаєтеся на наше віче, чи щоб псувати повітря?

Глинський був ні в сих ні в тих.

Ще один селянин побажав сказати слово:

— Товариші! — почав він голосно. — Дозвольте сказати одну байку, не дуже довгу, може, вона й Глинському на щось придасться, хоч вона ніби й не про нього. Так от слухайте: — «Свиня в баюрі лежала, їй казали йти до голосування. Пішла, але дала голос, на кого кабани казали. Дістала ковбасу, тішиться, в зубах несе. Аж надходить хтось і каже: «Свине, що ти робиш, ти ж власне м'ясо їси!»

Люди в залі почали реготати. Глинський кліпав очима, а потім сплюнув і вискочив із залу.

Наприкінці промовляв іще раз Іван Франко. Він розповів про виборчу ординацію (положення про вибори) і довів, що селяни мусять вимагати загального, безпосереднього і тайного голосування, а одночасно скасування курій виборчих. Але буде чи ні ухвалена виборча реформа, а власті повинні поступати законно, бо коли вибори будуть провадитися, як останні сеймові, то і при загальному голосуванні вийде так, що виявляться обраними самі лише багатії. Він сказав, що треба пильно дивитися, щоб не обдурили багаті бідняків, викривати всілякі шахрайства на виборах і стояти на своєму.

Промову Франка радо вітали присутні.

Ідучи додому, він був задоволений, що поговорив з трудовим народом щиро, від усього серця. Побачив, що народ радо хоче гуртуватися, але його треба об'єднати проти гнобителів. Їхав і думав, що за це треба боротися, віддавати всі сили. Сам він за це боровся все життя.

МАЇВКА

День Першого травня в кінці минулого століття припав якось на неділю і був дуже теплий. Два сини шкільного віку пристали до батька, відомого письменника.

— Тату, ходімо кудись на прогулянку.

— Я обруч пожену — мені мама купила! — сказав старшенький.

— А я шаблю візьму! — хвалився молодший.

— Добре, — сказав батько. — Збирайтеся! — І поглянув у бік дружини, що шила щось на машині.

— А таки справді піди з дітьми. Нехай погуляють. Тим часом менших бабця забавить. А куди хочеш іти?

— Та, мабуть, підемо на Високий Замок! Звідтіль дуже гарний вид.

— Ото найліпше! На Високий Замок! Ми там давно вже не були! — тішилися діти.

— А не продме вас на горі? Та й чи варто туди сьогодні йти? Знаєш, буде велика демонстрація в місті, нині робітниче свято, — засумнівалася мати.

— Хай діти подивляться! Змалку треба рішатись, з ким і проти кого йти, — зауважив батько.

— Намісник хвалиться залізною рукою. Чи не схоче він і цього року пустити проти робітників поліцію і війська?

— Хай пускає! Робітників це не злякає!

— Тату, ходім, я хочу бачити похід, — тягнув батька за рукав старший синок.

— Я буду шаблею рубати! — погрожував молодший.

— Ой, не шаблею треба тепер битися... — зітхнув батько.

Мати поцілувала дітей, мужа, провела до дверей.

Батько і сини вийшли з дому.

— Тату, я з обручем вас пережену,— хвалився старший Андрійко.

— Хоч би ти як гнав, далі не будеш! — сказав батько загадково.

Андрусь усе-таки вирвався наперед. Котити обруча було безпечно: не їздили вози, не гуркотили трамваї.

По садках і бульварах дерева пускали вже бруньки. Цвіли черешні і магнолії. В езуїтському городі, крізь який проходили, зеленіла трава, на деревах співали пташки.

— Тату, тату, бачиш, он чоловік годує з руки вивірку,— показав кийком від обруча Андрій.

— Купи нам бубликів, ми також будемо годувати,— попросив Тасько.

— Для білки треба мати горішки! Та й часу у нас нема зупинятися. Похід бачити хочемо? Хочемо. На Високий Замок вибралися? Вибралися.

Взявши обох синів за руку, батько пішов, кваплячись.

— Тату, купи нам м'ячі!

— Сьогодні крамниці зачинені,— відповідав він.

— Але купиш нам? У нашій кам'яниці всі діти мають м'ячі. Вони не дорогі,— докучав старший син, а молодший прохально заглядав у вічі.

Між тим кінчилася вулиця Третього травня, на розі праворуч виднів бульвар. Здалека долітали звуки музики. На тротуарах стояло багато публіки, ще більше йшло, супроводжуючи похід, що швидко посувався в напрямку від театру до площі Бернардинів.

— Татку, чому ті люди йдуть разом по вулиці? — допитував старшенький.

— Разом сильніші чуються, а по вулиці йдуть, бо один день в році хочуть мати для себе.

Вздовж бульвару стояли шеренги пішої поліції, по вулиці гасали кінні, в провулках чатували патрулі гусарів.

— Тату, чому поліція і військо ідуть вздовж походу?

— Охороняють робітників. Та прийде час, коли робітники похоронять і їх, і їхніх панів.

Діти не розуміли гаразд його слів. Бачили натомість виразно людей різного віку і в різному одязі, що йшли з прапорами та несли плакати з написами, яких діти ще не могли читати.

- Тату, чому вони несуть оте написане?
— Чому ті люди, що йдуть збоку, мають на рукавах червоні пов'язки?
— Чому всі в поході мають на грудях банти?
Батько ледве встигав відповідати. Деяких питань не чув серед вуличного шуму. З походу лунали пісні.

Помсти грім кине він!
Нас у бій кличе знов!
Прапор червоний вищий понад трони,
А його колір є червоний,
Бо в ньому робітнича кров...

В іншому місці вторувала пісня з подібною мелодією, але на інші слова:

Який то вітер шумно грає
Від Сяну, Пруту до Карпат?
Яке то диво визирає
Із тих нужденних хлопських хат?
Ми є ті, що вас всіх кормимо,
За всіх вас терпимо!
Ми руські хлопи-радикали,
Що звергли темноти ярмо!

Між публікою чути було слова: соціалісти, пролетаріат, штандар, транспаранти.

Діти не розуміли тих слів. А в батька очі загорілися вогнем. Він випустив руки хлопців і стискав кулаки. Видно було, що він рвався до походу, але здержував себе, адже з дітьми ніхто не марширував.

Спокійна й урочиста демонстрація робітників була показом їхньої сили і організаційного хисту. Який слабкий був лад, що ховався за спину війська й поліції!

Батько й діти із захопленням проводжали очима лави завзятих борців, слухали пісень і зливалися з масами.

Постріли в робітників і атаки кінноти розігнали публіку.

На дитячі питання — чому? — відповідь прийшла пізніше. Дала її Велика Жовтнева революція.

СТРАЙК У СХІДНИЦІ

В сутінках недільного вечора до маленької хатини на присілку Східниця, «на дебрі», сходилися ріпники. Одні з нафтових закопів, інші з копальні воску. Були між ними і бувальці з широкого світу. Збиралися разом, щоб поговорити про свою біду.

В цей час де-не-де поблискували ручні лампочки в руках робітників, що пробіралися між ямами, зникали в яругах, мов крізь землю провалювалися, і знову появлялися на гірських стежках. Страшно і зловіще реготали сови. Захриплими голосами перекликалися нічні сторожі. Чути було непристойні вигуки п'яниць і погрози підприємцям і дозорцям. Голосно проклинали чоловіків жінки, відпроваджуючи з шинків додому. До всього цього давно звикли люди, що поспішали на збори, і все-таки воно бентежило їх.

Один із присутніх в хаті сказав:

— А де ж наш Ілько? Щось забарився нині! Хто ж буде збори провадити?

— Поки прийде, поговоримо і так,— сказав найстарший віком, Сень Мухомор, робітник здоровенний і досить енергійний.— У нас на закопі цього тижня були два нещастя: урвалася лива і хлоп забився, а в другій ямі земля прорвала кішницю і на смерть засипала копача.

— І у нас були нещасливі випадки,— докинув Юрко Сович, худий, жилавий, з запалим обличчям чоловік.

— У нас задуха задушила ріпника, бо млинок попсувався,— зауважив Гринь Таранюк, один з молодших ріпників, але доволі практичний: в кашу собі наплювати не давав.

— Гей, люди, доки того буде? Щотижня мусить хтось гинути. І то де? В такій мізерній Східниці,— сказав з жалем Федір Цвях, першорядний майстер.

— Все то робить захланність. Капіталіст хоче якнай-дешевше будувати закіп, аби тільки до нафти швидше дістатися. До роботи не прийме робітника з книжкою.

— Хлоп із села для нього найвигідніший. Як загине, ніхто з нього не має права запитати, і кари не треба платити,— мов юрист, пояснював Таранюк.

— Люди добрі,— гукав один з бувальців,— таж в світі робітники якось гуртуються, борються, а ми що, гірші від них, без розуму?

Ввійшов у хату Ілько Бадинський.

— А ти, пане товаришу, де так заізнився? — запитав Мухомор напівлагідно, напівсуворо.

— Чи то так голові пасує? — докинув Цвях, як вугілля до жару.

— Цитьте! Я ось що приніс,— відсапууючись, сказав Ілько.— Читати будемо! Про нас написано!

— Що то, газета якась?

— Журнал!

— Ба, та що ж то таке?

— І не газета, і не книжка,— пояснював Бадинський.— Але є тут одна повість, чисто з життя ріпників, я вже почав читати. Не можна відірватися від неї.

— Як же то називається? Хто написав? — почувлися запитання.

Ілько поклав журнал на стіл. Хтось прочитав по літерах: «Світ».

— Ого-го, тут про Борислав написано! А хто написав?

— Франко Іван,— відказав Бадинський.

— Чи не нагуєвський то чоловік? Мабуть, ваш краян, Ільку?

— Так, мій земляк,— сказав Ілько з гордістю.— І всю повість мусимо прочитати. Такої речі ніде більше не знайдете. Я прочув про неї в Дрогобичі і ледве випросив в крамниці. Не хотів той крамар продати. Казав, що вже хтось інший замовив. Але я не пішов з крамниці, поки мені не продав. Я дав би і вдвічі більше грошей за такий скарб. Прошу вас, газди, як будете читати, не слиніть пальців, не загинайте сторінок, не лягайте грудьми на книжку!

— Добре тобі казати, а як задубілими пальцями сторінку відгорнеш? Таке то не так, як сіно вилами!

— Адже і дяк, коли читає, пальці завжди слинить.

— І сторінки ще й як загинає, я добре приглянувся.

— Мабуть, я сам буду читати,— зітхнув Бадинський, не дуже гострий читальник.

І почав читати повість з життя ріпників поволеньки, але з такою повагою, як піп читає евангеліє в церкві. Люди слухали, тихо дихаючи, часом голосно зітхали, стискали здоровенні кулачища, дехто курив і покашлював.

Слова падали на душу, як зерна пшениці на ниву. Люди хотіли збагнути всю мудрість. Хоч яке повільне було читання, їм здавалося воно надто швидким. Не могли схопити думок, що виривалися, як риба з сіті. То один, то другий просив ще раз прочитати якесь місце, пояснити його. Ілько впотів і від самого читання, а до пояснень навіть не брався. Дехто хотів виручити Ілька, щоб самому допастися до книжного меду, але спроби рідко вдавалися. Слухачі не видержували читання по складах. Часу пропадало багато, а користі було як кіт наплакав.

— Читає, як би драбинистим возом по груддю їхав.

— Збирає букви, ніби дитина в першому класі.

— Іди трохи надвір! Ти вже геть мокрий, як курка в дощ.

— Перестань читати, нехай відсапаємося. За косою так чоловік не зіпріє, як за книжкою.

— І думки годі позбирати: розбігаються, як курчата від квочки.

— Звідки той Франко так знає життя ріпників?

— То хіба не простий робітник?

— Та де робітник! Він високу школу кінчив у Львові. Але за селян стоїть і за простих людей. Вже три рази за це сидів у криміналі. Такого пани на свій бік не перетягнуть. Бачте, як пише.

* * *

Коли скінчили читати книжку, всі полегшено зітхнули.

— А може, там і далі є? — з жалем запитав старий робітник.

— Далі вже нема нічого! — сказав Бадинський, гортаючи журнал. — Цілком кінчилося.

— Забирайте, товариші побратими, голос, тільки по черзі, не всі зразу!

Перший почав говорити Сень Мухомор.

— Та то все правда, що тут написано, але, відай, той кожух не на нас шитий.

— Чому? — запитав фанатично настроений Сович.

— А де ж маємо побратимів? Котрий же то у нас Бенедьо?

— Найважлиша річ, гурток свідомий, тверезий і неподатний, хоч би й невеликий, — бубонів Цвях.

— Ні! Про все рішають маси робітників. Треба якнайбільше людей притягнути до гурту, — настоював Таранюк.

— Найважлиша річ на початок — каса взаємної допомоги. Без того ні кроку не рушимися! — додав хтось з робітників.

Після гарячої дискусії робітники вибрали комітет, визначили тих, хто має відати касою, почали збирати членські внески. Коли вже в касі було трохи грошей і до організації залучено значну більшість працюючих, комітет ухвалив почати страйк. Послали в сусідні села, до Борислава і Дрогобича, відданих справі енергійних людей, щоби стримати наплив штрейкбрехерів.

Страйк вибухнув несподівано для хазяїв і вдався робітникам.

Робітники не побоялися ні поліції, ні жандармів, вчасно розправилися із зрадниками, і капіталісти змушені були задовольнити їх вимоги.

Але не це було найважливіше.

Робітники наочно пізнали вагу організації і солідарності, відчули силу спільного, сміливого виступу.

В РІДНОМУ СЕЛІ

Теплого листопадового дня Іван Франко, мій батько, одержав з Нагуевичів поштову карточку.

Дорогий брате!

Приїздіть до нас на весілля, котре відбудеться в четвер 21/XI. А якщо Ви не зможете, то сини нехай приїдуть. Огірів я посилаю, бо надіюсь, може, хто приїде. Остаюсь з поважанням

Гринь Франко.

На поштовій печатці була дата: 18/XI 1909.

— Ну, що, Тарасе, поїдемо вдвох? — сказав батько тоном, що не допускав ніякого заперечення.

— Поїдемо, тату! — відповів я, тоді студент університету.

Швидко зібралися і завчасу пішли спати. Раненько схопилися, старший брат поміг батькові одягнутися, я взяв на дорогу трохи харчів, і ми подалися на головний вокзал. Батько був чомусь невеселий і мало розмовляв і по дорозі на вокзал, і в вагоні. Інші пасажири також їхали мовчки. Дехто встромив ніс у газету і з трудом ловив букви, що підскакували від гойдання вагона (пульманів тоді ще не було), та й книжку годі було вчитати довгий час. Під вікном на валізці два аматори грали в шахи маленькими кістяними фігурками з ніжками, які встромляли в дірочки, просвердлені на шахівниці. Фігури добре видержували хитливий рух поїзда і ривки на стан-

ціях — гралося знаменито, але не дірка вниз, а добра гра давала стійкість королям. Батько сам не грав у шахи, хоча в житті не раз шахував як не королів, то королів. Він дивився на гру, але сидів спокійно, не втручався в ходи. І саме це обом гравцям дуже подобалося.

— Ану, Тарасе, витягни, що там мама приготувала! — сказав батько, коли поїзд був якраз на половині дороги між Стриєм і Дрогобичем. — Не добре їхати на весілля ситому, але ще гірше, коли голодний — живіт бурчить, а його власник, високопоставлений гість, не може діждатися страви.

І за цим словом ми взялися до їжі. Але тому, що харчів зовсім було обмаль, їли повільно, смакуючи.

— Тату, а чи будуть нас коні ждати? — запитав я.

— Хто його знає, — відповів батько. — В картці Гриньніби пише, що вишле по нас огирів, але шкапи там дурно без роботи не стоять, а от годинники, якщо десь є, ті частіше стоять, бо ніколи селянам з ними панькатися. Селяни краще і точніше вгадують час по сонцю і по інших прикметах... Зрештою, ліпше на підводу не чекати.

— То що, ногами будемо бити? За кавалок кишки сім миль пішки? — спитав я обережно.

Але батько промовчав. Поїзд саме в'їздив на станцію Дрогобич.

— От тут тато тепер буде в своїм соусі, — мовив я, посміхаючись. — А повз гімназію, що татові найкращого віку вісім років забрала, чи будемо їхати? — закинув я наздогад буряків, натякаючи на транспорт, бо ноги, правду кажучи, не дуже рвалися до ходу по грязюці.

Батько виявився джентльменом. Найняв двокінного фіакра і сказав візникові, куди їхати. Той оглядався, чи не йде за нами посильник, і був розчарований, що пани з великого міста їдуть на село з голими руками. Проїжджаючи ринок, батько наказав зупинити коні перед ювелірним магазином і купив дарунки для молодят, а в іншій крамниці — цукерки для малечі.

Коли ми проїздили повз гімназію, в очах у батька з'явилися сльози. Ніхто знайомий не зустрівся нам по дорозі: багато татових ровесників роз'їхалися по світу, старші пішли на вічний сон, молодь не вся знала заслуженого діяча, а випадкові перехожі менше всього цікавилися подорожніми. Ми виїхали на самбірський тракт, і коляска швидко заторохтіла спуском. Минули дорогу

на Лішню і Унятичі, що звертала ліворуч, і поїхали прямо.

Раптом біля якоїсь стежки батько зупинив візника, розплатився з ним, і ми подалися навпростець до Нагуєвичів. Ішли раз у раз доріжками. На полі дув легенький вітер. Коли ж почалися переліски, стало спокійніше і тепліше; ще й від ходи ми зогрілися неабияк. І очі батька загорілися дивним блиском. Пізнавав відомі змалку околиці: там рівна-рівна просіка вабила очі в далечінь, деінде цікавила полянка. В глибокій задумі зупиниться батько тут і там, ніби чогось шукає. Це він так прощався з місцями, по яких колись бігав хлопчиною.

І знов рушаємо далі. Я дивувався, як батько безпомилково вибирав потрібну стежку на перехрестях.

Цими стежками біг він колись з Дрогобича до мами, що помирала.

Ми спустилися в яроч, на дні якого дзюрчав потічок з дзеркально чистою водою. Батько, ідучи певно, як на дим, відшукав лісову криничку, де гасив спрагу давним-давно, більш сорока літ тому.

Він припав до струмка, мов до цілющої води, і сльоза покотилася по обличчі.

— Тату, ми на весілля їдемо чи на похорон? — запитав я тихенько.

— Поки зложу кості, мушу молодість мою поховати,— відповів він сумовито.

Ми піднялися під гору і ввійшли в старий ліс Панчужну. Твердо стояли грубезні дуби, безлистим віттям маяли берези, голосно стукотів дятел, мовби роки життя прийдешні рахував. Небагато їх начислив і затих... Минули криницю, яку в околиці вважали чудодійною, але батько вже не пив тут води. Дуби були двоякого гатунку: одні восени скидають листя, як люди зношений одяг, інші держать немодне вбрання всю зиму на собі, аж поки нові листки, брунькуючи, випхнуть старовину. Під липами і грабами біля села люди згрібали зісохле листя і веретами носили додому. Взимку себе кожухами забезпечують перед холодом, а хату оцим листям.

— А листя і тут, у лісі, потрібне,— сказав батько мимохідь,— перегниваючи, воно дає поживу деревам.

Ліс почав рідшати, трава ставала густішою, але зелені було вже мало. Батька почали насідати спогади. Говорив, мов сам до себе:

— Тут пас я колись коні, он там росли голубінки, під берізками попадалися козарі, десь часом і правдивий траплявся грибок.

Він дивився на місця, де минало його хлоп'яче життя, і туга давила груди.

Батько прямував вірно, так що ми з лісу вийшли просто до його рідної хати. Гайвороння, плачливо каркаючи, пролітало вгорі. Якийсь хлопець без капелюха пронісся на коні з присілка на пасовище.

Коло садиби і по садку крутилися вже весільні гості, сусіди з Війтової гори: Риб'як, Лялюк, Микитич, Добжанський, Гатараняк, з села Лазорович, відомий силач і зайдиголова, постійний гість на весіллях. Батько ввійшов до хати і, радісно привітаний, обдарував молодят. Дітям, що юрмилися коло дверей, роздав цукерки. І в хаті, і надворі було багато дівчат, як того квіту навесні, не бракувало й хлопців, вже по міському зодягнених.

У хаті приготування до гостини ще не були закінчені, отож ми вийшли на подвір'я. Батько пізнав давніх знайомих, вітався з усіма дуже сердечно. Люди, не приховуючи смутку і журби, бідкалися над ним.

— Іване, чи тямиш, який ти був здоровий, як ти ще жив між нами, нежонатий?

— Чи пригадуєте, як ми разом коні пасли?

— А пам'ятаєш, пане Франку, як ми саком рибу ловили в охабі? А щупак, злодій, продер сіль і шмигнув?

— А чи зловили ви його пізніше? — запитав батько із найбільшим зацікавленням.

— І нащо вам того Львова забаглося? А тепер що з вами сталося? Де та сила поділася?

— А що ви, лікар? — питав батько здоровенного чоловіка з горішнього кінця, з яким не був на «ти». — Хіба ви можете допомогти? Якщо ні, то годі про це говорити. Я незабаром піду спати, а ви, — звернувся до громади, — дивіться, щоб ви на ноги стали!

— А хіба ми не стоїмо?

Франко пустив жартівливу відповідь мимо вух.

— Ви роздумуйте, як вам з біди вибратися.

— То яку ще рецепту там у Львові вигадали, рахувати для хлопа? — запитав сільський мудрагель, досить заможний.

— Не у Львові! — сказав Франко твердо. — Межі треба покасувати.

Селяни роти пороззявляли.

Батько продовжував:

— Досить нас чужі люди помежували. В межах ціле наше нещастя!

— Ая! Там бур'янів повно, а вітер насіння по полях розносить! — сказав бідняк, тямущий господар.

— Це також правда, — розвивав батько думку далі, — але не це головне! Землю треба обробляти спільно! І ділити її не можна!

Селяни остовпіли. Застарілі звички, віджилі поняття приватної власності не хотіли вступатися з голови.

— Ця філософія для халупників добра! — буркнув заможний Добжанський.

— У нас бідних більше не тільки від багатців, але й від середняків. Весь народ бідний. То чого маємо боятися? І кого?

* * *

Покликали до столу. Розмова обірвалася. Але розбужена батьковими словами думка працювала далі.

Страви були прості, але навіть смачні, як на міське піднебіння. Не бракувало й напитків. Як уже наситилися і горілка не пішла ще до голови, батько узяв слово.

— Дорогі гості і любі молодята! Починаєте нове життя. Здається мені, що не зможете жити так, як ваші предки. Мусите шукати нових доріг. Як не можна самому одному взяти біду за роги, треба пробувати гуртом. Громада — великий чоловік. Нехай вам у всьому щастить і з роси і з води! Випиймо ж за нове життя!

Це був перший і, мабуть, останній тост на весіллі. Селяни люблять попоїсти і випити, але з гостини не роблять засідання. Попоївши, співають, щоб і старшим молодість згадалася і щоб молодь звеселилася, як стародавній звичай велить і нова мода не забороняє. І танцями люди на селі також не гребують.

Львівські гості посиділи трохи, один з них, старший, надав весіллю урочистого характеру, потім обидва потягли в «стебло», в призначену їм хату, подалі від весільного шуму.

Виходячи з двору, зачули ще весільну музику.

Якийсь літній селянин, напідпитку, пританцьовуючи, співав весело:

Заграй мені, музиченьку, най си погуляю,
Та най тими криваками поперебираю!

Приїжджих заведено до хати, вони швидко заснули, виспалися і на другий день виїхали.

Батько повеселішав, немов віджив духом і набрався нових сил до дальшої праці.

І. Франко, М. Коцюбинський, В. Гнатюк. Фото. 1905.

СПОГАДИ

ІВАН ФРАНКО В СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

Головним джерелом відомостей про Івана Франка є його спогади і автобіографії. Їх треба хронологічно впорядкувати і порівняти з ними спогади інших людей, що відносяться до того самого часу. Більша частина тих спогадів була друкована, але деякі ще лежать в архівних матеріалах. В усіх спогадах трапляються помилки, які треба виправити.

Окрему групу складають спогади дітей Івана Франка: Тараса, Петра і Ганни, що частково були друковані і теж вимагають деяких поправок, бо писані були не під свіжим враженням, але значно пізніше, після смерті батька.

В нашій літературі є дуже цінні і вагомі висловлювання про Івана Франка. Хоч це не є, власне, спогади, бо написані вони ще за життя Франка, але мають важливе значення при оцінці всього творчого шляху письменника. Маю на увазі висловлювання видатних передових українських письменників, борців за щастя народу — М. Коцюбинського, Лесі Українки і ін.

Як проникливо відгукнувся М. Коцюбинський про незабутнього Каменяра:

«Невеликий, хоч сильний мужчина. Високе чоло, сірі, трохи холодні очі, в лініях бороди щось енергійне, уперте. Рудувате волосся непокірливо пнеться, вуси стирчать. Скромно одягнений — він тихий і непомітний, поки мовчить...

В своїй убогій хаті сидів він за столом босий — і плів рибацькі сіті, як бідний апостол. Плів сіті й писав поему «Мойсей». Не знаю, чи попалася риба в його сіті, але душу мою він полонив своєю поемою».

З почуттям поваги і сердечної любові писала до Івана Франка Леся Українка з нагоди ювілею в 1898 році:

«Ви знаєте, що я щиро поважаю Вас і Ваш талант, а знаючи тяжку долю українського поета, рада б «небо прихилити», аби та доля поліпшала. Щастя Вам, боже, на кожній дорозі».

Хороше, глибокодумно сказав про Івана Франка Марко Черемшина:

«Спитаєте, може, яке враження зробив на мене Франко? Великого астрального тіла, що гріє всю Україну, а світить ще далеко далше».

* * *

В спогадах знаходять місце часто дуже дрібні деталі життя і побуту великого письменника, які не становлять, власне, ніякої цінності. Отже, слід подумати про те, щоб, показуючи перед читачем життя Каменяра, відкинути не тільки випадкове, непотрібне, а й очистити пам'ять про нього від буржуазно-націоналістичного намулу, від писанини тих людців, які намагалися паплюжити чесне ім'я революціонера-демократа Івана Франка. Це вже завдання дослідників, які будуть писати широкі монографії про життя і діяльність великого письменника, чию пам'ять шанує все прогресивне людство, свідченням чого є надзвичайної ваги знаменний акт — рішення Всесвітньої Ради Миру про відзначення 100-річчя з дня народження Івана Франка у світовому масштабі.

* * *

Можна без перебільшення сказати, що багато написано спогадів про І. Франка. Але дуже мало вдається вибрати з них суттєвого, що проливало б якесь світло на вияснення обставин, в яких жив І. Франко.

Принагідно слід розібратися в деяких спогадах.

Про дитячі і юнацькі роки письменника написали спогади І. Кобилецький і М. Коріневич. Проте важко в них надібати якісь цікаві, важливі деталі. Але, навпаки, є цілком фальсифіковані відомості. Приміром, наперекір здоровому глузду, М. Коріневич твердив, що «рішальний вплив на Франка мав Грушевський». Безпідставність цієї вигадки очевидна і не потребує спростовань.

Найбільші і, мабуть, найкращі спогади про І. Франка написав Антон Дольницький, юрист, колишній редактор журналу «Друг». Перші його спомини від 6 січня 1927 р., 18 сторінок машинопису.

Він пише, що мав рукописи І. Франка, які той прислав до редакції «Друга», і вони пропали в Бродях під час війни 1914—1918 рр.

В спогадах знаходимо відомості про їхню зустріч. Вперше побачив Дольницький Івана Франка в 1876 році в редакції «Друга» (ріг вул. Краківської і Корняків). Дольницький пише про І. Франка, що то був юнак «худий, мізерний, з рудим волоссям, незугарними рухами, але з ясним рішучим виразом очей і симпатичним способом розмови. Був суворо логічний, говорив із закрускою гумору, дотепу або сарказму. Сміятись не любив, хоч сам жартував».

Далі він свідчить, що Іван Франко писав дуже швидко, стоячими буквами і густо. Характеристичною рисою його поведінки була швидкість. Швидко писав, швидко читав, швидко орієнтувався і швидко вирішував щось робити. Без книжки під пахвою рідко можна було його зустріти. 21 березня 1876 р. була виставлена драма І. Франка «Три князі на один престол», але вона не мала успіху. Одну роль грав сам автор.

Дольницький описує подорож компанії студентів в гори влітку 1876 року. Між ними був і Франко. Під час цієї подорожі І. Франко зустрів Ольгу Рошкевич і полюбив її за принадну фігуру, бистрий ум, освіту і переконання. Загалом вірно характеризує Дольницький причини розриву між Ольгою і Франком.

«І якби не нещасне арештування Франка,— пише він,— якби не острах родичів панни Ольги перед соціалістом, революціонером, якому дорога до професури, певно, буде замкнена, може, прийшло би до подружжя. А так — дороги їх розійшлися».

Значно пізніше Дольницький, вже на пенсії, бачився з хворим Франком.

Крім цього, є ще другий спогад Дольницького, машинопис на 30 сторінках (в рукописному відділі Інституту літератури Академії наук Української РСР). Спогад присвячений в основному «Другові», але є й речі, що безпосередньо стосуються Івана Франка. Автор пише, що Франко «одвертий, рішучий, самостійний у своїх думках,

шанував переконання других, був незвичайно продуктивний, з буйною уявою, поет, а при тім спосібний стати комусь щирим другом».

В розділі V читаємо цікаві деталі лолинської прогулянки і між ними таке:

«Може, подорож з Лолина через Перегінське до Болехова натхнула Франка до написання повісті «Петрії і Довбушуки».

Спогади Дольницького між усіма іншими, що збереглися, незважаючи на дрібні помилки, належать до найсолідніших і найкращих, чого ніяк не можна сказати про жорсткий, повний неточностей ескіз Ігнатія Дашинського, поляка, пізніше депутата Варшавського сейму. Цей спогад написаний в 1919 році.

Деякі відомості можна зустріти в спогадах Карла Бандрівського, шкільного товариша І. Франка. Ці спогади обриваються на 1874 році, написані вони хаотично і нелітературно. Помер Бандрівський у 1932 році, і, мабуть, тоді чернетка цих незакінчених спогадів потрапила до архіву (нині архіву Академії наук).

Бандрівський пише, що 1 вересня 1865 року Франка привезла до Дрогобича мати. Малий Івась так рвався до навчання, що, не чекаючи, поки швець пошиє йому чоботи, записався до школи босий. Вчитель Крушельницький посадив Івана Франка на так звану «ослячу» лавку (тобто задню) за те, що він щось не відповів. В кінці року Франко зголосився перший до «екзамену», продекламував віршик «Кіт з'їв сало», що був поміщений в книжці для IV класу. Пробна декламація виявилася хорошою, і вчитель сам узяв Франка за руку і з «ослячої» лавки пересадив на перше місце на першій лавці.

Згадує Бандрівський, що в VI класі Франко писав багато віршів, читав їх своїм товаришам, але, визнавши свої твори слабкими, палив їх. Оповідає про враження І. Франка від перших спроб віршування:

«Як він дістав «Друга» в Дрогобичі зі своїми віршами, то він їх ледве пізнав, так йому страшно покалічено мову, себто ніби поправлено на язичіє».

Написано також, що під час будівництва залізниці із Львова до Стрия через Дрогобич в 1873 році в тих околицях вибухла холера. Через це навчання в гімназії було припинено перед кінцем шкільного року. Франко, ма-

ючи багато вільного часу, поїхав до Борислава: «Там приглядався життю ріпників...»

У 1926 році вийшла у Львові збірка «Спомини про Івана Франка». Вміщено в ній вісім спогадів колишніх діячів, переважно членів національно-демократичної партії, які до революційних виступів Франка ставилися щонайменше неприхильно і всякими способами намагалися применшити роль І. Франка в прогресивному русі і старалися змалювати великого Каменяра і революціонера таким собі звичайним лояльним громадянином.

Окремі місця деяких спогадів подають більш-менш значні деталі зустрічей з Франком, які можна використати в подальшій роботі.

Зокрема заслуговує на увагу стаття Олекси Волянського «Мої спомини про Івана Франка», найбільша і найкраща, що стосується в основному періоду перебування Івана Франка в гуцульських горах під час літніх канікул. Помилку у цих спогадах дуже мало, зате подані надзвичайно цікаві деталі, невідомі з інших джерел.

Волянський пише, що від 1900 року Криворівня стала місцем відпочинку приїжджаючих туди городян. Одними з перших туди приїхали дружини Гнатюка і Франка. На запрошення Волянської прибула в Криворівню на короткий час дружина Гнатюка, умовивши поїхати туди і дружину Франка. Тут припущена фактична неточність, бо моя мати не була там, а поїхав тоді (1899 року) автор цих рядків.

Гнатюки і Франки з дітьми приїхали до Криворівні в 1900 році і замешкали на Заріччі, на правому березі Черемоша, на «волоськім» боці.

Іван Франко вперше приїхав у Криворівню в 1901 році.

«Тепер ми познайомилися ближче,— пише Волянський,— а сходячися щоденно чи то при купелі, чи на проходах, чи таки в моїм домі, пізнав я ту велич духа та серця, при просто дівочій його скромності та ніжності».

Маючи вроджене замилювання ловити рибу, Франко вибрався раз у товаристві на пструги до села Голови, в гості до місцевого вчителя Луки Гарматія. Там Франко ловив з Гнатюком рибу сачком.

Перебування Франка в Криворівні автор ділить на два періоди: перший від 1901 до 1907 рр., коли Франко

був здоровий, і другий — від 1908 до 1914 рр., коли Франко був недужий.

В першій добі відбивалися на обличчі Франка «сильна і незломна воля та енергія, бистрота ума, ясність суду на всі злободенні справи, а при тім надзвичайна товариська чемність¹ та веселе успосіблення...»

Під час перебування в Криворівні Франко завоював загальну симпатію у населення.

Теж невідома деталь, спогад про те, що туристи в Криворівні, між ними і Франко, щоразу робили прогулянки далеко в гори до тієї точки в Карпатах, де сходилися кордони трьох держав: австрійської, угорської та румунської.

Під час цих екскурсій Франко умів вести товариську бесіду так, що не тільки розважав співбесідників, але й учив. Був теж митцем жартів. В 1906 році Франко був у Криворівні сам, без родини, і замешкав у Волянських.

Цікава деталь, що свідчить про пошану народних звичаїв. Зустрічаючись чи то на прогулянці, чи під час купання або в домах, приїжджі інтелігенти, в тому числі й Франко, віталися звичайно по-гуцульськи: «Чи дужі?», «Як спали?», «Як днювали?» і відповідали: «Гаразд! Як ви?», «Мирно дякувать за слово. А як ваші?»

Автор досить широко згадує про те, що влада чинила переслідування, надокучала тим, хто приїжджав сюди відпочити.

Невірно говорить автор про те, що ніби Франко, важко захворівши, наказав своєму синові Андрієві спалити всі свої рукописи.

Як відомо, і це засвідчує автор спогадів, Франко заїздив до місцевого гуцула Якібюка, званого також Івандюком. Там І. Франко диктував синові Андрієві свої твори.

З-поміж друкованих спогадів про Івана Франка найбільша, може, кількістю цікавого матеріалу, хоч і маленька форматом, книжечка Михайла Мочульського «Іван Франко. Студії і спогади», видана у Львові в 1938 році.

Це спогади про останнє двадцятиліття І. Франка — 1896—1916 рр.

Автор часто зустрічався з Іваном Франком, працював з ним разом по видавництвах, чув його промови на вічах

¹ З цим іде врозріз свідчення Охрімовича.

і засіданнях і міг, звичайно, сказати значно більше, ніж знала рідня великого письменника.

Вперше побачив він Івана Франка 1896 р. зимою в студентському товаристві «Академічна громада». Його характеристика відповідає описам інших сучасників.

«...Він був середнього зросту, з гарним, високим чолом, з трохи крученим рудавим волоссям, з рудавими невеликими вусами і сіро-сталевими очима. На його обличчі малювалися розум і енергія. Очі й уста показували на впертість і завзяття. Він був у вишиваній сорочці. Одяг на ньому був невибагливий, навіть убогий. У поведінці був скромний, я сказав би навіть — трохи несміливий».

Франко промовляв тоді в справі еміграції українських селян з Галичини за море. Про це Мочульський пише так:

«Франко, наскільки я тепер можу пригадати собі, не був противний еміграції селян, уважав тільки конечною потребою, щоб еміграція була добре зорганізована і мудро поведена. Він говорив спокійно, а коли натякав на галицькі порядки, то з іронією».

Далі, на стор. 11, про вічеві промови Франка сказано:

«Я чув не раз Франка, як він промовляв на вічах, зборах, засіданнях і сходинах, і мушу сказати протилежне (до д-ра Володимира Охримовича.— Т. Ф.) — він був красномовцем. Правда, він говорив спокійно, без пафосу, без жестикуляції, але слова плили з його уст заокруглені, образові, закращені іронією; плили й плили, ворушили серце, переконували залізною логікою розуму. Франко як промовець не грав на людських душах тільки лірикою, він не був демагогом, він оперував фактами, холодною дійсністю; коли треба було, колов, пік, батожив і переконував своїм розумом і мудрістю».

На сторінці 78-й і дальших читаємо ось які моменти з життя Івана Франка:

«Довкола себе він любив рух. Не утікав від людей. Дуже радий був зустріти созвучну душу. Деколи він ходив до театру і на концерти. Музику і спів він любив дуже. У гостях бував наш поет рідко».

І далі:

«Франко був мовчазливий і не любив звірятися перед ким-небудь. Душі не відчиняв настіж, бо знав, що люди

увійшли б зараз до неї з брудними чобітьми. Він більше любив прислухатися, як інші говорили, а тоді і сам сказав кілька слів».

В VII розділі автор спогадів оповідає цікаві речі про Франків спосіб творення, як і де постали «Конквістадор», як швидко був написаний знаменитий «Пролог» до «Мойсея», спочатку навіть зовсім не планований. Далі порушує справи видавничі, про захоплення Франка соціалізмом, про відносини до Павлика і Драгоманова.

Про працю І. Франка в Науковому товаристві імені Шевченка і щоденний образ життя сказано хоч коротко, але правдиво:

«Точно коло 12 години опівдні і коло 5 годин ввечері, майже щодня приходив до Товариства Іван Франко. Він приносив рукопис до друку, забирав коректу або матеріал до перегляду, часом щось написав, прийняв якого молодого автора на розмову, побалакав і йшов далі. Франко поступав у полудне, перед приходом до Товариства, до так званої «Кав'ярні віденської», а ввечері, вертаючись з Товариства, до кав'ярні «Монополь» і там, випивши чарку кави, переглядав газети.

Ввечір в будні дні й опівдні в неділі та свята бував він у товаристві Гнатюка, а деколи і мойому.

Франко приходив на засідання точно, один із перших, і в засідання вносив свою ясну і здорову думку. Незвичайна скромність, великий розум, простота, ввічливість, притім скептицизм та іронія окрилювали Франкову постать і робили її приємною в зустрічі. Ані дрібки гордості, чванства, пиhi ви ніколи не помітили у Франка. Одночасно не забудьмо, що характер у Франка був чистий, як кришталь».

Мочульський любить дошукуватися в творчості І. Франка паралелей з іншими авторами.

Так, приміром, хід думок у сповіді «Niemo o sobie samym» (1896 р.) порівнює із філософічними листами П. Я. Чаадаєва, що ще в 1836 році були друковані в журналі «Телескоп» і викликали проти автора бурю незадоволення.

Опис весілля в «Перехресних стежках» (стор. 178 і далші) співставляє з новелою Конрада Фердинанда Маєра «Весілля черця», а в описі ока в «Великім шумі» віднаходить вплив «Сумління» Віктора Гюго, з одного боку, і епізоду з «Місії» того ж Франка, з другого боку.

Крім правдивих та іншими мемуаристами посвідчених відомостей, Мочульський подає явно фальшиві, вигадані, неіснуючі речі. Так, наприклад, він іде проти правди, вигадуючи те, чого не було:

«Поет почував себе вільно у Грушевських, бував веселий та гутірливий і любив ходити до них».

Фактично нічого подібного не було. Якраз навпаки. Франко не любив Грушевського і не ходив до нього. Взагалі Мочульський, де тільки може, вдається до вихвалювання Грушевського.

На кінець можна сказати, що Мочульський більше цікавився недугою Франка, ніж його здоров'ям, і досліджує не так поетову творчість і бойові в ній тони, як властиві кожній людині прояви смутку, інтимні переживання. Він пхає Франка силоміць до декадентів. Ми ж добре знаємо, як Франко пристрасно боровся проти декадентства.

Мочульський розповідає, як випадково з'явився «Пролог» до «Мойсея». Коли кінчився друк поеми, залишилося ще кілька незадрукованих сторінок. Зажурений директор друкарні К. Беднарський просив поета написати ще якусь передмову. І. Франко сказав спокійно: «Добре, я щось напишу і принесу». І приніс зараз же на другий день геніальний «Пролог».

Про гімназійні роки І. Франка поділився своїми спогадами Іполит Погорецький, шкільний товариш письменника.

Коли автор спогадів був переведений з четвертого класу в п'ятий, Франко перейшов у сьомий клас тієї ж гімназії і був відомий як дуже хороший учень. А що Погорецький і його товариш Рошкевич відставали по деяких предметах, то попросили Івана Франка бути репетитором. Перший рік «щось там платили йому», а на другий рік так заприятнилися, що Франко вже не хотів брати від них ніякої плати, і це була дуже гарна риса його характеру, відзначає Погорецький.

Далі він пише, що Франко в гімназії був дуже скромний, ходив у полотняній блузі, носив багато книжок. Погорецький був родом із села Вацович коло Дрогобича, а його вуйко (брат матері), лісничий, жив в Унятичах, селі, сусіднім з Нагуевичами. У нього бував часто Іван Франко і Рошкевич.

Коли І. Франко був заарештований у Львові в 1877

році, Погорецький мав неприємності, і саме перед екзаменами. У нього на квартирі був обшук, як у знайомого Франка, забрано книжки і кореспонденцію з Франком. Погорецькому загрожувало виключення з гімназії, до чого, однак, не допустив директор Керекарто, «людина чесна і справедлива».

Погорецький свідчить, що Франко мешкав в Дрогобичі на Бориславському передмісті у одній старої жінки і туди заходили до нього Погорецький і Рошкевич. Франко читав їм твори визначних поетів, часом і свої при «дуже нужденній лампі». В 1906 чи 1907 році дрогобицька гімназія святкувала 50-річний ювілей свого існування. Франка на тім святі не було, але тодішній директор гімназії у своїй промові зазначив, що з мурів дрогобицької гімназії вийшов значний письменник Іван Франко, що «підніс українську науку і письменство до світового значення».

Ця замітка Погорецького вміщена була в буржуазно-націоналістичній газеті «Діло» в 1926 році.

Хоч це й не друкований ніде спогад, та все ж він заслуговує на увагу. Записав його Петро Франко від Михайла Івановича Бабюка, адвоката в Рогатині. Йдеться про приїзд І. Франка до Відня в 1897 або 1898 році. Бабюк був тоді студентом юридичного факультету Віденського університету. Серед студентів поширилася чутка, що приїхав знатний гість Іван Франко. Щоб зустріти його, студенти умовилися зібратися в одній кав'ярні. Коли Бабюк прийшов туди, застав уже І. Франка в товаристві віденських українців, переважно юристів, що завели з гостем дискусію про право, зокрема про римське. Всі були здивовані ерудицією Івана Франка. Він добре знав римське право, наводив по-латині різні цитати, яких і юристи не знали.

«Навіть професори римського права, певно, так того не вмiли», — сказав Бабюк. І. Франко розпитував кожного, чим займається, і заохочував, щоб працювали і в літературі. Докоряв присутнім, що дехто з українців не надає серйозної уваги навчанню, говорив, що освічені люди потрібні народові.

І. Франко був одягнений дуже скромно і мав вишивану сорочку. Коли вже розходилися додому, кельнер хотів йому прислужитися і взявся допомогти одягнути плащ, але Франко відхилив його руки і сказав:

— Іх бедіне міх зельбет.— А по-українськи додав:—
Не терплю лакейства в ніякій формі.

Пізніше Бабюк бачив Франка на концерті якогось бандуриста в приміщенні «Бесіди» у Львові. Бандурист співав між іншим веселі запорозькі пісні. Франко був веселий і сміявся.

* * *

Про Івана Франка написано досить багато спогадів. Вони були друквані в газетах, журналах, виходили окремими книжками, збірками в роковини смерті, особливо ж у десятиліття.

Сувора науковість наказувала б розглянути всі спогади про Івана Франка, але мета і профіль моєї праці цього не вимагають, і все ж назвати друквані спомини про Івана Франка (хоч не всі вони мають якусь цінність) у 100-річчя з дня народження — не зашкодить.

Згадані спогади є різні за змістом і ідейною спрямованістю. Писали їх люди різного віку, справжні прихильники письменника і його вороги. Ці люди переважно знали Івана Франка коротко і поверхово, десь перекинулися парою слів, помічали нетипові подробиці. Не всі мемуаристи мають літературний хист, але й ті, що пишуть просто й щиро, не обов'язково пишуть правдиво і цікаво.

Те, що їм здається, свої суб'єктивні враження, вони подають за справжню дійсність, яка не тільки знавця, але й читача не переконує.

Про одну і ту ж справу часто бувають думки тотожні або й прямо протилежні. Нелегко із сумбурних відомостей вибрати зерно правди і відтворити образ письменника: і зверхній вигляд, що мінявся з роками, і його духовне обличчя, багатогранне і також мінливе, залежно від обставин, щораз інших. Інакшим був Франко молодий як борець, з духом протесту, повний гніву, не той серед близьких, знайомих, прихильників, між рідними, зовсім не той як поет, інший як учений, не такий на прогулянці.

Різні і в житті Франка бувало: не тільки він мав досаду на людей, але й до нього мали жаль і чужі, і рідні. Це відбилося і в спогадах, і можна пізнати, котрі з них писані не «без гніву і упередження». Отож, не все

написане треба брати за чисту монету, але, з другого боку, критицизм не можна посувати надто далеко. Іноді і суперечливі відомості є правдиві, кожна для свого часу і залежно від обставин.

Не можна відкидати й численних легенд про Івана Франка, треба лише зазначити, що це переказ.

Зате фальшиві свідчення треба пристрасно викривати, щоб брехня не ширилася і щоб постать Франка дійшла до читача правдивою.

ІВАН ФРАНКО ПРО СЕБЕ, ДІТИ ПРО БАТЬКА

Як відомо, Франко написав в різні часи кілька автобіографій і статей про себе. Вони є цінними матеріалами для біографів. Проте, оскільки частина автобіографічних матеріалів писалася значно пізніше подій, які відбулися, подекуди трапляються в них неточності і фактографічні помилки. Крім того, в деяких підручниках і хрестоматіях невірно витлумачуються окремі моменти життя письменника. В зв'язку з цим вважаю за потрібне висловити кілька міркувань та коментарів.

О. М. Огоновський, готуючи «Історію українсько-руської літератури», звернувся до І. Франка з проською написати автобіографію. Франко написав для нього коротку автобіографічну замітку. В ній є неточності щодо фактів. Наприклад, замість дати народження 15 серпня ст. стилю, помилково написано було — 15 серпня нового стилю.

Перший арешт 1877 року Франко називає «великим лихом». Ми розуміємо, для чого він так написав. Він певною мірою ніби хоче довести Огоновському, що арешт був звичайним непорозумінням, що арештовано його було невинно і даремно народовці його цураються. Насправді ж Франко не відрікався від своїх соціалістичних поглядів. Згадуючи про другий арешт 1880 року, Франко знову підкреслює, що за ним не було ніякої провини.

Взагалі, вивчаючи цю автобіографію, треба підходити критично до оцінки висловлених в ній формулювань, бо слід мати на увазі, що Франко не міг прямо писати в ній про свої погляди, оскільки писалося це для професора-попа, одного з зубрів націоналізму.

Цікаво, що про дитячі і юнацькі роки І. Франко писав у пізній старості, наприклад, у художньо обробленому спогаді «У кузні» в 1902 році.

До найбільших і найточніших спогадів належить *Sigillum vitae* в листі до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 року.

Оскільки скрізь у популярній літературі, як і в підручниках, головно звертають увагу на те, що батько І. Франка був коваль, хочу навести місце з цього листа, де Іван Франко пише:

«Батько мій був доволі заможний селянин, а до того коваль».

Далі І. Франко пояснює, чому ходив до народної школи в Ясениці Сільній, а не в Нагуевичах. Признається, що у василіянській школі в Дрогобичі «натерпівся досить від деяких нелюдських учителів» та відсилає цікавих до своєї новели «Шен шрайбен».

В 1868 році у всіх гімназіях Галичини, в тому числі і в Дрогобичі, німецька мова, якою велось викладання, була замінена польською. І. Франко весь перший курс сидів на «ослячій лавці», аж при кінці дістав другу «льокацію» і так ішов цілу гімназію другим, третім або першим. Інші товариші — відмінники — побивали Франка пильністю і акуратністю. Коли він був у 6-му класі гімназії, померла його мати, і вітчим оженився вдруге.

В 1875 році Франко здав матуру і поїхав до Львова, де вступив до університету. «Почав я писати — віршем і прозою — дуже вчасно, ще в нижчій гімназії. В нижчій гімназії я читав дуже мало. Від 6 кл. гімназії я почав збирати власну бібліотеку». «Скінчивши сему клясу, я перший раз пустився під час вакацій в дальшу мандрівку і зайшов до Лолина».

Цікавим є тут вислів Франка про дружбу з Павликом; відзначено, що його приязнь з Павликом відразу була «вічною суперечкою».

Пишучи, що «лекції на університеті зовсім мене не заняли», Франко мав на меті показати низьку якість викладання тодішніх професорів.

В липні 1877 року Іван Франко був арештований і просидів 9 місяців в тюрмі (до кінця лютого 1878 р.). «Але гірший від засуду кримінального суду був для мене засуд усієї суспільності», — зазначає він, розуміючи під «усією суспільністю» табір націоналістів.

Незважаючи на обструкції, які чинили націоналісти, Франко не здався. Спільно з своїми однодумцями, борючись з вічними придирками цензури і поліції, Франко в тім же 1878 році видає прекрасний журнал «Громадський друг», який доводилося під тиском цензури перейменовувати на «Дзвін» і «Молот».

В 1880 р.— другий арешт в Коломиї. В жодній автобіографії І. Франко не згадує про те, як він жив після цього арешту. А в цій є дуже важливе місце про цей період. Він пише, як тяжко було йому у Львові: «...Не маючи з чого удержатись у Львові, я вже в великий піст 1881 р. вернув на село до Нагуевич, де зразу жив під дозором жандармським...» Матеріальне становище і тут не було кращим, тому І. Франко змушений був погодитися поїхати в село Вікно до поміщика Федоровича працювати там над архівом його родини.

Пізніше він приїхав до Львова, але тому, що прогресивні органи були ліквідовані, і тому, що Франко був дискредитований арештами, перед ним були зачинені двері до викладання і до будь-якої іншої роботи — він був змушений обставинами піти працювати в народовські органи «Діло» і «Зорю». Був там від осені 1883 року до початку 1885 року.

Заслугове на увагу також місце, де Франко говорить, що в 1889 році він разом «з д. Вислоухом почав був видавати польський часопис людовий «Przyjacieł ludu». Це свідчить про те, що він дружив з прогресивними польськими діячами і горнувся до видань, призначених для народу.

Місце: «Літом 1889 р. мене знов арештовано враз із росіянами, прибувшими в Галичину», — яскраво свідчить, що І. Франко був близький з людьми, які приїжджали з Росії, приймав їх, знайомив з історичними пам'ятниками Львова. Цього знайомства було досить для поліції, щоб знайти підставу для арешту Франка.

Дуже важливим для біографів Франка є його визнання, що його новели є частками його автобіографії.

Недокладність датування: «літом», «восени» — не можна пояснювати тим, що Франко не пам'ятав цих дат. Він їх знав добре, але не вважав, що конче потрібна в автобіографії така докладність і точність.

В своїй промові на ювілейному святі в 1898 році Іван Франко скромно оцінює свій труд, говорячи, що в його

літературній праці найбільше було труску і цементу, яким заповнював люки і шпари. Він не любив пози і фрази, а завжди був щирим товаришем з своїми однодумцями і друзями. Саме так можна розцінювати його слова, сказані на цьому ж святі:

«У всій своїй діяльності я бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а попереду всього чоловіком».

Далі знов заявляє:

«Я чую, що я не заслужив на це нинішнє свято».

В цій промові, як і в інших його творах, багато золотих зерняток мудрості: «Тільки ненастанна жива стичність з людьми може охоронити наше письменство від манівців». Як багато було цим сказано! Франко завжди кликав письменників бути близькими до життя.

З гумором підняв Франко тост на ювілейнім банкеті і згадав, на які високі гідності підношено його. Від його слів пахне гірським повітрям:

«Зробили мене керманичем, хоч я, придивившись правдивим керманичам на дарабах на Черемоші, зовсім не мав би охоти ним бути».

На основі свого довголітнього досвіду Франко радить святковій громаді:

«Ріхтунг гальтен! Держіть напрям!» (ціль).

Ювілярові подобалося (і вільно було) обнизити тон своєї промови. На той час і серед тих обставин така промова якраз була доцільною.

В спогаді «Як я до цього дійшов?» (1903, «Zeit») Франко говорить про генезис свого оповідання «На дні» і між іншим викриває справжню причину першого арешту і процесу 1877—1878 років.

Він пише:

«Привід для процесу дав поляк з Росії, бо пануюча польська каста мала саме тоді приховати справжній польський таємний союз, заснований для вербування польського легіону».

Замість вжитого в перекладі слова «мала» в значенні «повинна була», краще звучало б слово «хотіла». Не знаю, чи думка, висунута Іваном Франком, прийнята в історіографії. В усякому разі, дослідникам слід зацікавитися цим місцем.

Автобіографія Івана Франка для лексикона Гердера була написана 18 січня 1909 року. Є там деякі неточності, але є й нові, досі невідомі речі. От хоч би таке місце:

«Тому що моє становище в зимовому семестрі 1879 було не забезпечене, виїхав я на приватну лекцію до Березова».

Про премію на конкурсі за «Захара Беркута» Франко пише, що це принесло йому «визначену премію 100 гульденів». Насправді ж йому належало значно більше, про що він і писав у своїх листах. А в цій автобіографії, очевидно, не хотів цього виносити на широкий світ.

Слід зауважити далі, що подані тут дати студій в Чернівецькому, пізніше у Віденському університеті — неточні.

Варто дослідникам простежити, чому Франко називає перший річник «Народу» за 1890 рік «найкращою і найпутнішою публіцистичною працею, якою взагалі може похвалитися українська література». Думаємо, що така оцінка не є точною, адже таким, як відомо, був журнал «Жите і слово». Так само ледве чи можна погодитися з фразою, що в збірці «З вершин і низин» епічна поема «Панські жарти» була «найважливішою». Ми ж знаємо, що в цій збірці є речі значно глибші і кращі, як приміром: «Думи пролетарія», «На зорі соціалістичної пропаганди» і інші.

Далі Іван Франко подає неточні бібліографічні дані про деякі свої художні твори.

Являє собою інтерес місце, де Франко говорить:

«...Малий національний дарунок одержав я від ювілейного Комітету — 1000 гульденів». Це була матеріальна допомога йому від ювілейного Комітету, який влаштував святкування 25-річчя письменницької діяльності Івана Франка. Цей дарунок від громадськості був поштовхом і основою для збудування Франком своєї хати.

Цікавою є гіпотеза Івана Франка про тексти польсько-українського вертепу, які він пов'язує з іграми скорморохів і з турецькою грою «карагез», що виникла з грецького міму.

Дивно якимось, що, врозріз з положенням його ж «Передмови», Іван Франко виводить чомусь свого «Лиса Микиту» від старофранцузького «Ренарта».

Цікавою для франкознавців є стаття Івана Франка «Причинки для автобіографії». Тим більше, що вона широко не відома і опублікована була лише один раз в дев'ятому номері львівського журналу «Неділя» за 1912 рік і після того, мабуть, ніде не перевидавалася.

В цій статті Франко в основному полемізує з видавцями¹ російських перекладів двох оповідань «К свету» і «На промыслах». Передмову написав Г. Войташевський і допустив багато неточностей, які спростовує автор «Причинків».

«У мого батька,— пише І. Франко,— були в житті поетичні моменти, але від цього ще далеко до «поетичної вдачі». Він (батько) тішився загальною симпатією між селянами не тільки свого, але також деяких сусідніх сіл, особливо Ясениці Сільної, відки мав другу жінку, мою матір, з роду Кульчицьку, і Унятич, це завдячував головно тому, що був як на ті часи дуже добрим ковалем».

Войташевський писав, що Франко починав шкільні кроки в Нагуєвичих. Франко так само це спростовує:

«Не в Нагуєвичих, де від нашого помешкання на т. зв. Горі до школи було дуже далеко, але в Ясениці Сільній, де я у свого вуйка, брата моєї матері, письменного селянина, прожив два роки».

І нижче:

«...Сільська школа в Ясениці Сільній в ту пору була трохи інакше організована, як школа в Нагуєвичих, у якій не подавано ані польської, ані німецької мови, а зате більше подавано церковнослов'янської мови та церковного співу».

Полемізуючи з Войташевським, який назвав роки дитинства Франка чорними, Франко пише: «Мої шкільні літа, поминаючи деякі неприємні епізоди, все-таки були радісними літами моєї молодості».

Значить, між учителями василіянської школи були й чесні люди. Про оповідання з циклу «Малий Мирон» Франко пише: «Попри автобіографічну основу вони мають все-таки переважно психологічне та літературне, а не історичне та автобіографічне значення».

Далі він пише, що у василіянській школі «пробув я не чотири, а три роки, вступивши відразу по приході з села до другої класи. Значно приємніше і свобідніше було гімназіальне життя, а про хабарництво, про яке згадує автор росіянин, у нас ані у василіянській, ані гімназійній школі не було навіть ніякої думки; нато-

¹ Универсальная Библиотека, № 423, И в а н Ф р а н к о. К свету. На промыслах. Пер. с укр. Г. Войташевского и М. Новиковой. Книгоизд. Польза. Рік видання не зазначено.

мість дуже часто відносини між учениками і вчителями
бували дуже приятельські, майже товариські».

Наводимо кілька уривків з статті «Причинки до ав-
тобіографії»:

«Російський автор, згадуючи про «дореформену
школу», має на думці, очевидно, російські школи часів
царя Николая; цей тип шкіл не має нічого спільного з
тим типом галицької гімназії, який виробився в Галичи-
ні на німецькій основі і давав, крім науки класичних
язиків, також основне знання німецької мови, всесвіт-
ньої історії, природничих наук, фізики та математики,
чого російські гімназії не дають ще й досі».

«Ніяких «ощадностей» у мене в гімназії не було. Гро-
шей у мене аж до восьмого класу, в якому я одержав
стипендію, було звичайно дуже мало, а книжки я пере-
важно одержував від товаришів за те, що вироблював
їм письменні задачі».

«Щодо творів російського письменства, то вони в тих
часах по галицьких провінціальних містах траплялися ду-
же рідко; в моїй бібліотеці був, здається, всього тільки
один том поезій Хомякова. На рос. твори та рос. часописи
тодішня шкільна власть гляділа з великим підозрінням».

«На університет у Львові... я ходив досить пильно...
Ніякого ученого ступня фреквенція університету сама
собою не дає, а треба по скінченню 4 літ робити або учи-
тельський, або докторський екзамен. Ступінь доктора я
одержав «не на те тільки, аби мати право кандидувати
на університетську кафедру, але головно для того, аби
мати законну наукову кваліфікацію на дальше життя».
Доцентури я не одержав через veto політичної власті, а
власне тодішнього намісника, гр. Казимира Баденія».

«...В Австрії і взагалі в цивілізованім світі нема офі-
ціальної науки, а є тільки офіціальні наукові інститу-
ції. На мое матеріальне положення політичні відносини,
крім непризнання мені права викладання на університе-
ті, не мали ніякого впливу...»

«Всі три мої арестовання мали місце перед повстан-
ням радикальної партії та радикального людowego руху.
Не можу сказати, аби тюремне життя, представлене в
моїх оповіданнях, було повне якихось «невероятных му-
чений». Найліпший образ того життя, на мою думку,
знайде читач у моїх «Тюремних сонетах». До «Neue Freie
Presse» я не писав нічого».

«Оповідання «Навернений грішник» і «Яць Зелепуга» зовсім не болять над долею галицько-руського хлібороба, але належать до циклу бориславських оповідань і малюють психологічні проблеми, які постають при зіткненню хліборобського життя з силою капіталізму. Народний учитель у моїй комедії «Учитель» зовсім не голодний, оповідання «Маніпулянтка» зовсім не проповідь жіночої емансипації, драматична сценка «Чи вдуріла?» зовсім не жадне «страданіє», так само як оповідання «Сойчине крило» передає зовсім не жадні «страдання нещасливої жертви обманутої любови», але малює власне тип чоловіка по-своєму щасливого».

Войташевський писав про твори Франка:

«Покривджені, визискувані та поневолені — ось герої більшої частини його віршів, драм, оповідань і повістей».

Франко на це дає таку відповідь:

«На жаль, отся загальна характеристика зовсім неправдива, бо героями моїх творів майже ніколи не бувають люди зовсім темні і безпомічні, а коли ті твори будять симпатію для них у читачів, то певно не за їх терпіння, а за їх життєву енергію, розум і чуття, яке вони проявляють у життєвій боротьбі. Осуди автора шаблонів, повторяють утерті фрази російської критики, але не свідчать про власне зрозуміння та відчуття того, що головне в моїх писаннях.

І знову мушу сказати, що метою моїх творів зовсім не буває саме розкривання ненормальностей життя, але поперед усього віднаходження поривів та змагань до поправи того життя».

На початку «Причинків» Франко висловлює подяку Войташевському:

«Не входячи в оцінку сих перекладів, я зупинюся трохи довше над вступною розвідкою сеї книжечки, за яку я взагалі вдячний шановному її авторові... з наших — галичан досі ніхто не здобувся навіть на таку характеристику».

Слід сказати, що в багатьох зауваженнях, висловлених у цій статті, можна знайти важливі матеріали, які характеризують погляди Франка в похилім віці на літературу і її завдання.

Хочу зупинитися на спогадах про батька дітей Івана Франка — мого брата Петра і сестри Ганни.

Петро Франко у 1937 році видав у Львові невеличку книжечку «Іван Франко зблизька». Вона є цікавою, містить багато фактичних матеріалів, ніде не згаданих. Кілька неточностей ніяк не знижують її значення. Серед неточностей є така:

Вже в другому реченні допущена нечіткість: «На Глибокій батько видавав часопис «Громадський голос». Сказано невірно, бо це було не на Глибокій, а на Крижовій, № 12. Журнал почав виходити 1 січня 1896 року. Спочатку видавцем був Вячеслав Будзинівський і журнал виходив тричі на місяць, від 1/IV лише двічі «для браку грошей». Від 1/X і видавцем і редактором був д-р Іван Франко. Інші неточності дрібніші, і їх не варт згадувати.

«Нечувана працьовитість — одна з прикмет батька», — пише Петро. Це вірно і всіма мемуаристами посвідчено.

Згадано і про такий цікавий факт. Батько тримав у руках книжку казок братів Грімм німецькою мовою, а читав нам, дітям, українською. Він тут же при читанні усно перекладав.

Наведу кілька уривків з спогадів, які являють певний інтерес.

«Любив співати. Дома у І. Франка часто ночували селяни».

«Батько любив працювати допізна — до 1—2-ї години ночі, а вставав о дев'ятій. Часто приходили знайомі, улаштовували спільні прогулки в околиці Львова, особливо на Вульку, не раз із старшими товаришами батька Коцовським, Кобринським».

«Одягався залюбки в сіру одягу, носив завжди вишивану сорочку. Їв невибагливо, ніколи не курив. В питті незвичайно повздержливий. В товаристві веселий і привітний, але не балакун».

«На вакації Франко не завжди виїздив з ріднею. В горах любив збирати гриби і ягоди, також комахи і рідкі тварини, наприклад, тоненьку рептилію, так званий «волос».

«Де міг, записував етнографічні матеріали і дітей захоплював. В горах радо ходив на далекі прогулки».

«Найкращі вакації проводив у Буркуті, де часто вранці ходив по мінеральну воду до джерела. На селі завжди працював багато». Рідко ходив до театру. «Пер Гюнта» Ібсенового не міг до кінця продивитися».

«В Довгополі портретував його Іван Труш. Була там і Леся Українка, незвичайно енергійна і стихійна (1), по-мимо своєї жахливої недуги».

«Діти помагають батькові робити коректуру».

«Хворів на очі, але до кінця життя зберіг добрий зір і не вживав окулярів».

«При будові хати брав діяльну особисту участь. На хату дав своїх 5000 зр. і стільки ж мати, решту позичив в банку. Для свого садка сам закупив щепи та корчі ягід і приніс їх з дітьми та припилнував посадження».

«Хімією І. Франко не цікавився, що боліло Петра, який був хіміком. Але коли раз у хаті забракло світла і сірників, сказав І. Франко: «Тепер світло хімічне дасть нам Петро». Так і сталося, і тато наочно побачив користь із хімії».

«У І. Франка часто бували приятелі, відвідувала молодь і заграничні гості. Недужому найбільше допомагав брат Андрій».

* * *

Моя сестра Анна Франко (Ключко) написала «Мої спомини». Це машинопис на 60 сторінок, який зараз зберігається в Інституті літератури Академії наук УРСР.

Цю працю в 2 розділах Анна написала в основному в 1935 році, коли проживала на Закарпатті (в 1919—1939 роках), пізніше тільки доповняла. Матеріали ці надіслала з Канади в 1956 році.

Вже перше речення спогадів іде врозріз з заголовком і змістом праці. В цьому реченні говориться:

«Уважаю своїм обов'язком написати спомини про великого сина України, письменника, поета і ученого д-ра Івана Франка, мого батька».

Фактично написала спогади про себе, а про батька — на другому плані (третина праці), потім про маму та братів. Описує напочатку такі дрібні деталі і з такого раннього свого дитинства, що можна вважати це написаним з слів матері. Притім часто правда змішана з вигадкою, припущені перебільшення, неточності, неправдоподібні речі переплітаються із зайвими і зовсім не по-

трібними. Однак, загалом спогади написані цікаво і з гарячим почуттям.

Знов, як і з спогадів Петра Франка, наведу найбільш важливі уривки, а окремі з своїми коментаріями.

Анна вірно підкреслює одну рису Франкового характеру:

«Тато до всіх тварин відносився з незвичайною любов'ю і ніжністю, і помешкання наше було немов звір'ячою клінікою».

Пише про те, що часто батько і мати ходили з дітьми на прогулянки до найближчих лісів і батько давав цікаві пояснення щодо флори і фауни.

«Пізніше я довідалася,— пише Анна,— що глибоке знання і розуміння природи тато набув при допомозі професора Івана Верхратського».

Анна подає важливу деталь, що на тій квартирі (по вул. Крижовій, 12 — тепер Пушкіна, 14) тато переніс операцію очей і мусив тижнями лежати в темній кімнаті, поки видужав. В однім місці спогадів Анна сильно перебільшує, пишучи, що:

«Тато писав не тільки цілими днями, але й цілими ночами, бо тільки тоді мав спокій від дитвори».

На це вона подає один лиш доказ, і то непереконливий.

Чудом якимсь затимила Анна вакаційне перебування Франків в Нагуевичах і описує його досить поетично.

Були, однак, і сумні пригоди. У ріднім селі батька, в Нагуевичах, Андрія вдарив якийсь шибеник каменем у голову, Андрій через два роки важко занедужав і від цієї мізкової травми пізніше передчасно помер. За моїми спогадами, цей випадок стався не в Нагуевичах, а в селі Тишівницях, біля Стрия.

Згадує вона про велику повідь у селі Голобутові, де дуже розлилася річка Колодниця. Іван Франко, ризикуючи життям, рятував селян, яким загрожувало лихо. Пізніше Франко сміливо сперечався з жандармом, що перешкоджав йому ловити рибу. Оповідає Анна, як Франко приборкав тупоумного держиморду.

Привертає увагу місце про жахливий інцидент, який трапився в 1897 році під час виїзду на вакації. Діти виносили клунки з хати і вантажили на фіакр, тато якось неспокійно себе почував і оглядався.

«Тоді вискочив із-за рогу чоловік і вистрілив до та-

та, але, на щастя, не поцілів. Тато зблід, але почав нас успокоювати, щоб ми не боялися, бо то не до тата стріляли».

Можна з цілковитою впевненістю вважати, що стріляв, очевидно, якийсь фанатик з помсти за статтю Франка про Міцкевича.

Вірно сказано, що розгін демонстрації робітників на Стрілецькій площі і жорстокий виступ поліції і війська проти бідних і обдертих тяжко пригнобили Івана Франка. Зв'язок дітей Івана з театром, які побували на двох дитячих п'єсах з татом і мамою, як самі представляли «Козу-дерезу», описані живо і цікаво.

Сказано в спогадах, якою радісною хвилиною в житті Івана Франка був ювілей в 1898 році. Українське жіноцтво хотіло і мамі Ользі справити приємний дарунок — купити піаніно. Але мама воліла придбати за зібрані гроші щось практичніше для сім'ї. На цю просьбу зважили, і вона дістала багато сувоїв полотна на білизну, потім шила цілими днями. З пошитого, очевидно, мав користь і батько.

Дуже радів наш батько, коли йому вдалося побудувати власну хату. Але це було зроблено не тільки за матеріні гроші, з її приданого, як пише Анна, але частково й за татові заощадження, дещо з ювілейного дарунка і за позичені в банку гроші.

До будови і до розведення садка навколо хати Іван Франко також приклав своїх рук. Радість з власної хати затьмарював Франкові М. Грушевський, що давав Франкові принизливі накази, як своєму підлеглому, і виснажував його сили коректурою. Анна пише, що Грушевський часто мстився батькові і вдавався до обурливих вчинків. Коли Франко і Грушевський їздили до Італії, то Грушевський їхав в хороших вагонах, а Франко товкся в третьому класі, історик спав у порядних готелях, а Франко тулився в найдешевших.

«Знов прийшли радісні хвилини для батька,— пише Анна,— революція 1905 в Росії, подих волі на Україні. У 1905 році були просвітні курси у Львові, І. Франко викладав на тих курсах». Одного разу, згадує Анна, батько зробив нам несподіванку: приніс екземпляр свого «Мойсея» і дав нам читати. Діти жадібно вивчали поему і гаряче дискутували над нею. Андрій і Тарас висловлювали думку, що Мойсей, герой поеми,— визначна постать

біблійна, Анна натомість впевняла, що Мойсей — це сам поет, тато. Полеміка велася в присутності батька, він чув усе, був схвилюваний, але, не сказавши ні слова, виїшов з кімнати.

Багато місця займає опис перебування нашої сім'ї на літніх канікулах в підгірських селах. Докладно і цікаво описує Анна їзду селянською хурою на вузлах і чемоданах по вибоїстих дорогах, через аварійні мости або вбрід через бурхливі потоки. Іноді доводилося їхати і вночі. Не менш чудово описано село Криворівня, що тоді саме ставало центром перебування влітку української інтелігенції з різних місцевостей України. Написано, що тато мав найбільшу насолоду ходити по горах і збирати гриби, але не уникав і довших прогулянок в гори, які завершив триденним походом на гору Піп Іван, один із шпилів Черногори.

На тата насувалося нове лихо. В 1907 р. Грушевський переніс редакцію «Літературно-наукового вісника» до Києва, і тато залишився без заробітку та став дуже занепадати здоров'ям і згодом зовсім занедужав. Поїздка на курорт не поліпшила здоров'я. Тато втратив владу в пальцях. Під диктовку писав старший син Андрій, потім інші студенти. Відтоді Франко жив грошовими допомогоюми із пожертв громадянства.

Анна пише, що тоді українське громадянство зібрало добровільних жертв у фонд допомоги І. Франкові 10 тис. крон. Діти в той час кінчають школи. Анна востаннє прощається з батьком влітку 1914 року, виїздить на Україну, до Києва, де прожила чотири роки.

Дальша розповідь Анни про період війни не зв'язана з І. Франком. Так само особиста доля авторки, її вимушений виїзд із Закарпаття, перебування у Відні, переїзд її і дітей в Канаду не мають відношення до теми.

В и с н о в к и

Здавалося б, що хто-хто, а передусім сам батько повинен був дати про себе відомості певні, правдиві, якнайточніші для відома читачам і потрібні науковцям.

Але обставини склалися так, що цього І. Франко дати не міг: про себе писав до різних адресатів для щораз іншої мети і в різний час. Точності нема тому, що автор писав нашвидкуруч і не перевіряв документів. Не треба

забувати й того, що писав він не у вільній країні і не вільним громадянином, а тоді, коли його цькували і переслідували власть імущі і націоналістичні верховоди. Через те і в автобіографіях, і в спогадах йому доводилось вдаватися до маскуванню, до висловів, які б не могли сполохати ідеологічних противників. Бо якби сполохали, то тоді окремі місця, а може, й цілі речі не могли б з'явитися друком, бо органи преси були в руках людей, які перебували у ворожому для Франка таборі.

Здавалося б, що діти повинні написати про батька найкращі спогади, дуже цікаві, вірні. Але обставини склалися так, що ні сини, ні дочка цього зробити не могли. Те, що в їхніх спогадах трапляються неточності, не так важливо, бо помилки можна легко виправити; не біда, що є розходження, бо для певного часу вірне одне твердження, для іншого етапу — друге. Найгірше те, що діти знали тільки домашнє, приватне життя батька, найменш важливе з погляду суспільної значимості, і те життя описують кожен на свій спосіб, згідно своїх інтересів, звичок і літературних манер. Щоправда, до деякої міри великої вини не можна класти на дітей, бо важлива громадська діяльність Франка частково відбувалася тоді, коли дітей ще не було або вони були зовсім малі. А пізніше трапилося так, що діти більше були зайняті своїми власними справами і, цілком звичайно, не могли вести регулярних щоденних записів, в яких би відзначали події, вислови батька, його діяльність. Всі спогади про батька написані вже після його смерті.

З цих причин спогади чужих людей (зрозуміло, далеко не всі) мають для дослідника не меншу вартість, ніж спогади дітей. І якраз те, що в художній літературі і не ціниться і є вадюю, а саме повторення, в мемуаристиці воно має найбільшу вартість. Коли і рідні і чужі однозгідно підтверджують якийсь факт, то він, очевидно, правдивий, коли ж є розходження не щодо часу, але щодо події, то вона є сумнівна, при запереченнях — неймовірна або просто неправдива.

Розібратися в усіх цих спогадах і матеріалах — обов'язок сумлінних учених-дослідників.

МОЇ СПОГАДИ ПРО БАТЬКА

Моя пам'ять сягає 1895 року, коли я став ходити в перший клас народної школи Марії Магдалини у Львові. Мій батько Іван Франко мав тоді 39 років, був середнього росту, ходив постійно в вишиваній сорочці, в дуже скромнім, найчастіше сірим одягу. За ту школу батько мав невелику суперечку з мамою Ольгою. Батько настоював на тому, щоб діти ходили до української школи, мати ж воліла, щоб училися в найближчій, хоч вона була й не українською. Переважила думка матері, і перший рік я з братом Андрієм ходив до польської школи, сидів з ним на одній лавці. Нам обом шкільне навчання не дуже сподобалося — через те, що мова була нерідна, та й через те, що у вихованні вчителі вживали фізичну бійку.

Щоправда, ні мене, ні брата не били, бо ми чемно поводитися в класі, та до того ж учителі таки боялися батька, що був журналістом і в той час працював у польській газеті.

Отже, в справі вибору школи для дітей батько уступив перед волею мами, але так бувало не завжди. Ми, діти, переконалися, що в принципових, важливих справах батько був непоступний і легше зносив особисту кривду, ніж громадську. Будучи невтомним і непохитним борцем за права народу, батько вчив і нас, що права належать тим, хто дбає про них і вміє їх захищати. Батько говорив, що темний і неписьменний мужик завжди зазнає кривди від гнобителів. А щоб цього позбутися, треба передусім дати людям добру освіту.

Своїх дітей батько завжди заохочував працювати,

вчитися і всякими способами поглиблювати свої знання. І ще повторював батько, що не має прав той, хто не виконує обов'язків. Згідно з цією теорією особистим прикладом привчав дітей бути працьовитими, додержувати слова. Не терпів людей, що ламали своє слово, не виконували обіцянок, не приходили на умовлений час.

Батько мав багато приятелів і друзів, що часто його відвідували, і ми дивувалися — якось виходило так, що серед його друзів найменше було його шкільних товаришів. Напевне, розійшлися вони по всіх усюдах, а може, перестали бути друзями. Приходили до нас Белей, Величко — географ, Олеськів — природник, Коцовський — директор семінарії, Кирчів — священник, Лукич — нотаріус, Терлецький — юрист. Бували також земляки з Нагуевичів, рідні батькові брати і дальші свояки, появлялися і радикально, прогресивно настроєні люди з різних околиць краю — Гарматій, Павло Думка, Новаківський, Остапчук, Шмигельський. Особливе місце між усіма приятелями займав Михайло Павлик, що роками проживав на спільній квартирі з І. Франком. Вони редагували спільно різні журнали і вічно між собою сперечалися, як можна було зрозуміти, сперечалися по питаннях принципівих. І. Франко часто бував у Павлика, позичав у нього книжки, заходили туди ж і ми, діти, з мамою. Характерна така деталь — Павлик і мій батько були хорошими приятелями і друзями, але в розмові між собою так і не перейшли на «ти».

Про що гості розмовляли з татом, ми, діти, не розуміли, хоч і чули їхні бесіди. Пізніше, коли ми підрости, довідувалися, що розмови точаться навколо виборчих справ, а також редакційних. Друзі часто позичали у батька книжки, просили консультацій у справах мовних, бібліографічних, ідеологічних. Інші гості радилися у всяких труднощах, навіть не зв'язаних з літературою. Селяни просили часто допомоги в пекучих ділах, особливо фінансових.

Ще як ми проживали по Крижовій вулиці в будинку № 12, батько був редактором «Громадського голосу», видавав «Хлопську бібліотеку» і різні книжечки. Переплетники (палітурники) раз у раз привозили до нас різного формату брошури в обкладинках, переважно червоних (рожевих), рідше голубих або зелених. Ті брошури треба було розсилати чи то передплатникам, чи

на замовлення, за післяплатою. Мама цілими вечорами різала ножицями з паперу бандеролі, ми клеїли їх на книжках, тоді мама писала адреси, а ми ліпили марки. На пошту ці бандеролі відносив батько. Був чудовий поділ праці, а весь процес звався «адміністрація», що для дітей звучало таємниче.

Окрему категорію гостей становили революціонери, що тікали в Галичину від переслідувань російського царату.

Так був у нас деякий час молодий Трегубов, що виступав на захист євреїв від погромників і був поранений. Він заїхав у Львів до своєї тітки Ольги Хоружинської, моєї матері. Пізніше був на квартирі Юрій Тобілевич, син відомого драматурга, студент політехнічного інституту.

Коли ж Іван Франко поселився у власному будинку по вулиці Понінського, № 4, дві верхні кімнати були відведені для приїжджих, що проживали іноді і довший час, як, наприклад, Вишневський з Поділля, один науковий працівник з Житомира, Рябко з Одеси, Митрофан Шевченко з Кирилівки. З місцевих жили у нас Семен Вітик — український соціал-демократ, Гринь Франко з Нагуєвичів (пізніше директор музею там же), Дергало Михайло з Завадова, Марисюк з Сільця Бенькового з-під Бугу.

Гості бували різного типу. Одні приходили тільки відвідати і зложити поклін великому письменникові; коли ж не заставали батька дома, залишали візитні карточки з декількома словами. Ці карточки лежали в буйволовім розі на мистецькій підставці,— дарункові С. Крушельницької, відомої тоді співачки.

Інші гості просили порад у справах редакційних (Козловський, Вандмаєр, Федюшка і інші), деякі залишали батькові свої рукописи і просили їх переглянути, деякі звіряли свої життєві невдачі. Траплялися надміру говірливі, яких батько перепрошував і тікав до своєї праці.

Не часто докучали малярі, такі, як І. Труш, Ю. Панькевич. Останньому з них батько не захотів позувати, часу пошкодував. Художник примістив свій мольберт коло письмового стола батька і так малював його, коли той напружено працював. Портрет вийшов напрочуд гарний, але, на жаль, пропав він під час війни 1941—1945 років.

У батька було непогане здоров'я, але надмірна праця виснажувала його. Пам'ятаю, як батько, балотуючись в депутати на виборах до австрійського парламенту, захворів на очі і місяць пролежав у напівтемній кімнаті (було це на квартирі по Крижовій вулиці, 12). Крім цього, я не пригадую собі, щоб батько нездужав. Він не курив і не пив спиртних напоїв. Оскільки тоді будинки не були обладнані послугами, як тепер, ми з батьком завжди ходили до бані. Рано, в теплі дні, батько натирався до пояса холодною водою, часом робив гімнастичні вправи гантелями.

В неділю батько звичайно не відпочивав — за роботою не вистачало часу для дозвілля. Інколи в погожий день ходив з усією сім'єю на прогулянку до Зубрицького лісу, на Вульку, на Високий Замок, рідше на Кривчиці чи на Чортівську Скалу.

У 1893—1894 роках І. Франко часто ходив з дітьми на «Краєву виставку», що готувалася в Стрийському парку. Там між іншими були й майстри-українці. Вони ставили різні павільйони, альтанки та інші легенькі будови з дерева в гуцульському стилі. З виставки Франко одержав картини, на яких були намальовані риби. Потім ці картини у чорних рамах висіли по всіх кімнатах власного дому.

У 1901—1902 роках Іван Франко будував собі дім на Софіївці, поблизу того ж Стрийського парку, часто бував з дітьми на місці роботи, і всі ми помагали робітникам. Потім з батьком ми садили біля будинку молоді деревця і ягідні кущі. Мати клопоталася, щоб були влаштовані клумби з квітами.

Справжнім відпочинком для перевантаженого працею батька повинні були бути щорічні канікули. На жаль, складалося так, що батько мало користувався ними. Завжди хтось з родини мусив залишатися дома в ролі сторожа, бо рідко траплявся знайомий, який погоджувався на два місяці берегти хату від «непрошених гостей». А по-друге, в липні і серпні всі працівники редакцій хотіли їхати на село, а номери треба ж було випускати, і майже всю роботу спихали на Івана Яковича. Незважаючи на це, батько все ж іноді бував з нами на селі під час канікул. Найбільш охоче виїздив до Нагуєвичів, а згодом — до Криворівні, над річкою Черемошем.

Але й на селі батько ніколи не мав повного відпочинку; сам він віз із собою цілу пачку рукописів, брав книжки, а пошта доставляла чималу кореспонденцію, коректури гранок і верстки.

Батько був радий, коли траплялася нагода фізично попрацювати на полі у господарів, де ми наймали квартиру. Найбільше він трудився на сінокосі і в час жнив, але вмів виконувати й інші роботи. До такої праці привчав він і дітей.

Дуже любив батько ходити за грибами, в яких він добре розбирався. У ліс Іван Якович ходив босий, з кошиком у руці, іноді з паличкою.

Не менше, ніж гриби, його приваблювало рибальство. Сіті виплітав сам і всіх дітей навчив цього мистецтва. Підбирав тягарці, поплавці, лагодив волок, сак, ятір. Вудки чомусь не любляв. Надто холодна вода в гірських річках не дуже заохочувала ловити рибу сітями, та інші способи риболовлі були йому не по душі.

Іноколи Іван Якович не цурався далеких прогулянок. Ходили ми великим гуртом на Писаний камінь, близько села Ясенова. Одного разу батько спритно вибрався на стрімку скелю, знайшов там рід папороті з дуже солодким коренем і назбирав по дорозі чимало грибів. Був він також на горі Піп Іван, яка з одного боку завершує хребет Чорногори, виходив на вершину хвацько, захоплювався красою гірського озера Шибеного, милувався темною водою глибоченного ставка під самим верхом Попа Івана. Кажуть, що, будучи в цих околицях без родини, з друзями, в Буркуті, робив ще більші прогулянки.

Перебуваючи тут і в інших місцях, батько використовував канікулярний час для збирання фольклору: записував з уст народу прислів'я, приповідки й перекази і до цього ж заохочував і нас, дітей. Він замолоду записав багато фольклорних матеріалів в рідному селі Нагуєвичках і взагалі на Підгір'ї. Нам, дітям, запам'яталося перебування батька на Гуцульщині і його етнографічні записи в горах. Деякі легенди записав він від Бурачинської і використав їх у своєму гуцульському циклі¹, що складається з прозових і віршованих речей. Як відомо, прекрасне оповідання М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» також узятє з гуцульського життя. Приповідки,

¹ «Як Юра Шикмацюк брив Черемош», «Терец у позі», «Буркутські станси».

записані на Гуцульщині, батько використав частково в тритомному збірнику галицько-українських приповідок, виданому у Львові в 1901—1910 роках.

Всюди, де батько був з нами на канікулах, він розшукував старі рукописи та книги, розпитував про них, набирав їх значну кількість. До народних вірувань і забобонів Франко відносився вибачливо. Як дослідник, навіть і не пробував переконувати людей в тому, що вони помиляються. Його захоплювало багатство народних звичаїв. Проти «владі темряви» він не раз виступав потім в своїх вічевих промовах і будив передусім класову свідомість людей праці. Любов до народу, вшанування важкої роботи селян — «підстави нації», як він називав трудовий люд, письменник прищеплював і нам, дітям.

* * *

До кінця життя батько зберіг щирі симпатії до російського народу, до його культури. Пригадую один такий випадок. Приїжджав якимсь у Львів кореспондент якоїсь російської буржуазної газети, попросив у батька інтерв'ю, відвідав його дома, а потім надрукував різну нісенітницю, фальшиві вигадки. Іван Франко обурився і спростував цю ворожу писанину. Дуже радів, коли його твори перекладалися на російську мову, і прагнув, щоб переклад був якнайкращий. Засмутився тоді, коли взнав, що переклад «Мойсея» зробили невдало. Вдоволений був, що Горький так само не схвалив цього перекладу.

* * *

З листів і спогадів знаємо, що великий письменник над усе любив різноманітність тем. Уже змолоду мав звичку працювати одночасно над кількома творами. Оригінальні праці змінював перекладами, переробками, переспівами, прозу — віршами, серйозні речі — сатирою. Розпочинав іноді масу праць, яких навіть фізичної змоги не мав закінчити пізніше. Писав надзвичайно швидко і добре. В рукописах бачимо мало поправок, ще менше є чорновиків.

Але деякі твори переробляв ґрунтовно. Знаємо напевно, що тричі розганявся писати поему «Похорон»; збереглися начерки оповідання «Тріумф» з трилогії

Діти І. Франка: Анна, Андрій, Петро і Тарас. Фото. 1902.

«Чорна хмара»; перероблений «Ріпник» став новим оповіданням; змінений «*Voas constrictor*» став іншою повістю. Але й перші редакції іноді нічим не були гірші від другої, наприклад у «Лисі Микиті».

Маємо відомості, що Франко писав часто прихапцем, не маючи вдосталь часу. Це стосується, скажімо, таких речей, як «Борислав сміється», «Основи суспільності», які треба було поспішати писати від номера до номера. Працював так швидко, що цілу п'єсу (першорядної вартості!) міг написати за один день, наприклад, комедію «Жаби». В старшій віці Франко, наскільки могли це завважити діти дома, вже не працював так швидко — не було потреби.

І все ж, писані в шаленім темпі речі, без порівняння, кращі і цінніші від солідно й спокійно компонованих і багато разів шліфованих творів слабкого письменника.

Одночасно з художніми творами Франко писав широко відомі статті, і вони за кількістю і об'ємом навіть переважають його белетристику і до сьогодні не втратили своєї цінності. Нас дивує надзвичайна бистроумність автора; влучний і тверезий розсуд, далекий розум і прямо пророча передбачливість.

В середній школі Франко писав навіть на уроках. Будучи в університеті, більше часу присвячував художнім творам і публіцистиці, ніж лекціям, що мало його цікавили.

Багато пишучи, Франко знаходив час і читати. Читав безмірно багато, не маючи ніякого плану, бо життя приносило безліч нових книг. Замолоду мій батько писав і ночами. Сам признається в листах, що вдень діти не давали працювати. Це відноситься до 90-х років. Але з того часу (1902 р.), коли Іван Якович перебрався у власну хату, його праця стала більш впорядкованою. Зранку він ішов у Наукове товариство імені Шевченка, працював у Філологічній секції, в редакції «Літературно-наукового вісника» і в «Наукових записках». Пополудні забігав до друкарні, обходив книгарні, заходив до кав'ярні, де охоче читав гумористичні журнали. Ввечері брався до праці над художніми творами і статтями.

Ще замолоду Іван Франко поставив перед собою мету — всіма силами служити рідному народові. І залишився їй вірним на все життя. Він вважав своїм обов'язком віддати весь величезний свій таланти на збагачення

рідного письменства, на користь народу. Втративши здатність рухати пальцями, він диктував спершу синам, потім секретарям. Останні роки обмежився майже самими перекладами з античних літератур і шкрябав їх сам.

Недаремно назвали Івана Франка великим Каменярем і титаном праці. Ніхто з українських письменників і, мабуть, ніхто з світових не написав стільки, як Іван Франко, і при тому таких цінних, високовартісних для людства творів.

* * *

В літературній, публіцистичній і науковій праці Франкові у великій пригоді ставала його досить велика бібліотека. Почав він її збирати ще в шостому класі гімназії і безперервно доповнював, ретельно стежив за тим, щоб книги зберігалися.

Час від часу давав книжки палітурникові для оправи, модної тоді чорної з золотими написами і номерком. Збереглися три каталоги книжок, які вів сам Франко. Один каталог алфавітний за авторами або заголовками, другий — за жанрами, третій — за номерами надходжень. Деякі томи являють собою зшиті до купи декілька брошур, більш-менш рівних форматом, а різних не тільки змістом, але й мовою. Не раз батько з огляду на поліцію опрацював такі збірки так, що спершу йшли книжечки, не страшні для влади, а революційні брошури були всередині. Третій каталог І. Франко вів до 1908 року особисто, потім записував книжки син Андрій, від 1913 року — син Тарас, а пізніше інші помічники аж до № 6036. З цих книжок немає зараз приблизно 300. Статодруків і опрацьованих рукописів є 410.

Як відомо, І. Франко в університеті вивчав класичну філологію, але книжок з цієї дисципліни збереглося не більше як 300. І твори самого письменника-автора збереглися далеко не всі. Найбільше жаль першодруків, які пропали.

У власному будинку по вулиці Понінського, № 4 Іван Якович відвів під бібліотеку окрему кімнату з вікнами на північ і захід і закупив для книжок високі стелажі з завісками і драбинкою.

Іван Якович дуже любив свою бібліотеку, старанно

розміщував книжки на поличках і легко міг відшукати будь-яку, потрібну йому книжку. З книжками поводився обережно, не загинав сторінок, не робив поміток на полях. Але були й винятки. Одна книжечка з бездарними віршами В. Масляка дуже обурила Франка, і він поробив на ній кольоровим олівцем помітки: «Безстыдно!», «Підло!», «Ага!», «Ну, ну!» Так само не міг спокійно читати він фальшиві концепції М. Грушевського і також поробив свої зауваження на полях його книжки.

Відносно хороших книжок не дозволяв собі нічого подібного, ставився до них з пошаною.

Книжки бібліотеки Івана Франка в основному можна поділити на три групи: літературознавство — приблизно 1300 книг, історія — 1200 і фольклор щось біля 750, не набагато менше праць по соціології і політичній економії. Між слов'янськими виданнями найбільше російських.

Особиста бібліотека Івана Франка зберігається тепер в гарних шафах за склом в рукописному відділі Академії наук в Києві і доступна радянським дослідникам.

***

Іван Франко, великий письменник, проживши майже 39 років у Львові, переважно не мав робочого кабінету. Звучить це парадоксально, але правдиво. В студентські роки він тиснувся по різних тісних квартирах (пл. Бенедиктинів, 1, Кляйнівська, 4, Ліндога, 3) і то вдвох або втрьох в одній кімнаті, щоб дешевше платити. Останніми роками працював Франко звичайно в редакції, в приміщенні Товариства або в університетській бібліотеці чи в бібліотеці Оссолінеум.

Коли ж одружився, то в перші роки також мав скромну квартиру на вулиці Зиблікевича, № 10, потім по Глибокій, № 7. Коли четверо дітей почали підростати, вони дуже заважали батькові в праці, тоді йому доводилося писати ночами. Аж на квартирі по вулиці Хрестовій, № 12 Франко спромігся на просторе помешкання з чотирьох кімнат. Наріжну кімнату призначив для бібліотеки і там мав свій робочий кабінет в 1896—1902 роках. Працював там і вдень, але діти в розпалі своїх забав чи бійки забігали й туди і вимагали батькового втручання в їх нескладні справи.

У власній хаті по вулиці Понінського, № 4 (тепер носить ім'я Івана Франка, № 154) Франко відвів під свою бібліотеку теж наріжну кімнату і там поставив письмовий стіл (званий «бюрко»), покритий зеленим сукном з численними шухлядами для паперів. Там працював поет спокійно, але пізніше перейшов до вітальні, найбільшої в хаті сонячної кімнати, і працював під стіною ліворуч, коли дивитися з вікна покою на вулицю. За столом при напруженій праці і намалював поета художник Юліян Панькевич, але портрет, на жаль, не зберігся. Там же Франко писав свого безсмертного «Мойсея», приймав гостей. Крісло мав батько спеціальне, тепер воно є в музеї: широке, хоч тверде, але з поручнями. Мав папку для паперів, коробку для листів, притискач, дерев'яний ніж для розрізування сторінок і дерев'яний жолобок з переділками для паперів, які чекали на перегляд. З меблів була софа, оббита чорною цетатою.

Але й цей робочий кабінет служив Франкові лише влітку. Взимку кімната майже не опалювалась через несправність печі. При найменшій вітрі (а хата збудована була високо під парком, на шляху всяких вітрів) піч задувало, повертало в кімнату дим, що вигризав очі і не давав змоги щось робити.

В такі дні Франко змушений був працювати у спільній кімнаті, з вікнами до сходу сонця, де пічка була відносно найліпша і де був взимку справжній робочий кабінет для шести членів родини Франків, які при одній гасовій лампі працювали мовчки.

ІВАН ФРАНКО І ДІТИ

Бажаючи написати про те, як великий Франко застосував свої прогресивні виховні погляди у приміненні до власних дітей, я свідомий труднощів цієї теми. По-перше, може підвести пам'ять, по-друге, побоююсь, чи вдасться представити справи так, як дійсно вони були, не впадаючи в літературну стилізацію.

Вже сама наука психологія говорить, що дитина пам'ятає щось тільки після п'яти років свого життя, лише хіба дуже важливі події, яскраві образи можуть залишитися в пам'яті раніше того віку. У Львові в 1894 році була Крайова виставка. Місто чепурили, прибирали, а з нагоди приїзду австрійського цісаря ілюмінували. Пізно вечором я, п'ятилітній хлопчик, ішов з батьком довжелезним — як мені здавалося — сквером від театру опери в напрямі нашої квартири коло політехніки на Кастелівці. Мене захоплювало море світла, всі вікна будинків були яскраво освітлені. Тато вів мене за ліву руку, але праву я мав свобідну і раз у раз показував нею то тут, то там, допитуючи настирливо, як звичайно дитина: що то є? хто то пішов? чому? Тато терпеливо відповідав, пояснював, повчав. Тато був членом виставочного комітету, і ми часто і вільно ходили на будівельну площу в Стрийському парку і цікавилися, що там робиться. Нашу увагу притягали особливо українські робітники, гуцули, що швидко і вправно виконували роботи і на запити чемно відповідали. Польські робітники-мулярі були стримані і небалакучі. Зібрані в павільйонах експонати ми оглядали багато разів і раз у раз просили батька, щоб називав предмети і пояснював.

Якось навесні одного з дев'яностих років минулого століття я і старший брат Андрій йшли з татом по місту. Ми вибрались тоді на Високий Замок. День був погожий і теплий. Тепер знаю точно, що першотравневий, але тоді ми, малята, жили ще без календаря і без годинника. По головній вулиці Львова рухався величезний похід, переважно чоловіки, святково одягнені, з червоними бантами на грудях. Попереду несли великий червоний прапор, по боках менші, а також плакати з написами, яких ми ще не вміли читати. Деякі групи співали пісень і між іншими:

Земсти гром несе он,
А кольор его ест червонн,
Бо на нім роботніча крив...

Ми спитали тата, що то за люди, чого хочуть, чому несуть так багато палок з полотном. Тато відповів коротко, що це робітники. Очі йому горіли блиском, він не зводив їх з походу. Довго не пояснював нам, казав, що ми не зрозуміємо. З натовпу лунали грізні оклики, яких ми також не розуміли. Раптом звідкись з'явилася поліція. З оголеними шаблями поліцаї густими лавами оточили колону демонстрантів, які, здавалося, не звертали на них ніякої уваги. За хвилину на тротуарах зчинився переполох. Здалека видно було червоні шапочки вершників. В навальнім бігу вершники нападали на похід, били робітників шаблями, вигукували щось незрозумілою для нас мовою, розганяли людей. Пізніше я довідався, що то були мадьярські гусари. Ми, малі діти, дуже тоді налякалися. Тато був збентежений і сердитий. Пізніше він з обуренням оповідав мамі про все, що сталося. При цьому він не жалів міцних слів на адресу ката робітників — намісника Бадені.

Тато рідко ходив з нами на прогулянку, здебільшого гуляла з нами мама. Але раз ми вибралися з татом. Пішли на Кадетську гору. Теперішня Гвардейська вулиця — була тоді глинистою, з розмитими вибоїнами дорогою. Ліворуч робітники візками по рейках возили глину, приводили в порядок горбки і яруги, де тепер парк, а вище стоять будинки. Праворуч, ідучи вгору, була стежка, місцями крута й обірвана. Мама називала цю стежку «карколомки», бо можна було карк зламати, сходячи нею в долину. На тій стежині ми посідали потомлені.

з'їли підвечірок, і діти почали шаліти. Штовхали одне одного з кручі, влазили знов нагору, скочувалися вниз, обкидалися грудками глини. Тато, замислений, сидів над самим обривом. В розпалі забави один з нас, а було всіх четверо, зачепив тата і турнув униз. Батько покотився... Але ніхто з нас не сміявся. Ми чекали бурі і бійки. Та батько прийняв це за звичайний дитячий жарт і встав зі сміхом. Прикро було і гірше за всяку кару: образити доброго тата і не одержати прочухана!

Під час літніх вакацій батько не завжди їздив з нами на село. Зате, коли приїжджав, ми чіплялися до нього, і він ходив з нами на прогулянки. Ми, діти, вічно питали тата про всяку дрібницю: рослину, комаху, камінець, назву гриба чи риби. Тато на все давав точну і ясну відповідь і непомітно зводив розмову на те, що треба всім фізично працювати, і сам давав особистий приклад. Нас, малих, заохочував до фізичної праці і до майстерства. Сіті виплітати всі ми вміли, а в Косові і до ткацької роботи бралися. І загартовані були всі, купалися в холодній воді, опалювалися на сонці без кінця і міри, ходили босими за прикладом тата.

На канікулах ми найбільше були з татом, коли він приїжджав до нас. Дома у Львові батько був зайнятий, віддавав час для народу, в найменшій мірі для нас. Вічно був чимсь заклопотаний: або писав щось, або виправляв, читав чи робив коректуру.

Та все ж, незважаючи на його зайнятість, ми часто турбували його. Після обіду треба було бігти до тата за порадою в шкільних труднощах, особливо математичних, бо ми, четверо дітей, всі були спрямовані більше до вивчення мов. А батько, хоч був сам філолог, знав непогано також усі інші предмети і вмів розв'язувати навіть дуже трудні алгебраїчні задачі. Але за нас батько завдань ніколи не писав, тільки пояснював, як, і що, і куди, а все ми повинні були робити самі. Виховував самостійність в науках. Крім шкільних книжок, до наших послуг була багата татова бібліотека, книжки з якої ставали в пригоді під час навчання в університеті. Брак часу не дозволяв татові бувати на батьківських зборах. Більше туди ходила мама. Батько займався вихованням не постійно, а час від часу: тому показав, цього напутив, там поміг, насварив, присоромив.

Не раз, бувало, просимо: «Тату, прочитай нам щось із того, що написав!» Публіцистики тато читати не міг, твори для дорослих не підходили нам. От він і взявся писати твори спеціально для дітей і молоді. Це припадає саме на 90-і роки. З написаних для дітей творів найбільше подобався нам «Лис Микита» (1890 р.), чудові строфи якого батько прекрасно читав. Мати теж читала нам, але не так виразно. Ми швидко і легко вивчили «Лиса Микиту» напам'ять. Не менше припали нам до вподоби байки з журналу «Дзвінок» «Коли ще звірі говорили». З творів Стефаника батько читав новели «Мамин синок», «Підпис», а мама — байки Крилова і казки Пушкіна, зокрема, легенду про вішого Олега.

Крім навчання, батько заохочував нас до фізичної культури і спорту, що нам конче було потрібне з огляду на кволу будову тіла і слабкий стан здоров'я.

До дитячих розваг батько ставився досить вибачливо. Хлопці, як відомо, дуже люблять бійку. От ми й бігали по кімнатах, совали меблями, кричали і билися, аж хата ходором ходила. Зате потім чемніше в шкільних класах сиділи. Мама ту розвагу називала «розгардіяш», батько не звертав уваги, що посвідчують інші мемуаристи, як Дашинський і Охрімович. Не любив тільки батько, щоб ми в його робочий кабінет забігали і заважали в праці. До делікатніших забав належали піжмурки, «кішка і мишка», «яструб і курчата», їзда на кріслах, вправи на примітивному турніку. Батько рідко брав особисту участь у цих іграх. Не терпів гри в карти, і в нашій хаті тих «образків» зроду не було. Зате навчив нас батько інших товариських ігор: варцаби, звані теж шашки, «пуф» — гру двома кістками, «вовки і вівці», «млинок». Мабуть, усі ці ігри батько взнав у тюремних келіях, де в'язні скорочували собі ними час. Нам вони ставали в пригоді під час дощових, сльотних днів, на канікулах і в довгі зимові вечори. В шахи батько не грав, зате мама вміла. Нас навчив цієї гри Юрій Тобілевич, студент політехніки, наш квартирант, син відомого драматурга.

Батько привчав нас чітко відрізнити великі справи від маловажних, зерно від полови, правду від брехні і фрази. І всі ті його поради запам'яталися на все життя.

І. Франко з дружиною О. Хоружинською. Фото. 1886.

СПОГАДИ ПРО МАТІР

Розповідаючи про батька, я не можу не згадати про матір, подругу його страдницького життя.

Наша мати Ольга Хоружинська народилася 1864 року в селі Борках на Харківщині. Дитячі роки провела в своїй бабусі в селі Тимофіївці.

Старші її сестри повиходили рано заміж і переїхали жити в Київ. Туди ж поїхала й Ольга, мешкала у сестер, ходила на курси вищої освіти, до того вчилася в харківському інституті.

Знайомі влаштували їй зустріч з молодим галичанином — Іваном Франком, що саме приїхав із Львова. Невдовзі молодята побралися.

Приїхавши до Львова, Ольга, певно, була розчарована — і місто брудне і чуже якесь, і квартира Франка тісна та невігідна, і заробітки менші малих.

* * *

Згодом стали з'являтися на світ діти: трое синів і дочка, наймолодша. Діти часто хворіли, а тут Іван Франко на довгий час поїхав до Відня здавати докторат. Треба було взяти домашню помічницю.

Домашні робітниці були у нас не завжди. Часто мама працювала сама, дещо помагали діти, прибирала і прала, варила і шила. Для більшого «демократизму» перебиралася в народний одяг, брала на голову хустку. В пізнішій віці, побувавши на Гуцульщині, вдягалася в гуцульські запаски і носила на голові якийсь чепець.

Мама почувала себе погано в Галичині, часто поривалася їхати назад до своїх рідних, але що вона могла зробити? Влітку постійно виїздила з дітьми кудись на село: до Нагуєвичів, до Колодяжного, Завадова, Голобутова, Циган, Підгірок, Довгополя, Криворівні, навіть до Буркута.

Замолоду після одруження належала до жіночого товариства «Труд», цікавилася вишивками і народними виробами, не відкидала мод. Відомо, що вона була видавцем журналу «Жите і слово», написала кілька статей, і вони були надруковані, займалася адміністрацією журналів і висилкою книжок, що їх видавав головно наш батько.

Любила співати російські народні пісні і студентські. Пам'ятаю одну з них:

Проведемте, друзья, эту ночь веселей,
Пусть студентов семья соберется тесней!
Выпьем мы за того, кто «Что делать?» писал,
За героев его, за его идеал!

Знала багато покладених на музику віршів Пушкіна, Лермонтова, Надсона і російські переклади навіть мало відомих німецьких поетів, як-от Зейдліца «Воздушный корабль».

Вивчила напам'ять чимало казок Крилова. Часом співала українські пісні, особливо в композиції Лисенка, з яким була добре знайома. Нам часто читала татові віршовані твори. Своїх дітей дуже любила, особливо Петра і Ганну, і ні в чому їм не відмовляла.

ОЛЬГА РОШКЕВИЧ

В біографії Івана Франка Ольга Рошкевич займає певне місце. Він дружив з нею в молоді роки, закохався в неї.

Народилася вона в селі Л о л и н, Долинського повіту, за Велдіжем, над річкою Свічею. В своїх листах до Ольги Іван Франко вихваляє прекрасні краєвиди цього гірського села. Перший раз Франко познайомився з Ольгою Рошкевич в 1874 році. Було їй тоді 20 років. Разом з своєю сестрою Михайлиною вона збирала етнографічні матеріали, з яких частина була надрукована. За порадою Івана Франка обидві сестри бралися до літературної праці, Ольга краще, ніж сестра, знала мови німецьку і французьку. Друкуючи в журналі «Друг» свої етнографічні записи, Ольга підписувалася псевдонімом «Надежда». Надежді посвятив Іван Франко першу збірку своїх віршів «Баляды и рассказы», видану в 1876 році.

В липні 1876 і в червні 1877 років Іван Франко спільно з Ольгою зачитувався «Фаустом», писав до неї для вправи багато листів німецькою мовою. 12 червня 1877 р. Франко і його товариші були арештовані. Франко просидів у тюрмі до рішення слідства 7 місяців. В листах він нарікає, що піп Рошкевич, батько його нареченої, склав на нього перед слідчим суддею некорисні зізнання. Старий Рошкевич теж так допікав дочці знайомством із небезпечним соціалістом, себто Іваном Франком, що та примушена була залишити сім'ю і вийшла заміж за богослова Володимира Озаркевича з Белелуї, Снятинського району. Шлюб відбувся в вересні 1879 року і дуже пригнітив Івана Франка. Письменник, одначе, і

надалі листувався з Ольгою, яка перекладала твори Золя і записувала народну словесність.

Із своїм чоловіком Ольга жила не дуже щасливо; часто докоряла йому, підкреслювала, що побралася з ним не по любові, а внаслідок тяжких обставин, говорила, що через нього відреклася хорошої партії з визначною людиною.

В 1912 році Ольга залишилась вдовою і проживала у дочки в селі Миклашеві коло Львова. Під час першої світової війни жила у Львові, на квартирі по вулиці Софії, № 10, дуже близько від будинку Івана Франка. Коли 31 травня 1916 р. повз її вікна проходив похорон і везли тіло її колишнього нареченого, Ольга з невимовним жалем дивилася на похід, але приєднатися до нього не мала сил — була немічна.

Жила вона ще довго, самотня, хвора душею й тілом. Померла 1 червня 1935 р. і похована в селі Миклашеві.

Для музею Івана Франка у Львові вона передала столик, за яким не раз сиділа поруч Івана Франка, пишучи свої твори або перекладаючи Золя.

Ользі Рошкевич Іван Франко присвятив терцини в «Зів'ялому листі» — IX розділ, другий жмуток.

ЦЕЛІНА ЗИГМУНТОВСЬКА

Пізнався Іван Франко з Целіною Журовською, замужем Зигмунтовською, ще в Дрогобичі, коли та сиділа при поштовім віконці і обслуговувала різношерсту публіку. Вона і була тією славною маніпулянткою, яку так живо описав письменник в однойменній новелі. Франко почував себе при ній несміливим, ні постаттю, ні красою не міг їй заімпонувати, його розуму дівчина не бачила, творів не знала і не його слави бажала, а маєтку, якого у Франка не було. Не дивно, отже, що вони не зійшлися вдачами і не спарувалися.

Судилося Франкові одружитися з іншою жінкою, здається, не з любові. Целіна вийшла заміж за поліційного комісара, мала з ним двоє дітей і швидко по-вдовіла. Є переказ, що Зигмунтовський загинув, виступаючи зі зброєю в руках проти українських виборців. Він змальований в драмі Смілянського «Мужицький посол».

Вдова Зигмунтовська служила на поштових відділеннях різних міст, коли ж вибухла велика війна 1914 року, вона опинилася у Львові. Деякий час проживала з дітьми в хаті Івана Франка, по вулиці (тоді) Понінського, 4. Там я познайомився з нею особисто. Незважаючи на похилий вік, вона робила імпазантне враження: висока і повна, з дивним чаром і рівночасно несамопитим холодом в очах. Замолоду мала незвичайний колір волосся: попелястий. Держалася просто, хід мала маєстатичний, українською мовою не хотіла розмовляти; тільки польською мовою переписувалася з Іваном Франком. Окремі її листи до Франка збереглися. Своїх дітей вихо-

вала в польськiм патріотичнiм дусi. Син Здзiсь загинув на фронтi.

В музеї Івана Франка збереглася скромна фотографія Целіни. Вона сфотографована у претензійно-кокетливiм профiлю. Цей знімок — останок спопелiлого жару великого серця Івана Франка.

ЗМІСТ

Невтомний робітник	3
Великий Каменяр	4

СТАТТІ

Громадська діяльність Івана Франка	8
Іван Франко — революціонер	12
Іван Франко — поборник миру	18
Бориславський цикл	25
Іван Франко про літературну творчість	51
Іван Франко про Шевченка	57
Іван Франко — перекладач і популяризатор творів світової літератури	63
«Лис Микита»	69
Іван Франко і Чехословаччина	74
Іван Франко в листуванні	78
Іван Франко і античність	96
Вшанування пам'яті Івана Франка	110

О П О В І Д А Н Н Я

В Лолні	116
Неспокійна молодість	122
За соціалізм	136
В шахті	146
Кандидат	155
Віче	158
Маївка	164
Страйк у Східниці	167
В рідному селі	171

С П О Г А Д И

Іван Франко в спогадах сучасників	177
Іван Франко про себе, діти про батька	189
Мої спогади про батька	203
Іван Франко і діти	213
Спогади про матір	217
Ольга Рошкевич	219
Целіна Зигмунтовська	221

ТАРАС ІВАНОВИЧ ФРАНКО

Об отце.

Статті, розповіді, спогади
(На українському мові)

*

Редактор *М. І. Дубина*

Художник *Б. А. Коваленко*

Художній редактор *Б. Л. Тулін*

Технічний редактор *Є. А. Зіскіндер*

Коректори *О. К. Бобренко, З. Г. Коваль*

*

БФ 34909. Здано на виробництво 5/VIII 1963 р.
Підписано до друку 9/XII 1963 р.
Формат паперу 84×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 7.
Умовн. друк. арк. 11,48+9 вкл. Обліково-видавн.
арк. 11,754. Ціна 56 коп. Зам. 1276. Тираж 6000.

*

Держлітвидав України,
Київ, Володимирська, 42.

*

Книжкова ф-ка «Жовтень»
Головполіграфвидаву Міністерства культури УРСР,
Київ, Артема, 23.

